

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA
TURANÇILIQ İDEYASININ BƏDİİ İNİKASI**

İxtisas: 5716.01-Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Ülviyyə Əli qızı Abdullayeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

BAKI – 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. TARİXİ, İCTİMAİ VƏ BƏDİİ DÜŞÜNCƏDƏ TURANÇILIQ	11
1.1. Turançılığın nəzəri və tarixi aspektləri	11
1.2. Qızıl alma Turan idealının və turançılığın simvolu kimi.....	27
II FƏSİL. XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ TÜRKÇÜLÜK VƏ TURANÇILIĞIN POETİK TƏCƏSSÜMÜ	53
2.1. “Füyuzat”da türkçülük və turançılıq ideyasının poetik təzahürləri	53
2.2. Romantik şairlərin yaradıcılığında türkçülük və turançılıq.....	79
III FƏSİL. CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA TÜRKÇÜLÜK VƏ TURANÇILIQ	97
3.1. Poetik türkçülük və turançılıq milli özünüdərkin əsas atributu kimi.....	97
3.2. Turançılıq milli ruh və istiqlalçılıq ideyasının tərənnümü kimi	12
NƏTİCƏ	139
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	142

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı forma və məzmunca dəyişir; ədəbi-bədii düşüncəyə ictimai-siyasi proseslər kontekstində yeni mövzu və problematika daxil olur. Realizm, romantizm və maarifçi realizmin qovuşuğunda ədəbiyyat gündəlik həyata daha çox yaxın olur, ictimai fikrə təsir gücü artır. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, F.Köçərli, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov və başqalarının məqalələrində ictimai-siyasi proseslərə, milli kiimlik məsələlərinə geniş yer verilirdi. İctimai fikir kimi, ədəbi-bədii fikir də çoxşaxəlilik qazanır, mövzuları zənginləşir, problemə yanaşma və təsviretmə üsullarında müxtəliflik baş verir. Maarifçilər xalqın cəhalətdən qurtulması yolunda onun savadlanmasını, təhsil və məktəbi, realistlər xalqın taleyini və azərbaycançılıq düşüncəsini rəhbər tutur və bu istiqamətdə düşüncələrini ifadə edirdilər. Hər iki istiqamət xalqı milli özünüdərəkə aparən yollardan idi. Bu istiqamətdə yazılan yazılar xalqın özünü dərk etməsi və öz milli kimliyini tanıması yolunda önəmli addımlar idi. Cəmi bir neçə il əvvəl ana dilində bir mətbuat orqanı olmayan xalqın öz milli kimliyini tanıması çox uzun çəkmir və “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin”, “İrşad”, “Tazə həyat” və başqa mətbuat orqanları ilə yeni bir dönmə başlayır. Bu dönəmi həm də milliyyətçilik, türkçülük və turançılıq dönəmi adlandırmaq olar. Bütün yazarların, publisistlərin, maarifçi realistlərin, tənqidi realistlərin və romantiklərin yaradıcılığını birləşdirən bir amil var idi; millət, xalq, vətən və onun gələcəyi. Millət amilinin tarixi, iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni aspektləri onun keçmişini və bugününü birləşdirmək və gələcəyə baxış konsepsiyasını ortaya qoymağı tələb edirdi. Romantiklərin öz yaradıcılıqlarında Turan idealına və turançılıq ideologiyasına müraciət etmələri də buradan irəli gəlirdi, Bu proses Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnmiş və özünün ən yüksək mərhələsinə çatmışdır. Lakin Cümhuriyyətin süqutu və bolşevizmin işğalı ilə geri çəkilməmiş, uzun müddət haqqında araşdırmalar belə aparılmamışdır. Bu proses 80-ci illərin sonuna qədər davam etmişdir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri odur ki, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyası yeni bir mərhələ ilə səciyyələnir. Bu mərhələni səciyyəvi edən Azərbaycan poeziyasının ənənəvi mövzu, ideya, forma və janrlardan yeni mövzu və problematikaya keçməsidir. Romantiklərin yaradıcılığında xalqın milli özünüdərk prosesi poetik şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu özünüdərk prosesində milli kimliyini müəyyənləşdirmə, bu toplumu birləşdirən ideya və onu milli istiqlala çatdırmaq məsələsi mühüm yer tuturdu. Cəmi bir neçə il əvvəl dini məsələlərin, eləcə də sünni-şiə qarşıdurması ilə məşğul olan mətbuat və ya ictimai fikir, çox az bir vaxtda türkçülük, turançılıq, müasirlik, islamçılıq ideologiyasını formalaşdırmağa başladı. Bu ideologiyanın ictimai dövriyyəyə buraxılması müsəlmanların hansı məzhəbdən asılı olmayaraq birliyini təmin etməyə əsas verdi. Ə.Hüseynzadənin Türkiyədən gəldikdən sonra əvvəlcə “Həyat” qəzetini, sonra isə “Füyuzat” dərgisini nəşr etməsi ictimai fikrə bir yenilik gətirdi. Onun “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərində türklüyün, türkçülüyn tarixi və müasir vəziyyəti ortaya çıxarılır və dövriyyəyə yeni elmi qənaətlər daxil olur. “Həyat”ın yolunu davam etdirən “İrşad”, “Şəlalə”, “İqbal”, “Dirilik”, “Qurtuluş”, “Açıq söz”, “İstiqlal” və başqa mətbuat orqanlarında da bu ideallara geniş yer verilir və xalqın özünüdərk prosesində müəyyən addımlar atılırdı. Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi, Əbdülxalıq Cənnəti, Abbas Səhhət, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Əliyusif, Əlabbas Müznib, Umgülsüm və başqa şairlərin yaradıcılığında da bu ideya və ideallar özünün poetik əksini tapırdı. I Dünya savaşından sonra dünya arenasında türklüyün yeri daha aydın görünməyə başladığında və Türkiyədə gedən ictimai-siyasi proseslərdə türkçülük, islamçılıq və müasirlik üçlü düsturu formalaşmağa başladı. Bu üçlü formul getdikcə Azərbaycan ictimai və ədəbi fikrində elə bir mövqeyə sahib oldu ki, nəinki Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasında böyük pay sahibi oldu, hətta onun bayrağında əks olunan simvolu ilə dövlətçilik ideologiyasının rəmzinə çevrildi. Bu da onu göstərir ki, dövlətçilik ideologiyasının konseptlərindən biri türkçülük, turançılıq ictimai fikri yönləndirən, ona təsir edən və onun həyatında əbədilik həkk olunan bir faktor olmuşdur. Bu faktor siyasi düşüncə ilə yanaşı, ədəbi düşüncədə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan milli düşüncəsinin, dövlətçilik ideologiyasının formalaşmasında bu faktorların böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Lakin sovet dövründə bu amillərdən danışmaq və yazmaq qadağan olduğundan onun araşdırılması prosesi də ləngidilmişdir. Müstəqillik dövründə XX əsrin əvvəlləri müxtəlif rakurslardan təhlilə cəlb edilsə də, turançılıq, türkçülük baxımından ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır. Halbuki turançılıq, türkçülük amilləri bu dövr poeziyasında o qədər geniş əks olunub ki, onu araşdırmaq, keçdiyi yolu izləmək çağdaş ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifələrindən biri kimi qarşıda durur. Dissertasiyanın aktual edən əsas faktorlardan biri də, turançılığın ictimai fikirlə paralel olaraq, poeziyada keçdiyi yolun mərhələlərini, xüsusiyyətlərini, mövzu və problematikasını araşdırmaq və ədəbiyyat tariximizdəki yerini müəyyənləşdirməkdir.

Mövzunun işlənməsinə gəldikdə, demək lazımdır ki, sovet dövründə ədəbiyyatşünaslıq bu problemlərini yalnız adını çəkmiş və onu ortaya atan mətbuat orqanlarını “burjua mətbuatı”, şairlərin isə bir qismini “mürtəcə romantiklər” adı ilə yalnız tənqid etmiş, əsərləri dərc edilməmiş və araşdırmaya da cəlb edilməmişdir. Yalnız son üç onillikdə türkçülüklə bağlı bir neçə araşdırmalar aparılmışdır. Bu problemlə bağlı ilk olaraq Ə.Hüseynzadə yaradıcılığının tədqiqatçısı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ofelya Bayramova ilkin araşdırmalar aparmışdır. Onun hələ 80-ci illərdə Ə.Hüseynzadə əsərlərini transliterasiya edərək iki cildə “Seçilmiş əsərləri”ni dərc etməsi ilk addımlardan olmuşdur. Lakin burada poeziyada turançılıq ideyasını təsviri problemi yalnız Ə.Hüseynzadə yaradıcılığı və bir neçə cümlə ilə şəkildə ifadə olunmuşdur. Filologiya elmləri doktoru Aybəniz Əliyeva (Kəngərli) “Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük” dissertasiyası və eyniadlı monoqrafiyasında türkçülük problemini araşdırdığından turançılıq probleminə epizodik şəkildə toxunmuşdur. Tədqiqatçı burada tədqiqat mövzusu olmadığından cəmi bir neçə səhifədə ümumi şəkildə turançılıq probleminə toxunur və Türkiyə və Azərbaycan poeziyasında turançılıqla bağlı bəzi örnəkləri təhlilə cəlb edir. Xəzər Universitetində keçirilən “Azərbaycanda türkçülük və azərbaycançılıq” adlı elmi konfransda isə türkçülük və azərbaycançılıq problemi araşdırılsa da, turançılıq problemi yenə kölgədə qalmışdır. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığını təhlil

edən romantizmşünas alim Vəli Osmanlı da romantiklərin yaradıcılığı kontesktində problemə epizodik şəkildə münasibət bildirmişdir. H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq, Ə.Müznib, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, M.Hadi yaradıcılığı ilə bağlı yazılan araşdırmalarda (İ.Həbibbəyli, K.Əliyev, Ə.Saləddin, İ.Qəribov, İ.Ağayev, A.Turan və b.) da əsasən türkçülük məsələsinə yer verilmiş, poetik turançılıq probleminə isə öləri toxunulmuşdur. Son dövrlərdə isə filologiya elmləri doktoru Bədirxan Əhmədlinin “Türkçülüğün üçlü formulu. Nəzəri və tarixi aspektləri”, Timuçin Əfəndiyevin “Romantizm: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri” [40, s. 200], “Milli özünüdərk ədəbi kontekstdə” monoqrafiyalarında ədəbi və ictimai fikirdə turançılıq probleminə də müəyyən yer verilmişdir. Lakin bu araşdırmaların heç birində poeziyada turançılıq problemi sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Problemin ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunması onun aktuallığını şərtləndirən ən mühüm faktorlardan biridir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini XX əsrin əvvəllərində yazıb yaratmış şairlərin yaradıcılığı təşkil edir. Lakin bu dövrün poeziyasında turançılıq məsələlərinə xüsusi önəm verilir və həm turançılığın özü, həm də ona gətirib çıxaran türkçü dünyagörüşün poetik əksətdirməsinə nəzər yetirilir. Xüsusilə, romantiklərin yaradıcılığında özünün daha geniş əksini tapan turançılıqla bağlı araşdırmalara yer verilir. Tədqiqatın predmetinin əsasında isə turançılıq problemi, onun ideoloji və poetik dərkı məsələsi durur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasında Turan ideyası və turançılıq düşüncəsinin ədəbi, bədii inkişaf yolunu izləmək, onu müxtəlif istiqamətlərdən araşdırmaq, poeziyaya gətirdiyi məzmunu ortaya çıxarmaqdan ibarətdir. Bu halda turançılıq və türkçülüğün milli poeziyada yerini və mövqeyini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi ilə bağlı aşağıda göstərilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsəduğun hesab edilmişdir:

-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasının inkişaf istiqamətlərinin mənzərəsinə nəzər salmaq;

-Bədii poetik düşüncədə turançılıq, türkçülük düşüncəsinin əks olunması

faktorunun zəruriliyini ortaya çıxarmaq;

-Turançılığa gedən yolda milli özünüdərkən əsas faktorlardan biri olması amilini üzə çıxarmaq;

-“Həyat”, “Füyuzat”, “Yeni füyuzat” və başqa mətbuat orqanlarında türkçülük, turançılıq düşüncəsinin ictimai fikrə və bədii düşüncəyə təsirini araşdırmaq;

-Əlibəy Hüseynzadə yaradıcılığı və fəaliyyətində türkçülük, turançılıq düşüncəsinin formalaşdırması, yeri və mövqeyini müəyyən etmək;

-Turançılıq və türkçülük düşüncəsinin ictimai fikirdə və bədii ədəbiyyatda formalaşmasında ictimai-siyasi proseslərin təsiri;

-Romantizm cərəyanının şairlərinin yaradıcılığında keçmişin, tarixin tərənnümündə türkçülük düşüncəsinin ortaya çıxması;

-Turan və turançılıq ideyasının nəzəri aspektlərinin konturlarının müəyyənləşməsi;

-Turan və turançılıq düşüncəsinin yeni mərhələdə formalaşmasının tarixi aspektlərinin bütün mahiyyəti ilə aşkara çıxarılması;

-“Qızıl alma” idealının turançılığın bir simvolu kimi poeziyada tərənnümünün aspektlərinin müəyyən edilməsi;

-I Dünya savaşı zamanı dünyada baş verən qlobal ictimai-siyasi hadisələrin turançılıq axımını gücləndirməsi;

-Cümhuriyyət dönəmində turançılıq ideologiyasının poeziyada təsvirinin bir mərhələ təşkil etməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində ədəbi-nəzəri kriteriyaların istifadəsi zamanı tarixilik prinsipinə üstünlük verilmişdir. Bu prinsipdən bədii materialların təhlili zamanı da istifadə edilmiş, məhz bu prinsip əsasında bədii poetik nümunələr dəyərləndirilmişdir. Nəzəri materialların araşdırılmasında, bədii nümunələrin təhlilində tarixi-xronoloji prinsip gözlənilməklə müqayisəli təhlil və dəyərləndirmə metodundan da istifadə edilmişdir. Problemin Türkiyə ədəbi və ictimai fikrində eyni dərəcədə əks etdirildiyini nəzərə alaraq, yeri gəldikcə Türkiyə ədəbi, elmi fikrinə də istinadlar edilmiş və müqayisəli şəkildə müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan

poeziyasında turançılıq ideyasının təsviri və tərənnümünü ortaya çıxarmaq, mövzunu tam şəkildə əhatə etmək üçün aşağıda göstərilən müddəaların müdafiəsi nəzərdə tutulmuşdur:

-Turan ideyası və turançılığın XX əsrin əvvəllərində ədəbi və ictimai fikirdə ortaya çıxışının səbəb və nəticələrini müəyyənləşdirmək;

-Turançılığın yeni dövrdə ortaya çıxışının tarixi və nəzəri aspektlərini müəyyənləşdirmək;

-“Qızıl alma” ideyasının turançılığın əsas simvollarından biri kimi tarixi və müasir aspektlərini tədqiq etmək;

-Turançılığın, türkçülüyn ictimai və ədəbi fikrə transformasiyasında Azərbaycan mətbuatının rolunu müəyyən etmək;

-Romantiklərin yaradıcılığında turançılığın, türkçülüyn paralel şəkildə inikasının forma və məzmununu ortaya çıxarmaq;

-Cümhuriyyətə gedən yolda üçlü formulun-türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq,-ictimai və ədəbi fikrə təsirini tədqiq etmək;

-Cümhuriyyət dövrü poeziyasında turançılığın yeni bir tərənnüm mərhələ təşkil etməsini araşdırmaq;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XX əsrin əvvəlləri poeziyada turançılıq ideyasının təsviri probleminə öləri şəkildə toxunulsa da, ayrıca bir tədqiqatın mövzusu olmadığından ilk sistemli və geniş araşdırmadır. Problemin qoyuluşu, ictimai-siyasi hadisələr kontekstində ortaya çıxışı və ictimai, ədəbi fikrə transformasiyasının üzə çıxarılması işin əsas yeniliklərindəndir. Tədqiqat işinin elmi yeniliyini şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri də turançılığın nəzəri və tarixi aspektlərini fakt və nümunələrlə araşdırmaqdır. Türk milli düşüncəsində özünə yer etmiş “Qızıl alma” idealının türk və Azərbaycan ədəbiyyatında inikasının zəngin faktlar əsasında tədqiqi də tədqiqatın əsas yeniliklərindəndir. Ə.Hüseynzadə və onun redaktorluq etdiyi “Həyat” qəzeti və “Füyuzat” dərgisinin turançılıq, türkçülük ideyasının ortaya çıxışında Ə.Hüseynzadənin və füyuzatçıların rolunu ortaya çıxarmaq da ilk dəfə həyata keçirilir. Türkçülük və turançılıq axımının poeziyada əks olunmasının cəmiyyətə təsir imkanları və düşüncədə əsas yer tutmasının ortaya çıxarılması da bu

yeniliklərdəndir. Cümhuriyyət dövrü poeziyasının ana xətlərindən biri olan turançılıq, türkçülük istiqamətlərinin siyasi, ictimai fikrə təsir imkanlarının araşdırılması da buraya daxildir. Problemin araşdırılmasında çağdaş ədəbiyyatşünaslığımız üçün bir çox elmi qənaətlərə gəlinir ki, bunlar da tədqiqat işinin yeniliklərindən hesab olunmalıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Çağdaş ədəbiyyatşünaslığımız üçün tədqiqat işi nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, tədqiqat işinin müddəalarından və gəlinən elmi nəticələrindən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində turançılığın, türkçülüynün yeri və mövqeyinin müəyyən edilməsində bir mənbə kimi istifadə edilə bilər. XX əsrin əvvəllərində turançılığın və türkçülüynün bir istiqamət, ideya kimi formalaşmasında rolunu oynayan fikir adamları və şairlərin yaradıcılığının bu aspektdə təhlilindən ictimai və ədəbi sahədə araşdırılan tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Turan ideyası və turançılığın nəzəri və tarixi aspektdə araşdırılması problemin tarixinə və bugününə işıq tutur, ictimai fikrdə mövcudluğuna aydınlıq gətirilir. Eyni zamanda, turançılığın tarixi aspektinə də nəzər yetirilir ki, bu da problemin həm tarixini, həm də bugününü öyrənməyə imkan verir. Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, A.Şaiq, H.Cavid, Ə.Müznib, Ə.Cənnəti, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Umgülsüm və başqa bu kimi şairlərin yaradıcılığında turançılıq ideyasının araşdırılması bu ədəbi şəxsiyyətlərin ədəbiyyat tarixindəki yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından da önəmli əhəmiyyətə malikdir. Problemin bu şəkildə araşdırılması romantik ədəbiyyatın və Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatının tədrisində də praktik əhəmiyyətə malik ola bilər.

Tədqiqatın aprobeiası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas paragrafları və müddəaları müxtəlif vaxtlarda Xəzər Universitetinin Dillər və Ədəbiyyatlar Departamentində müzakirə edilmiş, işin əsas nəticələri Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi xarici jurnallarda dərc edilmiş məqalələr, eləcə də, respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli elmi konfransların konfrans materialları və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Xəzər Universitetinin Dillər və ədəbiyyatlar

departamentində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi Giriş, hər biri iki paragrafdan ibarət olan üç fəsil, Nəticə və İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş 14.017, I fəsil 74.934 (I paragraf 32.613, II paragraf 42.320), II fəsil 72.803 (I paragraf 44.838, II paragraf 27.965), III fəsil 66.271 (I paragraf 38.678, II paragraf 27.596), Nəticə 5.493 olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi 233.505 şərti işarədir.

I FƏSİL.

TARIXİ, İDEOLOJİ VƏ BƏDİİ DÜŞÜNCƏDƏ TURANÇILIQ

1.1. Turançılığın ideoloji, nəzəri və tarixi aspektləri

XIX əsrin sonlarından başlayaraq türk xalqlarının azadlıqları və birləşmələri uğrunda mübarizəsində turançılıq ideoloji bir aspekt kimi mühüm yer tutmuş və türk xalqlarının birləşdirilməsinə xidmət etmişdir. Dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər kontekstində türk xalqlarını birləşdirməyə xidmət edən turançılıq ideyası, hər şeydən əvvəl, ictimai, nəzəri və tarixi aspektdə ortaya çıxmışdır. Özü də türkçülüklə turançılıq eyni zamanda ortaya çıxmış və eyni amala doğru bərabər şəkildə yol getmişdir. Türkçülük və turançılıq ideolojisinin banisi Ziya Göyalp türkçülüklə turançılığın fərqlərini anlamaq üçün onların məzmununu aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırmaq məqsədilə türkçülüklə turançılığın fərqlərini anlamaq lazım olduğunu bildirir və türk və turan topluluqlarının-zümrələrinin sınırlarını-hüdudlarını təyin edirdi: *“Türk bir millətin adıdır. Millət özünəməxsus kultürü-harsı olan bir insan topluluğu-zümrə deməkdir. Deməli, türkün yalnız bir dili və tək bir kultürü- harsı ola bilər”*. [57, s. 36] Z.Göyalp bununla Turançılığın, türkçülüyn nəzəriyyəsini və elmi prinsiplərini də müəyyənləşdirirdi. Z.Göyalpın fikrincə, *“Turan bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də, gələcəkdə bir gerçək olan böyük vətənidir”*. [57, s. 39] Doğurdan da, məsələyə müxtəlif yönərdən baxmaq olar: elmi, tarixi, ideoloji- siyasi.

Ziya Göyalpın dəyərləndirməsi məsələyə ilk nəzəri münasibət olaraq XX əsrin əvvəllərinə aiddir; buna qədər isə Turan adı müxtəlif əsrlər boyu müəyyən bir yol gəlmişdir. Turan adına beynəlxalq kontekstdə nəzər yetirmiş olsaq, dünya tarixçilərinin münasibətini birmənalı olmadığını, hətta bir qədər dəqiqləşdirsək, qərəzli olduğunu görmək olar. Belə ki, Turan adının tarixi və onun kimə-hansı irqə mənsub olması haqqında ziddiyyətli fikirlər ortaya atılmışdır. İstər elmi ədəbiyyatda, istərsə də bədii düşüncədə Turan adına bu cür münasibət turanlıların ən

qədim dövrdə yaratdıqları mədəniyyətə və şərəfli keçmişə sahib olmaq istəyindən irəli gəlir. Məhz bu qərəzli münasibətin nəticəsidir ki, bəzən müəyyən qüvvələr tərəfindən iranlılarla turanlıların eyni kökdən olması tendensiyasına üstünlük verilmişdir. Burada əsas məqsəd turanlıların kökünü gizlətmək, onu türk toplumundan ayrı tutmaq olmuşdur. Ancaq türk alimlərinin sonrakı araşdırmaları bu fikrin yanlış olduğunu bir daha ortaya çıxarmış oldu. Rus şərqşünası V.Bartold Turana sözüne Avestada təsadüf olunduğunu bildirərək yazır: “...*güman edilir ki, bu, Ari xalqının mədəni səviyyəsi aşağı olan başqa bir budağı idi. Bu iki xalqın-Ari və Turanın arasında düşmənçilik var idi və VI əsrdə Türküstan türklərin hökmranlığı altına keçəndə bu iki söz bir- birinə yaxınlaşdı və əvvəllər türklərə aid olmayan Turan adı onlara aid olundu*”. [27, s. 16] V.Bartoldun bu fikirləri ilə ona görə razılaşmaq olmur ki, o türkləri səhv olaraq arilər qövmünə daxil edir. Bu qərəzli fikir bir yana, tədqiqatçı həm də onu arilərin aşağı təbəqəsinə aid edir ki, bu da nə tarixi gerçəkliyə uyğun gəlir, nə də hər hansı bir nəzəri bazaya söykənir. Məsələ burasındadır ki, bir çox tədqiqatçılar da, bilərəkdən, ya bilməyərəkdən V.Bartoldun bu qərəzli fikirləri ilə şərik olmuşlar. Lakin ondan sonra gələn bir çox tədqiqatçılar türklərin tarixini araşdıraraq bu fikri təkzib etmiş, turanlılarla arilərin qohum ikmədiyi fikrinə gəlmişlər. Tarixçi alim Lev Qumilyov “Qədim türklər” adlı zəngin məlumatlarla dolu kitabında türk anlayışının yaranması, bu adın formalaşmasında mühüm rolunu oynayan türk tayfalarının ictimai- iqtisadi vəziyyəti, bir çox türk tayfalarının tarixdə tutduqları mövqeni tutarlı faktlarla təhlil edərək belə bir qənaətə gəlir: “...*Bəşər atrişində qədim türklərin əhəmiyyəti cəhanşümlüdür, lakin indiyə qədər bu xalqın tarixi yazılmayıb. Həmin tarix ötürü və müxtəsər şərh olunub, bu isə mənbəşünaslıq, onomastik, etnonimik və toponimik çətinliklərdən yan keçməyə imkan yaradıb*”. [92, s. 14] Məsələ burasındadır ki, uzun müddət türk xalqlarının tarixi bir-birindən ayrı şəkildə araşdırılmışdır ki, bu da xalqın tarixinə metodoloji cəhətdən səhv yanaşılmasına gətirib çıxarmışdır. Bu mənada, ümumtürk tarixinin yenidən araşdırılması çağdaş tarixşünaslığın ən mühüm problemlərindən biri kimi qarşıda durur.

Turan adının tarixi aspektinə nəzər salarkən deməliyik ki, Turan adına ən

qədim kitablardan biri - “Avesta” əsərində rast gəlinməsi abrədə tədqiqatçıların yekdil fikri var. “Avesta” əsərinin “Qatarlar” bölümündə “Tur” və “Tura” adlı qövmlərdən bəhs olunması alimləri bu fikrə gətirib. Lakin burada Turlar Aryanların (İranlıların) bir hissəsi deyil, düşməni kimi göstərilir. *“Ariyərlə turların ayrı-ayrı tayfa, millət olması fikri başqa alimlər tərəfindən də təsdiq edilir”*. [27, s. 14] Bu da məlumdur ki, bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları “Avesta”-nı türk təfəkkürünün məhsulu hesab edirlər. Filologiya elmləri doktorları E.Əlibəyzadə, B.Şəfizadənin tədqiqatlarında “Avesta”-da türk izləri axtarılır. “Avesta”-nın nüvəsi hesab edilən “Qatarlar”-da həyat hadisələrinin təsviri, Xeyir və Şər mübarizəsi, insanla təbiət arasındakı münasibətlər türk düşüncə tərzini əks etdirir. *“Zərdüştün ömrünün sonlarında öz dinini yaymaq uğrunda turanlılarla müharibədə öldürüldüyü də deyilir”*. [51, s. 10] Xanlar Həmid isə bu fikirdədir ki, *“zərdüştilik həm Ariyə ölkələrinin, həm də Turan ellərinin dini idi”*. [60, s. 11] “Avesta”-nın “Fərvərdin Yəşt” hissəsində deyilən aşağıdakı fikir də Turanın qədimliyinə bir işarədir: *“Ariyə ölkələrindən olan fravaşi-dindar kişilərə və qadınlara biz ehtiram göstəririk. Turan ölkələrindən olan fravaşi-dindar kişilərə və qadınlara biz ehtiram göstəririk”*. [17, s. 210]

Türk alimi Mehmet Fuad Köprülü isə iranlıların Tura nisbətli bu ölkəyə Turan adını verdiyi qənaətinə gələrək yazır: *“...bu ad farsca türk kəlməsinin cəm şəkli olan Tur(k)andan, Tur və ya Turaç da Türkdən başqa bir şey deyildir. Turan xanı Alp Ər Tonqa Turun nəvəsi olub İran, Hindistan, Yunan, Rus ölkələrini fəth edib. Alp Ər Tonqaqanın dövründə Turanın başkəndi Mərv, ya da Bəlx olub ki, bura Ak Hunlar – Eftalitlərin də paytaxtı idi”*. [86, s. 47] Tarixən turların türklərin əcdadı kimi olması fikri heç kimdə şübhə doğurmur. Bunu bu və ya digər şəkildə bir çox alimlər təsdiqləyir. Tur xalqlarlarında xanların olması da turların türklərdən ibarət olması fikrini bir daha təsdiqləmiş olur. Çünki fars tarixçilərinin özlərinin də etiraf etdiyi kimi, farslarda xanlıqlar deyil, şahlar olurdu.

Turan ifadəsinə bədii ədəbiyyatda “Avesta”-dan sonra da rast gəlinir. Bunun ən yaxşı nümunəsi fars şairi Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsəridir. Dünya ədəbiyyatının incilərindən hesab olunan “Şahnamə” əsərində müəllif Turlarla Ariyanlıların

mübarizəsindən də bəhs edir. Lakin Turan adı və onun mənsub olduğu tayfalar haqqında yanlış məlumatlar burada da davam etdirilir. Şairin fikrincə, İran şahı Firudin dünyanı üç oğlu arasında bölüşdürərkən Rumu Xavəri Səlmə, Çinlə Türkistanı Tura, İrani isə İyrəcə verir:

*Fəridun bölüb aləmi üç yerə
Bu sirri əyan etdi möbidlərə.
Biri Rumu Xavər, biri Türkü Çin,
Üçüncü igid yurdu İranzəmin.
...Baxıb Tura Turanı verdi ona
Ki, şahlıq edə Çinlə Türküstana.
...Çatıb bölgüdə İyrəcin növbəti:
- İrandır, - dedi şah, - onun qisməti. [83, s. 87]*

Burada Tur Səlmə İyrəcin qardaşı kimi göstərilir ki, buradan da onların eyni irqdən, ya da qövmdən olması kimi yanlış qənaət ortaya çıxır. Daha sonra tarixin təhrifi başqa bir ziddiyyəti ortaya çıxarır. “Şahnamə”də göstərilən bu bölgü Səlmə Turanı təmin etmədiyinə görə, guya onlar birləşib qoca atalarına qarşı çıxırlar. Səlmə Turan atalarına xəbər göndərirlər ki, İyrəci də onlar kimi yanından uzaqlaşdırsın:

*Əsərsiz qalarsa bu sözlər əgər,
Həya-hörmətin ortalıqdan gedər.
Bütün Çin, Turan elləri atlanır,
Döyüş axtaran pəhləvan rumlular
Bizimlə bərabər hücumə keçər,
Həm İyrəc, həm İran olar dərbədar. [83, s. 89]*

Akademik Nizami Cəfərov Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki bu ziddiyyətlərin mənəbəyini və “spekulyativ” yanaşmanı ortaya çıxararkən zərdüştilikdən gələn Xeyirlə Şərin daimi mübarizəsi ideyasının Firdovsilə

metodoloji cəhətdən dəyərləndirir və iranlıların hərəkətlərini Xeyirin, türklərin təşəbbüslərini isə Şərin təzahürü kimi qiymələndirdiyinə etiraz edir: “İran-Turan münaqişəsinə (prinsip etibarilə Tarixə!) bu cür spekulativ münasibət İran mədəniyyətinin Orta əsrlərə son dərəcə özünəvurgunluq əhvali-ruhiyyəsi ilə gəlib çıxdığını nümayiş etdirir. [33, s. 12] Yanlıqlıq orasıdır ki, Firdovsi Turu türklər yaşayan Turana, yəni Türküstan və Çinə başçı göndərir. Bu isə o deməkdir ki, Tur, yəni Turan fars, yaxud İrandır.

Turanın hökmdarı Əfrasiyabın türklərin arasında Zərdüştiliyin yayılmasına mane olması barədə fikirlər bir-birinə ziddiyyət təşkil edir. Şairin tarixə bu cür yanaşması dünyanın Turan mədəniyyətini danması və ya gizlətməsi məqsədindən xəbər verir. Buradan açıq görünür ki, şair bədii düşüncədə Turan həqiqətlərinin təhrif etmişdir. Bununla o, Tur ilə İyrəci qardaş edərək Turanı əski İranın bir hissəsi hesab edir. Ə.Firdovsinin bu fikrini doğru hesab etməyən Turan nəzəriyyəçisi Z.Göyalpın fikrincə “...*Turan İranın bir parçası deyil, bütünlük ellərini içində alan türk toplumundan ibarətdir*”. [57, s. 39] Çağdaş tarixşünaslıq da Ə.Firdovsinin bu ziddiyyətli fikirlərilə razılaşmır. Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Faiq Ələkbərli Firdovsinin əslində Turan hökmdarlarının, o cümlədən, Oğuz Xaqanın dünya hakimiyyətini öz oğulları arasında bölüşdürməsini Firdovsinin aryanların adına yazmasını qəbul etmir: “...*Firdovsinin turanlıları iranlılarla qohum etməsi, əslində hakimiyyətə sahib çıxmaq iddiasıyla bağlı olmuşdur. Ön Asiyaya gəlmə olan iranlıların turanlıları özlərinə bağlamaları da, məhz Turanın qədimliyi və şanlı-şöhrətli tarixə malik olması idi*”. [50, s. 28] F.Ələkbərli “Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış” monoqrafiyasında da, müəllifin sözləri ilə desək, problemin tarixinə gedərək türk xalqının şanlı keçmişini müdafiə edir. [49, s. 76] Ə.Firdovsi Oğuz Xaqanın dünyanı oğulları arasında bölüşdürməsi faktını iranlıların adına yazması ilə bir neçə məqsəd güdmüşdür. Başqa bir tərəfdən isə, iranlıların tarixə gəlişini turanlılardan əvvələ salmağa cəhd etmişdir. Lakin şair Turanı tamamilə inkar edə bilməmişdir. Firdovsi bununla özünün də içindən çıxma bilməyəcəyi bir dolaşıqlıq yaratmışdır. Akademik Nizami Cəfərovun gəldiyi elmi qənaət bunu bir daha təsdiq etmiş olur: “*İran - Turan münaqişəsinin mənəvi*

mahiyyətini aydınlaşdırmağa kömək edən, daha doğrusu, bu münaqişənin insani baxımdan mənasızlığını, hətta mürtəceliyini göstərən ən təsirli hadisə, heç şübhəsiz, Rüstəm Zalla Söhrabın əhvalatıdır...". [33, s. 12]

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də Turan adı bir neçə dəfə çəkilmişdir. Əfzələddin Xaqani Turan adını çəkərək bu yerlərdə türklərin yaşadığını bir daha təsdiq etmişdir. Onun "Töhfətül-İraqeyn" əsərində Turan və Xəzran adlarını çəkməklə bu torpaqlarda özünün də mənsub olduğu oğuzların tarixi keçmişini göstərmək istəmişdir. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin də əsərlərində türklük vəsf olunmuş, Xəzəran, Turan və Türküstan adları bir neçə dəfə çəkilmişdir. "Xosrov və Şirin" əsərində Məhinbanunun diliylə dediyi "Əgər o aydırsa, biz afitabıq, O Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq". [55, s. 119] deməsi şairin türklüyə böyük önəm verməsini və kökünün türk-turanlı olmasını göstərir. "İskəndərnəmə" poemasında da şair yenidən bu mövzuya qayıdaraq türk xalqının keçmişini və qədimliyi tərənnüm edir. [56, s. 314]

Bütün bunlar onu göstərir ki, türk adı XIX əsrdə tarix səhnəsinə yenidən çıxmasına baxmayaraq, onların tarix boyu müxtəlif adlarla dünya siyasəti və tarixində önəmli yer almışdır. Azərbaycan türkçülüynünün banisi Əli bəy Hüseynzadə "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində türklərin tarix səhnəsinə çıxmasını miladdan iki min il əvvələ apararaq yazırdı: "*Türklər səhneyi-tarixiyyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxtdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütərəddid təsirata məruz qalmışlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğol və çinlilərlə, qərbində isə irqi- Qafqazidən olan əqvam ariya və samiyə ilə, yəni hindi, irani, islav, çərkəs, kürd, ərəb və sairə nəsillərlə qarışmış olduqlarından bir gün hər tərəfdə şəklən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür*". [79, s. 217] Məşhur türkoloq Rəfiq Özdək də "Türkün qızıl kitabı" əsərində türklərin ana yurdu və yayılma səbəblərini göstərərəkən onun tarixini 2000-1500 il əvvələ aparır: "*Türklər m.ö. 2000-ci ildə, daha qədim çağlarda Orta Asiyada, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərb bölgəsində, Yenisey çayı boylarında yaşayırdılar*", [110, s. 30] - fikrinə gəlirdi. Lakin Rəfiq Özdək də məlumat qıtlığından şikayətlənərək türklərin tarixini Asiya Hun imperatorluğundan öncə başladığı ehtimalını da irəli sürərək "*Hun*

imperatorluğundan öncə də türk dövlətlərinin olduğunu, amma məlumat və qaynaq yetərsizliyindən türklərin yaşayışını ancaq Asiya Hun imperatorluğundan öncə izləyə bildiyimizi söyləmişdik”, [110, s. 38] - qənaətinə gəlirdi.

Tarixin dərin qatlarında qalan Turan sözünün birdən-birə XIX əsrdən sonra yenidən həm bir ifadə, həm də məfkurə baxımından səhnəyə çıxmasının müəyyən səbəbləri vardır. Bu zaman artıq Avropada millətləşmə prosesi başa çatmaqda, yeni dövlətlərin yaranması baş vermiş, eləcə də yeni ictimai-siyasi proseslər başlamışdı. Avropa mətbuatında “panislamizm” məsələsinə getdikcə daha çox yer verilməsi,

ideoloji məfkurə cəhətdən islami dəyərləri təftiş etmək, olmayan bir “izm”in qorxusunu yaşatmaq məqsədi güdürdü. Belə bir vaxtda tarixin dərinliklərində gizli qalan Turan adı da getdikcə tez-tez işlənməyə başlamışdır. Turan sözünün ilk dəfə olaraq macar alimləri tərəfindən XIX əsrdə, yəni 1839-cu ildə işləndiyi bildirilir. Tədqiqatçı A.Kəngərlinin fikrincə, bu ad *“İranın Quzey doğusunda yerləşən ad kimi Orta Güney, Doğu Asiyadakı türk topluluqlarını tanımaq üçün istifadə edilmişdir. Macar alimləri türk və monqoldan başqa, fin, macar və digər uluslar, dillər qrupuna da turanlı adı verdilər*”. [84, s. 290] Əlbəttə, macar alimləri bu adı bir elm kimi dövriyyəyə gətirmişdilər. Lakin bundan sonra elm sahəsində bu nəzəriyyə unudulsa da, siyasi-ictimai fikir cərəyanı olaraq gündən-günə daha da inkişaf etməyə və ictimai fikirdə özünə yer etməyə başladı. Turançılıq və türkçülük getdikcə bir fikir cərəyanına çevrilmiş və Qərbin müzakirə obyektinə çevrilmişdi.

Türk xalqlarının siyasi müstəqillik və ayaqda qalma mücadiləsində turançılıq ideyasına sarılmaları və bu ideya ətrafında birləşməyə çalışmalarının səbəbləri vardı. Onlar bu gün fərqli coğrafiyalarda yaşasalar da, tarixi reallıq bu düşüncənin köklərini özündə əks etdirir. Maraqlıdır ki, turançılıq ideyası XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, bu gün də yenidən ictimai-siyasi arenada görünməkdədir və yüz il əvvəl yarımçıq qalan ideoloji və siyasi mübarizə yenidən davam etdirilir. Bu fakt da turançılıq ideyasının zaman-zaman ortaya çıxışının dərin köklərinin olduğunu bir daha təsdiq edir. Yəni turançılıq sadəcə XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxmış bir ideoloji məfkurə deyildir, türk xalqlarının ortaq gəlişdirdiyi bir mədəniyyətdir. Ona görə də Avropada qarbləşmə və slavyanlaşma getdiyi bir zamanda türklərin də

keçmişinə gedərək turançılıq mədəniyyətinə sahib çıxmaları sadəcə onu bir ideoloji məfkurə vasitəsindən çıxararaq dünyanın ən qədim mədəniyyətinə sahib olduğunu göstərirdi. Burada söhbət yalnız xalqın qədimliyi deyil, onun dünyaya bəxş edilən bir neçə mədəniyyətdən birinə sahib olmasından gedir. Tufan mədəniyyətindən sonra ilk ən böyük mədəniyyət də Turan mədəniyyəti hesab olunur. Buna görə də türklərin Turan mədəniyyətinə sahib çıxmaları və bu ideoloji məfkurə ətrafında birləşmək istəkləri tarixi reallıqdan doğurdu.

Qərb sivilizasiyasının bütün dünyaya yayıldığı bir zamanda Turan sivilizasiyasına dönüşü və bu sivilizasiya üzərindən gələcəyini qurmaq istəyi yeni ictimai-siyasi reallıqlardan doğurdu. Məhz bu vaxtdan başlayaraq Qərb mədəniyyəti və formalaşdırdığı müxtəlif ideoloji mübarizə vasitələrinin qarşısına turançılıq məfkurəsi çıxarılır. İndiyə qədər həmişə islam mədəniyyətindən bəhs edilmişdi. Lakin Turan mədəniyyətinin islamdan daha qədim olması və ondan milli xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsi türklərə bu mədəniyyəti yenidən gündəmə gətirməsinə şərait yaratmışdır. Hələ “Həyat” qəzetini nəşr edərkən Ə.Hüseynzadə onun başlığında “türkcə” və “islamiyyə” sözlərini işlədirdi. Bu zamana qədər isə ən çox islam, müsəlman sözlərindən istifadə olunurdu. Millət ilə din bir-birilə bərabər tutulurdu. Sonralar Ə.Hüseynzadə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərində “Həyat” qəzetinin başlığında yazılmış bu sözləri şərh etməyə ehtiyac duymuşdur. Bunun müəyyən səbəbləri vardı. Müəllif özü də bildirir ki, bu sözlər hər nə qədər ilk baxışda aydın və aşkar sözlərə bənzəyirlərsə də, həqiqətdə elə deyildir. [79, s. 214] Ə.Hüseynzadəyə görə bu kəlmələr “asan”, “sadə” və “müniş” görüdüklərinə görə elə zənn edirlər ki, bunların izahata ehtiyacı yoxdur. Bu incə məqam uzun müddət idi ki, türk fikrində hakim idi. Lakin indi zaman bu sözlərin bir- birindən fərqliliyini ayırma zamanı olduğundan Ə.Hüseynzadə türklüyü ayırmağı üstün tuturdu. Ona görə də qəzetin əvvəlki kimi təkcə “islami” deyil, “türk” aspektini də xüsusi vurğulayırdı. Çünki türklük yalnız islamiyyətlə məhdudlaşmır, ondan əvvəlki böyük türk mədəniyyəti və tarixi də var idi ki, türklük bunun üzərindən heç zaman keçməməlidir. Böyük fikir adamı Əli bəy Hüseynzadə türklərin qədim mədəniyyətə malik olduğunu qeyd edirdi. Yenə də həmin məqaləsində türklüyü önə çəkərək

yazırdı: *“Lisanımızı, qövmiyyətimizi, tariximizi, tariximizə ziynət verən böyüklərimizi, qəhrəmanlarımızı, dinimizi məzmun sifətlərlə ləkədar etmək istəyən qərəkəranə nəşriyyata, rəqiblərimizə çox kərrə də biz özüümüz aldanıb inanırız”*. [79, s. 214] Ə.Hüseynzadə bu sözlərlə türklüyə və islama olan ideoloji hücumları nəzərdə tutur, eyni zamanda, türklüklə islamı bir-birindən ayırmağa çalışırdı. *“Türkçülüyn tarixi”* əsərinin müəllifi Yusif Akçura bu fikirdədir ki, Ə.Hüseynzadənin turançılıq və türkçülük ideyasının yayılmasında rolu da böyükdür. [8, s. 265] Doğurdan da, Ə.Hüseynzadə türklüyün tarixini daha qədimlərə aparır və onların böyük bir mədəniyyətə sahib olduğu qənaətinə gəlirdi. Ə.Hüseynzadə ilə yanaşı, Əhməd bəy Ağaoğlu da Azərbaycanda ilk türkçülərdən biri olaraq onu ideoloji kontekstdə yaymağa çalışırdı. *“Aləmi-islama bir nəzər”* məqaləsində islam aləminin yeni dövrdə qarşısında duran vəzifələri təhlil edir və islamda türklərin mövqeyinə də toxunurdu. [13] *“Avropa və aləmi-islama bir nəzər”* məqaləsində də Azərbaycan türklərinin müasir mərhələdəki mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. [11] Ə.Ağaoğlu *“Tanrı dağı”* əsərində turançılıq ideyasını bir qədər də genişləndirir. Tanrı dağına üz tutanlar oranı görəndə kimi *“Tanrı dağı!”* deyərək qışqırırlar:

“Oğlanlar dərhal:

Türk yurdu! Türk yurdu! –deyə bağırırdılar.

Qızlar etiraz edə bilmədilər...

Tanrı dağına qədər daha böylə yeddi çay görəcəyiz. Bunlar Yeddi qardaş çayıdır. Hamısı başını Tanrı dağından alır. Tanrıya qovuşmaq istəyənlər burada çimirlər, ruhları təmizlənir, qəlbləri saflaşır və Tanrı hüzuruna çıxmağa layiq olurlar”. [9, s. 83] Tədqiqatçı Şahnəzər Hüseynov Ə.Ağaoğlunun dünyagörüşündə türkçülüyn mühüm yer tutduğunu və getdikcə həyata baxışında bu amilin gücləndiyini qeyd edir. [73, s. 21] Ə.Ağaoğlunun tədqiqatçılarından olan Ü.Hüseynova görkəmli fikir adamını *“türkçülüyə gətirib çıxaran amillərin həyatdan gəldiyi və ədəbi-bədii yazılarında da ifadə olunduğu”* qənaətində tamamilə haqlıdır.

[74, s. 76]

Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağayevdən sonra türkçülük cəmiyyətdə bir qədər özünə yer etmiş, digər publisitlərin də yaradıcılığına təsir etmişdi. M.Ə.Rəsulzadə türk tarixinə önəm verərək yazırdı: *“Türkcə qəzetə çıxartdıq-adına müsəlman qəzetəsi dedik. Türkcə teatrlar, operalar düzəldik-ünvanlarını müsəlman teatrosu və müsəlman operası dedik. Məktəb açdıq-rus-müsəlman məktəbi adını verdik. Cəmiyyətimizin sifətləri yenə “müsəlman” kəlməsindən ibarət oldu. Halbuki elədiklərimizin hamısı türkcə olub və türk asari-mədəniyyəsinə diriltmək üçün idi”*.

[113, s. 469]

Türklərin Turan mədəniyyətinə dönmələrinin əsas səbəblərindən biri isə islamın geriliyi, Şərqdə və Qərbdə bu geriliyin səbəblərinin araşdırılması, yaxud islam mühafizəkarlığının getdikcə tənqid obyektinə çevrilməsi idi. Cəmaləddin Əfqani, İsmayıl Qasıralı kimi islam alimləri də bu istiqamətdə fikirləşir və islamda islahatlar barədə ideyalar irəli sürürdülər. Elə Azərbaycan tənqidi realizmi də islamın geriliyini müxtəlif istiqamətlərdən tənqid edirdi. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi və b. tənqidi realistlərin əsərlərində islam müdafiəçiləri və din adamlarının mənfi obrazı yaradılır, islami dəyərlərin bəzi atributları tənqid hədəfi edilirdi. Hər nə qədər tənqidi realistlər din adamlarını tənqid etsələr də, Turançılıq fikri və nəzəriyyəsinə romantiklər və müəyyən fikir adamları ortaya çıxarırdı. XIX əsrin sonlarından formalaşan bu proses XX əsrin əvvəllərində həm publisistikada, həm də poeziyada bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmağa başladı.

Romantiklərin Turan ideyası və turançılıq hərəkatına meyil etməsinin müəyyən əsasları var idi. Birincisi, Turan adı ilə və turançılıqla türklər özlərinin keçmiş tarixinə yiyələnirdilər. İkincisi, bu ad altında bütün türkləri nəzərdə tutmaqla özünün şanlı fəthatını bərpa etməyə çalışırdılar. Çünki Turan sözünün leksik mənası “bütün türklər” anlamına gəlir ki, bu da türkləri bir məcrada tutmaq üçün böyük ideoloji baza rolunu oynayır. Üçüncüsü, Qərbin dünyaya ixrac etdiyi Avropalaşma ideyasının qarşısına turançılıq ideyasını çıxaraq ona ondan daha tarixi, gerçəkçi və özünəməxsus bir ideyanı təqdim edirdilər.

Turan sözünün leksik mənasına da nəzər salmaq; məlumdur ki, Turan sözünün ilk hecası “tur” türk ifadəsinin qısaldılmış şəklidir, “an” şəkilçisi isə cəm mənasını ifadə edir ki, bu da bütün türklər deməkdir. Türkan ifadəsi də Turan ifadəsi ilə eyni mənanı daşıyır. Qərbin Şərqlə hərbi və ideoloji yürüşündə Turan və turançılıq ideyasının ortaya atılması həm türkləri öz keçmişinə qaytarmaq, həm də onları yenidən bir yerə toplamaq baxımından ən optimal ideyalardan biri olur. Turan adı tarixi anlamı ilə yanaşı, yeni dövrdə bir məfkurə, ideoloji ad olaraq da işlənir. Bu ideyanın əsas məğzi bütün türklərin bir çatı ətrafında toplanması və tək dövlətinin yaranması anlamına gəlir. Əlbəttə, bu fikir bu gün etibarilə olduqca fantastik səslənir və mümkünsüz görünür. Buna baxmayaraq turançılıq ideyasının ortaya çıxması və ona doğru yol gedilməsi iki nəzəriyyəyə əsaslanır:

1. Türklərin keçdiyi yol turançılıq ideyasının keçmişdə bir tarixi reallıq olmasından irəli gəlirdi;

2. Mövcud tarixi şəraitdə bu ideyanı gerçəkləşdirmək mümkün olmasa da, türkləri bu ideya ətrafında yaxınlaşdırmaq və coğrafi cəhətdən mümkün olmasa da, nəzəri, ideoloji cəhətdən birləşdirmək əsas məqsədlərdən biri idi.

Turançılıq həm də türklərin yaxın zaman ideologiyasından daha çox uzaq zaman üçün hesablanmış ideoloji hədəfləridir. Bu ad altında oğuzlar, tatarlar, qırğızlar, özbəklər, qazaxlar, yakutlar, azərbaycanlılar və b. onlarla türk tayfaları birləşdirilir. Yəni “Turan” sözü yalnızca türk topluluqlarını öz içinə alan bir topluluğun adıdır. Z.Göyalpın yazdığı kimi: *“Deməli, “Turan” sözünü bütün türk boylarını içinə alan böyük Türkiyə üçün işlətməyimiz lazımdır. Çünki “türk” sözü bu gün Türkiyə türklərinə verilən bir ad olmuşdur. Türkiyədəki türk kultürünə-harsına daxil olanlar təbii ki, yenə bu adı alacaqdılar. Mənim inamıma görə, yaxın bir zamanda bu ad altında birləşəcəklər”*. [57, s. 38] Z.Göyalpın dediyi bu fikirlər sonrakı dövrdə bəzi istisnalarla özünü doğrultmaqdadır. Məsələn burasındadır ki, ayrı-ayrı tayfalara bölünən türklər zaman gəldikcə, birləşməyə doğru gedirlər. Bu xalqların bir çoxu XX əsrdə millət halını almış və öz dövlətlərini qurmuşlar. Turançılıq nəzəriyyəsinə əsasən bu xalqlar qədim türk qohum tayfaları da öz içinə alıb gələcəkdə Turan ideyası ətrafında birləşə bilərlər. Z.Göyalp Turan məfkurəsinin

gələcəyi ilə bağlı nikbin düşüncədə idi. O, o zaman yüz milyon türkün bir millət halında birləşməsinə türkçülər üçün ən qüvvətli bir coğqunluq qaynağı hesab edərək yazırdı: *“Turan məfkurəsi olmasaydı, türkçülük bu qədər sürətlə yayılmayacaqdı. Bununla bərabər, kim bilir, bəlkə, gələcəkdə Turan ölküsünün gerçəkləşməsi də mümkün olacaqdır. Ölkü gələcəyin yaradıcısıdır. Dünən türklər üçün xəyali bir məfkurə durumunda-halında olan milli dövlət bu gün Türkiyədə bir həqiqət olmuşdur”*. [57, s. 38]

Turançılıq bir milli məfkurə və ideya kimi sonradan formalaşmış və bu ideyada tarixi reallıqlar öz əksini tapmışdır. Bu ideyanın ortaya çıxmasında Qərbdə baş verən proseslər də mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Osmanlı imperiyasının tənəzzülü prosesində ən böyük türk topluluğuna malik olan Türkiyə türklərinin vətən və millət arayışları belə bir məfkurə yoluna düşməsinə şərtləndirmişdir. Yəni dağılmaqda olan imperiya özünü qorumaq üçün siyasi arayışlar içində olmuş və bu zaman müraciət etdiyi tarixi qaynaqlardan biri də Turan ideyası və turançılıq olmuşdur. Ədəbiyyatşünas Bədirxan Əhmədli turançılığın siyasi arayışlarını təhlil edərkən türkçülük, osmanlıçılıq, islamçılıq, avropaçılıq kimi turançılığın da yeni Osmanlı dövlətinin siyasi bütünlüyünü qoruma arayışları zamanı ortaya çıxdığı nəticəsinə gəlir: *“1860-cı illərdən sonra Osmanlı cəmiyyətini bir arada tutan, yaxud əhatə edən faktorlar içərisində turançılıq yoluna da baş vurulmuşdur. Sadəcə sonrakı mərhələlərdə tyrançılıq “türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq” kimi axıradək duruş gətirə bilməmiş və zəifləyərək formulun dördüncü ayağı rolunu oynaya bilməmişdir”*. [44, s. 176] Rafael Əhmədli bu fikirdədir ki: *“Türkçülük ideologiyası türklərin tarixən yaşadıkları ərazilərin adı ilə bağlanaraq “Turançılıq” adı altından anladılmağa başladı”*. [45, s. 220]

Turançılığın ictimai-siyasi və nəzəri aspektlərinə nəzər salaraq, belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, turançılıq ideyası ətrafında türk xalqlarının birləşməsi bir xəyal deyildir. Yəni XX əsrin əvvəllərində həm bədii düşüncədə, həm də siyasi-ictimai fikirdə özünəməxsus yer tutan bu ideya, əslində, tarixi reallığın yeni mərhələdə ifadəsidir. Ən qədim mənbələrdə Turan adı və turanlıların milli kimliyi bu adın tarixini qədimlərə aparıb çıxarmaqla yanaşı, türklərin yaşadığı coğrafiyanın

bir- birinə sıx bağlı olduğu və hər birinin Turan mədəniyyətində öz payı olduğunu göstərir.

Turançılıq həm də türkləri bir çətir altında toplamaq və bu toplumun gələcək həyatını müəyyən etmək üçün ortaya atıldı. Bu proses XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində bir qədər də sürətləndi. I Dünya savaşından sonra türklüyün coğrafi ərazisi çox kiçilmiş, hətta Osmanlının gələcək taleyi belə sual altına alınmışdı. Hər gün itirilən vətən torpaqları türk fikir adamlarını düşündürməyə başladığında ilk öncə ağıla gələn tarixə müraciət etmək oldu. Çünki Turan adı bir ideya olmaqdan əvvəl, türk topluluqlarının yaşadığı böyük bir ərazinin adı, həm də bu ərazidə yaşayan xalqın adı olmuşdur. Bu tarixi inkişaf yolunda türkləri hunlar, bulqarlar, avarlar, macarlar, xəzərlər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, başqırdlar, uygurlar, səlcuqlular, osmanlılar, tatarlar və başqa müxtəlif adlarla adlanan, lakin tarix boyu dünya coğrafiyasında önəmli yer tutan xalq və tayfaların yaratdığı imperiyalar və hakimiyyətlər müəyyənləşdirmişlər. Türkçülük, turançılıq ideyasının meydana çıxma zamanı təsadüfi deyildi; XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəlləri Osmanlının çöküşü nəinki burada yaşayan türkləri, eləcə də bütün dünya türklərini narahat etdi və bundan çıxış yolu aramağa başladılar. Bu, həm də türklərin tarixən mövcud olan imperiya üçün narahat olduqlarını göstərirdi. Osmanlı imperatorluğu içində bütün xalqları birləşdirmişdi. O zaman Qərbdə yaranan müxtəlif xristian birlikləri də Osmanlıyı sıxışdırıb çıxarmaq üçün yollar arayırdı. Məlumdur ki, bu zaman Rusiya dövləti türk-Osmanlı dövlətinin torpaqlarını ələ keçirərək genişlənmək, Ağ dənizə çıxmaq, Balkanlarda varlığını sağlamlaşdırmaq istəyirdi. Onun gələcək planlarında bütün slav xalqlarının birliyini sağlayan bir federasyon qurmaq da var idi. Artıq tarixə qarışmış, ölmüş olmasına baxmayaraq, yenidən diriləcəyi umulan Bizans da bu federasyona qatmaq məqsədi güdüdü. Ə.Ağayev Avropada və slavyan dünyasında gedən ictimai-siyasi prosesləri yaxşı dərk edir və məqalələrində bu problemə toxunurdu. “Tərəqqipərvərlər, yaxud gənc türklər” məqaləsində Türkiyədə gedən proseslərə toxunur və gənc türkləri tərəqqipərvər adlandırır [12], “Yeni türklər, panislamizm və osmanlı materializmi” məqaləsində isə Avropanın panislamizm hücumlarına qarşı yeni türklərin qoyduğu tezisləri müdafiə edirdi. [13] Ə.Ağayev “Millət və millətçilik” məqaləsində isə bir

qədər də irəliyə gedərək xalqın qarşısında duran ideoloji problemləri müəyyənləşdirir və millətçiliyin yeni konturlarını çəkirdi. [14] Bütün bunlar Azərbaycan ictimai həyatına bir yenilik gətirir və türkçülük ideyalarını təbliğ edirdi. Lakin uzun müddət cəmiyyətdə bu ideyanın qəbul edilməməsi Avropanın panslavyanizm və pantürkizm ideyasını qüvvətləndirməyə doğru gedirdi. Rusiya da türkçülüyə qarşı bu silahdan istifadə edirdi. E.Mustafanın yazdığı kimi Rusiya: *“...yolunda uzun müddət Panortodoksçuluq və Panslavizm kimi iki silahı qullandı. Rusiya bütün ortodoksları himayə etməyi, onların hüquqlarını qorumağı, gözetməyi özünün bir vəzifəsi olduğunu irəli sürərək, əslində, öz nüfuz dairəsini genişlətmək və yeni torpaqlar ələ keçirmək yolunda idi”*. [98] Bu zaman Avropada “Alman birliyi”, “Slavyan birliyi” kimi birliklər yarandı. Rusiyanın liderliyində bütün slavyanları birləşdirmək ideyası, əslində, gözünü türk torpaqlarına dikmək demək idi. Alman millətçiləri panalmanizmə, rus və slavyan millətçiləri isə panslavyanizmə müraciət etməli olurdu. Bu birliklərdə panalmanizm və panslavyanizmin gələcəyinə böyük ümidlər bağlanılırdı. Panslavyanizm ideyası hər bir slavyan üçün hər şeydən üstün olmalı idi. Getdikcə bu ideya Avropada və slavyan xalqları arasında daha çox dəstək görürdü. Avropada çoxlu ittifaq və partiyalar yaranmışdı ki, bunların da çoxunun nizamnaməsində yeni xristian “izm”ləri dayanırdı: paniranzim, panslavizm, panlatinizm, panamerikanizm və s. Bu cəmiyyətlərdən Panslavizm adı altında rusların cəmiyyəti daha fəal idi və onlar slavyanları siyasi cəhətdən birləşdirməyə cəhd göstərirdilər. Yəni bu zaman hər hansı bir “izm”də müəyyən milli, tarixi, mənəvi meyillər əsas olmalı idi. Ə.Hüseynzadə “Avropalılar və Makedoniya” məqaləsində avropalıların uydurduqları panislamizm ideyasına qarşı çıxaraq qeyd edirdi ki, *“Avropalılar və avropalılarla bərabər bəzi qonşularımız “panislamizm” deyə-deyə bizi, biz müsəlmanları bizar etmişdilər!.. Fəqət bu gün arxasında cərəyan edən vüquat bizə əyan bir surətdə göstərir ki, “panislamizm”nin, yəni ittihadı-islamın ən cüzi bir əsəri belə görünməyib, bəlkə mükəmməl bir Avropa panxristianizəsi mövcud imiş”*. [80, s. 121] Panslavistlər həm də özlərinə qarşı təhlükə kimi islam birliyini görürdü. Bu da türk dünyasında öz gələcəyinə yenidən baxmaq düşüncəsini gündən-günə artırırdı. Panslavizmin yaranması və milli ideyanın güclənməsi türkləri də bu istiqamətdə düşündürməyə vadar edirdi. Bununla da,

türkçülüyn və turançılığın meydana gəlməsini tarixi şərait özü yetişdirdi. İslam və türk alimləri C.Əfqani, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Z.Göyalp getdikcə islamın, türklüyün gələcəyi ilə bağlı narahat olmağa başladı və bu istiqamətdə məqalələr yazdılar. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədli bu araşdırmaları təhlil edərək belə bir doğru qənaətə gəlmişdir: *“Bütün bunlar Qərb millətçilərinin müsəlman birliyini önləmək üçün ortaya atılsa da, “Alman birliyi” və “Slavyan birliyi”nə qarşı adekvat olaraq “Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq” üçlü formulunu formalaşdırmış oldu. Turançılıq ara-sıra boy göstərsə də, formulun “dördüncü ayağı” ola bilmədi”*. [44, s. 53]

Lakin XX əsrin əvvəllərində turançılıq ideyası bu formulun “dördüncü ayağı” ola bilmədi. Görünür ona görə ki, hələ xəyali bir səciyyə daşıyırdı. Türklərin keçmiş şöhrəti, Turan imperiyasının mövcudluğu haqqında hələ tam olaraq araşdırmalar aparılmamışdı. Həm də türklərin daha çox olduğu Türkiyədə Osmanlı imperatorluğu ideyası bir qədər üstünlük təşkil edirdi. Mehmet Kaan bu fikirdədir ki, türkçülüyn, turançılığın XX əsrin əvvəllərində bu qədər qabarması osmanlıçılıq tezisindən irəli gəlirdi. [134, s. 32] Oğuzxan Çingiz isə türk milliyətçiliyini üzə çıxaran bir neçə faktorun olduğunu bildirir və bunu türklərin düşdüyü mövcud siyasi, tarixi, hərbi duruma bağlayır. [149, s. 231] Lakin Osmanlı imperatorluğunun getdikcə süquta uğraması turançılıq ideyasını gündəmə gətirdi. Türk milləti özünü təhlükədən qurtarmaq üçün birlik ideyası ətrafında çıxış etməyə başladı. Türk xalqında imperatorluq düşüncəsi hələ yerində qalırdı. Buna görə də Ziya Göyalp Osmanlı imperatorluğu, əvəzinə Turan imperatorluğu düşüncəsini irəli sürdü. Bu fikir həm türkçülük adı altında, həm də turançılıq adı altında bütün türkləri birləşdirmək məqsədi daşıyırdı. 1912-ci ildən türkçülüyn və turançılığın Türkiyənin “İttihad və tərəqqi” partiyasının proqramında da yer alması bu mövqenin siyasi cəhətdən güclənməsindən xəbər verirdi. Z.Göyalp 1913-cü ildən başlayaraq “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” adı ilə on üç məqalə dərc etdirir. Bu ad altında 1918-ci ildə kitab nəşr etdirmişdir. 1923-cü ildə isə “Türkçülüyn əsasları” kitabını nəşr etdirmiş və burada türkçülüyn, turançılığın nəzəri, tarixi, mənəvi problemlərini bütün detalları üzrə əsaslandırmağa çalışmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, Z.Göyalp yaradıcılığının böyük bir hissəsini bu problemə həsr etmişdir. Bu araşdırmalarında görkəmli fikir

adamı türk xalqının milli şüurunu və vicdanını oyandırmaq və gücləndirmək istəmiş, toplumu gələcəyə hazırlamışdır. “Türkçülük - türk millətini yüksəltmək deməkdir” tezisinin arxasında da məhz bu məqsəd dururdu. Türkçülük məfkurəsinə geniş anlamda yanaşan Z.Göyalp onu müxtəlif mərhələlərə bölürdü:

1. Türkiyəçilik;
2. Oğuzçuluq və ya Türkmənçilik;
3. Turançılıq.

Diqqət edilərsə Z.Göyalpın düsturunda turançılıq sonda gəlir, ona qədər isə türk xalqı müəyyən mərhələlərdən keçməlidir: *“Türkçülərin uzaq ülgüsü-məfkurəsi Turan adı altında birləşən oğuzları, tatarları, qırğızları, özbəkləri, yakutları dildə, ədəbiyyatda və kultürdə - harsda birləşdirmək deməkdir”*. [57, s. 38] Z.Göyalp turançılıq məfkurəsinin genişlənməsinin mümkün olub-olmaması barədə özünə sual edir və yaxın məfkurələr üçün bu sula cavab axtarılsa da, uzaq ölkələr üçün axtarılmaz qənaətinə gəlirdi. Buna baxmayaraq turançılıq ideyasının son dərəcə vacib olduğunu da ifadə edirdi. Onun fikrincə: *“Turan məfkurəsi olmasaydı, türkçülük bu qədər sürətlə yayılmayacaqdı. Bununla bərabər, kim bilir, bəlkə, gələcəkdə Turan ölküsünün gerçəkləşməsi də mümkün olacaqdır. Ölkü gələcəyin yaradıcısıdır. Dünən türklər üçün xəyali bir məfkurə durumunda –halında olan milli dövlət bu gün Türkiyədə bir həqiqət olmuşdur”*. [57, s. 38] Z.Göyalp onu da qeyd edir ki, Miladdan 210 il öncə Hun hökmdarı Mete “hunlar” adı altında bütün türkləri birləşdirdiyi zaman Turan ölküsü bir gerçək halına gəlmişdi. O zaman Mərkəzi Asiyada Hun imperatorunun sərhədləri hədsiz dərəcədə genişlənməmiş və türk tayfaları bir bayraq altında birləşdirilmişdi. I əsrdə Hunlar şimal və cənub olmaq üzrə iki yerə ayrılaraq bir hissəsi Qafqazdan Avropaya, bir hissəsi isə Asiyadan Çinə qədər uzanan bir ərazidə uzun illər və əsrlər imperatorluqlarını davam etdirdilər. qədər getdilər. Hunlardan sonra avarlar, avarlardan sonra göytürklər, göytürklərdən sonra oğuzlar, daha sonra qırğız-qazaxlar, osmanlılar və başqalarının adı altında Turanın bir xəyal deyil, gerçək olduğu vaxtlar olmuşdur. Lakin zaman-zaman turançılıq geri çəkilməli olur. Sovetlərin gəlməsi ilə turançılıq həm ictimai, həm də ədəbi-bədii fikirdə bir daha xatırlanmır. Əksinə, yazılan əsərlərdə keçmişə yönəlmiş turançılıq ideyası tənqid olunurdu. Türk dili ilə bağlı fundamental tədqiqatların müəllifi

Bəkir Çobanzadə “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü (nasionalizmdən internasionalizmə)” əsərində Ə.Cavadı türkçülükdə, turançılıqda günahlandırır. [36, s. 54] Ədəbiyyatın ideoloji basqı altında inkişaf etdiyi sovet dövründə əsərlərdə türkçülük, turançılıq düşüncəsi görünür. B.Əhmədovun yazdığı kimi, “*buna müəyyən simvollar, işarələr olardısı tənqid dərhal onları tapıb üzə çıxarırdı*”. [48, s. 45] Ədəbiyyatşünas Nizaməddin Şəmsizadənin “Turan birliyi; idealdan həqiqətə” məqaləsində XX əsrin əvvəllərində ideal olaraq arzulara, xəyallarda yaşayan Turan birliyinin “*...tarixin iradəsi ilə, taleyin hökmü ilə bahar gülləri klimi yavaş-yavaş çiçəklənməkdədir. İdeal heç vaxt məhv olmur, ölmür, arzular haçansa həyata keçir*”, [124, s. 13] düşüncəsi ilə turançılığın yeni mərhələdə ictimai-siyasi aspektlərini doğru müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, Turançılığın türkçülüyn uzaq məqsədi olduğunu görürük. Zaman-zaman bu ideya ətrafında dünyadakı bütün türkləri birləşdirmək istəyi var və bu birliyin Türküstan adlanması nəzərdə tutulur. Turan adı ilə birləşən türk xalqlarının (Azərbaycan türkləri, Türkiyə türkləri, İran türkləri, qazaxlar, qırğızlar, türkmənlər, özbəklər, tatarlar, başqırdlar və s.) getdikcə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından bir-birinə yaxınlaşmaları bu ideyanı gerçəkləşdirməyə xidmət edən amillərdəndir. Bu ideyanın yayılmasında ədəbiyyatın, poeziyanın böyük rolu vardır. Ədəbiyyatın tarixdə mövcud olmuş bu ortaq dəyərləri, xalqın keçmişini, tarixi reallıqları təsvir etməsi milli ideyanı daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir. Azərbaycan ədəbiyyatında da yüz ildən artıqdır ki, Turan düşüncəsi və məfkurəsi bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapır.

1.2. Qızıl alma Turan idealının və turançılığın simvolu kimi

Türk dünyasının Turan idealını və turançılığını müəyyən edən faktorlardan ən əsası “Qızıl alma”dır. O, Turanın tarixi qədər qədim olmaqla yanaşı, həm də türklərin ümumi birliyini əks etdirən və türklərin tarixə miras qoyduqları milli- mənəvi ideallardan biridir. Belə ki, Turanın tarixi, siyasi, coğrafi, dini amilləri olduğu kimi, milli-mənəvi idealları da olmuşdur ki, tarix boyu türk xalqını o istiqamətə doğru

yönləndirmişdir. 2018-ci ildə Türk ordusunun Suriyada “Zeytun dalı” hərəkatına başlamazdan əvvəl qəzetçilərin onlara “İstiqamət harayadır?” sualına çavuş Mehmet Kuzu “Qızıl almaya” cavabını vermişdi. Bu da müasir dövrdə yenidən Ordu və “Qızıl alma”nın türklüyün gündəminə daxil olmasına səbəb olmuşdu. Əslində, “Qızıl alma” ideali zaman-zaman əsrlərdir ki, türk xalqlarının həyatında və taleyində mühüm yer tutur. “Qızıl alma” ideali türklərin birliyinin bir rəmzi kimi mənalanır və Turan idealının əsas amili kimi götürülür. Bu amil zaman-zaman bədii düşüncədə də əks olunur. Tədqiqatçı Öke Mim Kamal zaman-zaman “Qızıl alma” idealının düşüncədən çəkildiyi, unudulduğu, millətin idealsız yaşadığı, lakin yenidən geri qayıtdığı fikirindədir. [150, s. 65]

“Qızıl alma”nın bədii düşüncədə əks olunması tarixi lap qədimlərə gedib çıxır; onun ayrı-ayrı rəmzlərinə həm folklorda, həm tarixi və bədii əsərlərdə, rəvayətlərdə rast gəlmək olar. Marqlıdır ki, “Qızıl alma” ideali təkcə türklərdə deyil, dünyanın müxtəlif xalqlarında da mövcud olmuşdur. Yəni almanın (eləcə də Qızıl almanın) tarixi insan övladının yaranışından dini kitablarda öz əksini tapıbdir. Adəm ilə Həvvanın rəvayətində onların almanı yedikləri üçün cənnətdən qovulduqları deyilir. Yunan mifologiyasında üç fərqli “Qızıl alma”dan bəhs edilir. Bunların birində əfsanəyə görə, “Qızıl alma”lar verən alma ağacını yetişdirən torpaq Allahı Gaia idi. Bu ağacı Zevs və Heranın evlilik mərasimində onlara hədiyyə olaraq vermiş və ağac az bir vaxtda meyvə verməyə başlamışdır. Qədim yunan qəhrəmanı Herakl Zevsin Alkemandan olan oğlu kimi verilir. Heraklın on iki qəhrəmanlığından biri də Hesperidlərin almalarını əldə etməsidir. Homerin “İliada” əsərində Heraklın dünyanın o biri başına gedərək Hesperidlərin almalarını əldə etdiyi bildirilir. Bizans tarixində isə “Qızıl alma” son dərəcə məşhur şəhərlərdə sarayların və kilsə qüllələrinin başında yer alan və üzərinə xaç yerləşdirilən qızıl topu ifadə etmək üçün işlədilən bir simvol olaraq keçir. Roma imperatorluğunda da mövcud olan “Qızıl alma”dan bəhs edilir. Macar kralının əlində top və ya kürə tutması da bir simvolu əks etdirir. Eləcə də İspaniya, Polşa, Fransa və Alman krallıqlarında zaman-zaman alma simvolundan istifadə edilmişdir. Skandinav mifologiyasında da ölümsüzlük qaynağı və İrlandiya mifologiyasında digər dünyanın əsrarəngiz alma budağının bir parçası olaraq təsvir edilir. Norveç mifologiyasında

“Qızıl alma”lar Allahlara ölümsüzlük verir. Türk araşdırıcısı Muhsin Kadioğlunun yazdığı kimi: *“Bu almalar Tanrıçı İzunun tərəfindən yetişdirilməkdədir. Skandinav ədəbiyyatında, əsasən, bir qəhrəman, bir əjdaha və ya bir başqa canavar kimi qarışıq bir xarakterdən «Qızıl alma”nı almaq məcburiyyətindədir”*. [144, s. 40] Bütün bunlar almaya bənzər topun dünyanın bir çox xalqlarının, hakimiyyətlərinin bir simvolu olduğu anlamına gəlir: *“M.Kadioğluya görə “Qızıl alma” bir utopiya deyil, konkret hədəflər siyahısıdır. Bu hədəflərdən birinə yetişdikdən sonra digər hədəflərə yönəlirik”*. [53, s. 5] Məsələ burasındadır ki, Qərb tədqiqatçıları Türkün “Qızıl alma” idealına kölgə salmaq üçün onun Qərbdən götürülməsini iddia edirlər. Lakin Türkün “Qızıl alma”sının bu simvoldan həm məzmun, həm də mahiyyətə fərqlənməsi onun qədimliyi ilə yanaşı, xarakterini də dəyişir. Burada yaxınlıq ondan ibarətdir ki, “Qızıl alma” həm də hakimiyyətlər üçün bir hədəf olaraq görülür. Vaxtilə İstanbulu və Ayasofiyanı fəth etmək istəkləri türklərin “Qızıl alma” hədəflərinə daxil olmuşdur. “Qızıl alma” türk mifologiyasında, xüsusilə də, Oğuz türklərində uzaqlaşan, ancaq uzaqlaşdıqca da cazibəsi daha da artan ölkələr və ya xəyalları rəmziləşdirən bir ifadə kimi işlənir. Türkiyə tədqiqatçısı Fəhreddin Kırzioğlu türk milli gələneşində Qızıl almanın xüsusi bir yeri olduğunu qeyd edir. [147, s. 42]

Türk xalqlarının folklorunda da alma simvolu xüsusi yer tutur. Bu simvoldan nağıllarda, rəvayət və dastanlarda ölümsüzlüyün simvolu kimi istifadə edilir. Alma, eyni zamanda, gözəlliyin, nəsil artırmanın, sevginin, sağlamlığın simvolu kimi də mənalanır, bir çox mətnlərdə əbədiliyin simvoluna çevrilmişdir: *“Türk xalqları ədəbiyyatında islam öncəsi Uyğur zamanına aid olan əsərlərdə uyğurların məskunlaşdıqları Tyan-Şanın şimalındakı mərkəzi Türfan şəhəri XIII yüzillikdən etibarən “ən çox alma yetişdirilən” yer kimi qələmə alınmış, hətta Alma-Atanın adının da buradan götürüldüyü göstərilmişdir”*. [85, s. 7] Yer üzündə ilk alma ağacının qazax əfsanəvi övliyası tərəfindən əkilməsinə aid rəvayətdə özünə yer etmişdir. Bundan başqa alma ağacının türk və Altay xalqlarının inanclarında müqəddəs hesab olunması da almanın bu xalqların həyatında hansı anlama gəlməsini təsdiq edir. “Şahzadə və Bəhram”, “Lətif şah”, “Tahir və Zöhrə”, “Şah İsmayıl” kimi Azərbaycan dastanlarında alma motivi aparıcı yer tutur. Yuxuda aşıqlara alma

verilməsi hadisəsi də var ki, bu da onlara bədə içirdilməsi anlamına gəlir. Məhz bundan sonra aşıqlar əfsanələşir, haqq aşığı olur: *“Azərbaycan nağılı “Məlikməmməd” də alma ağacı birinci gün çiçək açır, ikinci gün açdığı çiçəkləri tökür, üçüncü gün isə almalar yetişdiririr və bu ağacın meyvəsini yeyənlər on beş güngəncləşərək ölümsüzlük qazanırlar”*. [21, s. 18]

Alma digər türk xalqlarının həyatında, məişətində və gələnlərində mühüm yer tutur. Qaraqalpaq türklərində alma ənənəsi vardır; gənc oğlanlar Novruz bayramının son çərşənbə günündə sevdikləri qıza alma atırlar. Qırğızlarda uşağı olmayan qadının alma ağacının altında gəzməsi uşağının olmasına dair onda müəyyən inam yaradır.

Uyğur türkləri isə almanı qoruyucu qüvvə hesab edirlər və alma ağacının pis ruhları qovacağına səmimi şəkildə inanırlar. Bir çox türk xalqlarında sevgililər bir-birinə alma vermək vasitəsilə öz sevgilərini bir-birinə bildirmiş olurlar. Bütün bunlar alma motivinin türk xalqlarının folklorunda, həyatında və inancında müəyyən yer tutduğunu göstərir. Bunlar Turan idealını simvolizə edən “Qızıl alma” ilə əlaqəsinin olub-olmaması ilə bağlı müəyyən işarələrdir. Türk xalqlarının inancında və həyatında müəyyən yeri tutan alma motivi ketdikcə Turan idealının simvoluna çevrilmişdir. [143, s. 18] Sonralar “Qızıl alma” türk xalqlarının birlik və bərabərliyini ifadə edən “Qızıl alma”, “Altun alma”, “Altun top” kimi ifadə edilmiş, daha çox siyasi məna kəsb etməyə başlamışdır. Bu sözün tarixinə gəldikdə isə zaman-zaman “Qızıl alma” ortaya çıxmış, sonra bir müddət unudulmuşdur, onun dəqiq nə zaman ortaya çıxması barədə qənaətlər müxtəlifdir. Yalnız onu demək mümkündür ki, “Qızıl alma” türklərin dünya hakimiyyətinin bir simvolu olaraq ortaya çıxmış və xüsusən Osmanlı dövründə dövlətin tutması gərəkən yol, çatması gərəkən yer kimi başa düşülmüşdür. [143, s. 1471] Orxan Şaik Gökyay bu simvolun ortaya çıxmasını Osmanlı dönəminə aid edir və Osmanlı ilə birlikdə tarixə və ədəbiyyata mövzu olduğu qənaətinə gəlir. Onun fikrincə, “Qızıl alma” Osmanlı Dövlətinin xüsusi ilə Qərb ölkələrinə qarşı apardığı cihadın bir simvolu olduğu istiqamətində birləşməkdədir. [139, s. 9] O.Ş.Gökyay mənbə vermədən belə bir rəvayət də danışır ki, Sultan Süleyman Qanuni taxta çıxdığı zaman qışlaları ziyarət

edər, əskərlərin şərbətini içər və içdiyi bardağ altunla doldurub onlara hədiyyə edər. Ayrılkən də əsgərlərinə “Qızıl Almada görüşərik”, - deyər. Bu deyim əsgərlərdə oxşar ideallarının canlanmasına səbəb olurdu. Çünki yeniçilər arasında “Qızıl alma” əfsanəsi çox yaygın olub: *“Dəstiyə kurşun atar, keçiyə qılinc çalar, Qızıl Almayadək gedərik” sözlərinin çox yayıldığından onların fədakarlıqlarını ifadə edər*”. [139, s. 12] Əgər belədirsə, bu sözünün bu şəkildə ifadəsinin və hər hansı bir hədəfi göstərməsinin ilk mənbəyi olaraq görmək mümkündür. Məhz bu zamandan “Qızıl alma” Osmanlının Avropada önəmli şəhərləri fəth etməsinin bir işarəti olaraq işlənmişdir. Vaxtilə adı çəkilən yerlərin Osmanlı tərəfindən fəth edilməsi də bunu deməyə əsas verir. Osmanlının divan şairlərindən bəzilərinin şeirlərində adı çəkilən bu simvol Övliya Çələbi tərəfindən də xatırlanmışdır. Lakin uzun müddət “Qızıl alma” simvolu unudulmuş, haqqında söhbət açılmamışdır. Türk araşdırıçısı Necati Gültəpə “Qızıl alma” söyləncələrinin XVI əsrdən XIX əsrin sonunadək dörd yüz il rəsmi tarixdən kənarında nağıl, hekayə, rəvayət və söyləmə olaraq geniş xalq kütlələri arasında səssizcə davam etdiyini bildirir: *“Təsəvvüfi bir deyişlə söyləmək lazım gəlirsə, getdikcə sehrlənərək ballı şifrə və ifadələrlə həyatını davam etdirir. Toplumun yaddaşında bir xəyali qavram olaraq XIX yüzilin sonlarında son böyük Turan dövləti olan Osmanlı çökərkən şairlər, filosoflar və yazarlar birdən-birə bu yarı xəyal, yarı gerçək ifadədən yenidən söz etməyə başlarlar. Bundan ilk söz edən fikir adamı Ziya Göyaldır*”. [141, s. 16] Necati Gültəpənin də yazdığı kimi, yalnız XX əsrin əvvəllərində Osmanlının ən çətin dövrlərində yenidən bu simvola qayıdılmışdır. Burada da müəyyən bir məntiq vardır; o da ondan ibarətdir ki, vaxtilə gərəkən yerləri fəth edən türklər həmin vaxtlar qazandıqlarını itirməkdə idilər. Bu zaman tarixə müraciət etməklə türk xalaqlarının birliyini və şanlı keçmişini özünə qaytarmaq istəyir və ideallarını bu istiqamətdə qurmağa çalışırdılar. XIX əsr ədəbiyyatında və ictimai fikrində səssizliyə qapılan “Qızıl alma” ideali yalnız II Məşrutiyətdən sonra Ziya Göyalpın 1913-cü ildə dərc etdirdiyi məşhur şeiriylə yenidən ortaya çıxmışdır. Lakin Z.Göyalp problemə yalnız ədəbi nöqteyi-nəzərdən baxmamış, onu ictimai, siyasi proseslərlə əlaqələndirərək yeni bir yanaşma ortaya qoymuşdur. Z.Göyalp eyni

vaxtda “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” üçlü formulu üzərində işləyir və bu barədə on üç məqalə yazıb Türkiyə mətbuatında çap etdirmişdi. Sonralar bu məqalələrini eyni ad altında 1918-ci ildə kitab şəklində çap etdirmişdi. 1923-cü ildə yazdığı “Türkcülüynün əsasları” əsərində də Turan, turançılıq idealını elmi və nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışdır. Turan və turançılıqdan bəhs edərkən Turanın simvolu “Qızıl alma” simvolundan da bəhs etmişdir: *“Bu gün gerçəkləşən ancaq Türkiyəçilikdir. Ancaq ruhların böyük həvəslə aradığı “Qızıl alma” gerçək-həqiqət sahəsində deyil, xəyal sahəsindədir. Türk kəndlisi “Qızıl alma”nı xəyalında canlandırarkən onun gözünü qabağında əski türk elxanlıqları gəlir”*. [140, s. 39] Həqiqətən Turan ölkəsi keçmişdə bir xəyal deyildi, gerçəklik idi. Sadəcə olaraq, aradan keçən yüzillər onu bizdən ayırdığından biz onu xəyal kimi görür və təsəvvür edirik. Miladdan əvvəl Hun hökmdarı Mete xanın bütün türkləri birləşdirməsi Turan ölkəsinin varlığını sübut edir.

Ziya Göyaltı tarixi şəraitə uyğun olaraq “Qızıl alma”nı ənənəvi anlamdan çıxarıb ona siyasi, ictimai məna verərək bütün türklərin birləşmə, qurtulma və yüksəlmə ideallarıyla bütünləşdirmişdir. Z.Göyaltı həm bədii yaradıcılığında, həm də elmi, nəzəri əsərlərində Turan ideali və onun simvolu olan “Qızıl alma” yenidən aktuallaşdırmaqla türklərin tarixən olduğu birliyinə qayıtmasını istəyirdi. Z.Göyaltı eyni vaxtda bu məsələ gündəmdə olur: *“Aka Gündüz və Ömər Seyfəddin eyni dövərdə Qızıl alma mövzulu əsərlər vermişsə də, Ömər Seyfəddin aşağıda bəhs edəcəyimiz hekayəsində Qanuniyi və əsgərlərini anlatdığı üçün Qızıl almayı Göyaltının şeirindəki modern anlamı içərisində deyil, ənənəvi anlamı doğrultusunda işləmişdir”*. [143, s. 1474] Aka Gündüzün “Möhtərəm qatil” pyesində də mövzuya ənənəvi istiqamətdən yanaşılırdı. Azərbaycan ədəbiyyatında da bu dövərdə az da olsa, bu mövzuya müraciət edilir. Bu müraciətlər əsasən Azərbaycan romantikləri tərəfindən edilirdi. Xüsusilə, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Əliabbas Müznib, Umqülsüm yaradıcılığında “Qızıl alma” idealına geniş yer verilir. Ancaq onu da demək lazımdır ki, bu tendensiya daha çox I Dünya savaşından sonra ortaya çıxmışdır.

I Dünya müharibəsindən sonra bu ideal sanki yaddan çıxır; olsun ki, buna

səbəb bu müharibədə Osmanlının əlindəki torpaqları itirməsi və imperiyanın çox çətin vəziyyətə düşməsi ilə əlaqədar olmuşdur. 20-ci illərdə də “Qızıl alma” nə ictimai, nə də ədəbi fikirdə xatırladılır. Artıq Osmanlı imperiyası imperialist ölkələrin birləşməsi nəticəsində ömrünü başa vurmuşdu. Cümhuriyyətin qurulması ilə Türkiyə yeni bir siyasi dönmə girmiş olur. Bu mövzuya bir də türk ədəbiyyatında 30-cu illərdə qayıdılır. Nihal Atsız “Adalar dənizindən Altayların ötəsinə qədər bütün türk gəncliyinə” şeirində yenidən Qızıl alma idealına müraciət etmiş, üzünü bütün türk gəncliyinə tutmuşdur. [131, s. 89] Bundan sonra “Qızıl alma” ideali yenidən ədəbi düşüncəyə qədəm qoyur və bugünədək uzun bir yol keçir. Bu ideal həm poeziyada, həm dramaturgiyada, də nəsrə öz əksini tapır. Onu ilk dəfə ən yaxşı şəkildə Z.Göyalpın bədii yaradıcılığında və elmi əsərlərində ifadə olunmuşdur. Z.Göyalp türk ictimai fikrində bir fikir adamı kimi qalmışsa da, onun yaradıcılığında poeziya da mühüm yer tuturdu və ictimai, fəlsəfi fikirlərini özünün bədii yaradıcılığında əks etdirməyə çalışırdı. “Qızıl alma” şeiri onun bu mövzuda yazdığı ilk şeirdi. Bu şeir daha çox mənzumə adlandırılır. Əslində isə bu daha çox poema janrına uyğun gəlir. Bu əsər 1913-cü ildə “Türk yurdu” dərgisinin 5 fevral sayında çap olunmuşdur. “Qızıl alma” ideali onu çox məşğul etdiyindən ki, Z.Göyalp bir il sonra dərc etdirdiyi şeirlər kitabını da eyni adla çap etdirmişdir. Bu əsər hələlik bu mövzuya həsr edilmiş ən böyük əsər kimi yadda qalmışdır.

Z.Göyalpın “Qızıl alma” poeması bir çox cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Birincisi, bu əsər bədii düşüncədə Qızıl alma idealının bədii obrazını yaratmış olur. İkincisi, şair burada nəzəri və ictimai, siyasi görüşlərinin poetik xəritəsini verməyə nail olur. Yəni, müəllif “Türkçülüyn əsasları” əsərində türkçülüyn proqramını əks etdirirsə, “Qızıl alma” ilə Qızıl alma idealının poetik xəritəsini çəkmiş olur. Üçüncüsü, tarixi reallıq olan bu ideali yenidən ədəbi, ictimai dövriyyəyə daxil edərək türk xalqının birliyini saxlamağa çalışır. Dördüncüsü, Qızıl alma buna qədər türk düşüncəsində bir şifrə, sirr olaraq qalırdı. Z.Göyalp isə bu şifrəni açmağa çalışır. Necati Gültəpə Ziya Göyalpın Qızıl alma sirrinə çatmaq üçün çox çalışmaqda olduğunu bildirir və bu şifrəni açmağın onun üçün müqəddəs bir vəzifə olduğu qənaətinə gəlir: *“Məşhur Qızıl alma şeiri bax bu düşüncələrlə yazılır. O zamanlar*

Ziya Göyalpın Qızıl alma şeiri bir ülkü, türk millətinin gələcəkdə gerçəkləşdirəcəyi bir ideal ölkəsi olaraq dəyərləndirilmiş, beləcə, şair Ziya Göyalp I Dünya savaşının arifəsində, vaxtilə unudulmuş olan bu Qızıl alma simvoluna gətirdiyi izah, təmsil etdiyi Turan ideolojisinin bir təfsiri olaraq görülmüşdü”. [141, s. 17]

Poemanın təhkiyəsində nağıl üslubu başlıca yer tutur; bununla şair, Qızıl alma idealının türk xalqının keçmiş qədər qədim olduğunu göstərmək istəmişdir. Bu nağıla görə, bir varmış, biri yoxmuş, Allahdan başqa kimsə yoxmuş. Lakin ən maraqlı cəhət poemanın qəhrəmanı Ay xanımın Bakılı olması ilə bağlıdır. Z.Göyalp “Qızıl alma” idealının qəhrəmanını Bakılı etməklə, həm də Qızıl almanın Qafqazda olması iddiasını artırmış olur. Ay xanımın Bakıdan olması faktı böyük öndər M.Ə.Rəsulzadənin də diqqətini çəkmiş və özünün “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində Z.Göyalpın “Qızıl alma”sından bəhs edərək, Türkiyənin Vyana qapılarında sürdükdüyü cəngavərlikdən bezərək, artıq taleyin döndüyünü görmüş, yorğun halda İstanbul divarlarına dayandığını, [114, s. 35] qeyd edir. Onun fikrincə, bilikli sosioloqlar Əfrasiyaba “Sənin istiqbalın artıq Qərbdə deyil, Şərqdədir”, - deməklə kökündən uzaqlaşdığını demək istəmişdir. Fikrini belə ifadə edir ki, zamanın bağ qayçısı həddindən artıq uzanmış budaqlarını kəsir. Yəni onun ixtiyarlaşmamış öz kökün üzərində yaşamasını məqsəduyğun hesab edir: “*Sənin istiqbalın nə Rum eli, nə hicaz, nə də İraqda-Türküstandadır, fəqət sənin yolunun üstündə əski Turanın göbəyində Azərbaycan adında bir gənc igid, dəliqanlı var. Yeni Turanın açarı ondadır. Onunla öncə anlaşılmazlıq yaratsan, öncə onun könlünü qırıb ona zərər versən, bütün imkanların hədər, əməllərin xarab, taxtın da bərbad olar*”. [115, s. 35]

Z.Göyalpın “Qızıl alma”sında Ay xanım Bakıda xanlar soyundan olub milyonçulardan biri idi. Anası Qırğızın Konrad boyundan olmuşdu. O, Parisdə təhsil almışdı, ancaq ata və ansının ölümləri nədəniylə məmləkətinə geri dönmüşdü. Göründüyü kimi, poemanın dili və üslubu nağıl olsa da, hadisələr yaxın dövrün hadisələridir. Hətta bəmək olar, elə əsərin yazıldığı dövrü milli istiqlal dövrünü əks etdirir. Ay xanımın Bakıya dönərkən görəcəyi işlər də bunu sübut edir. O mənsub olduğu xalqın gələcəyi üçün görəcəyi işlərin proqramında Turan ideali başlıca yer

tutur. Şair Ay xanımın bu istəyini “İstərdi Turanda məktəblər açmaq, // Həqiqət nurunu ruhlara saçmaq”, - deyə bildirirdi:

*Bununçün gərəkdi bilmək ən yeni
Tərbiyə tərzini, tədris elmini.
Bu yolda arzusu qədər yüksəldi,
Nəhayət Parisdən Bakıya gəldi.
Biri oğlanlara, biri qızlara
İki məktəb tikmək üçün memara
Göstəriş verməklə işə başladı,
“İstiqlal beşiyi” məktəbin adı. [58, s. 126]*

Tərbiyə və tədris Z.Göyalpın türkçülük proqramında nəzərdə tutduğu əsas məsələlərdən biridir. Eyni zamanda, türk xarakterini, ruhunu, ideologiyasını Qərbə yeritmək üçün yaxşı təhsil görmək lazım idi. Yəni Qərb mədəniyyətinin qarşısına yeni bir inkişaf etmiş mədəniyyət çıxarmaq lazım idi. Ay xanım da bu yolu tutur. Bunun üçün o bilikli adamlardan dərs alırdı. Başa düşürdü ki, hələ bilmədikləri çoxdur. “Xalq bağçadır, biz isə bağban” deyimini təkrarlayaraq Sadəddin molladan dərs almaqda davam edirdi. Bir axşam Ay xanım ata minərək gəzməyə çıxdığında gənc rəssam Turqutla qarşılaşır. Turqut Molla Sadəddinə “Qızıl alma harasıdır?” sualını verir. Gənc rəssam gördüyü yuxunun təsiri ilə Molla Sadəddinə çoxlu suallar verir. Ay xanım da bu sualları ilk dəfə eşidirdi. Turqut İstanbulda doğulmuşdu, rəssam idi və o rəssamlığında təbiəti ustadı hesab edirdi. Əsərlərində də gözəllikləri, təbiəti təsvir edirdi. Qarşısına çıxdığı iki yoldan hansı ilə getməsini soruşur, ona bu yolu göstərirlər. Bu yol isə onu Ay xanıma gətirib çıxarır:

Dedi: “Bu yol gedər QIZIL ALMAYA...”
Lakin mən yozmadım ciddi mənaya.
Gəzinib az sonra bir şəhər seçdim,
Yaxınlaşdım, birdən özümdən getdim.
... “Sən kimsən? Bu aləm haradı?”,-dedim
Bu Qızıl almadır, pərisi mənəm”
Deyərək yox oldu, fəqət xəyalı.... [58, s. 130]

Bunu deyib yox olan pərinin dediyi istiqamətdə yol alaraq gəlib Bakıya-Ay xanıma çıxan gənc rəssam soraqlaşaraq bu istiqamətin yalnız Molla Sadəddinin biləcəyi xəbərini alır və onu gəlib tapır. O, Molla Sadəddindən Qızıl alma idealını izah etməsini istəyir. İstəyir öyrənsin ki, “bu şəhər haradı, yolu haradandı?”, “İndiyəcən ora gedən varmı?”, “Pərisi mələkmidi, yoxsa bəşərmi?”. Molla Sadəddinin cavabı Z.Göyalpın Qızıl alma idealını ictimai mənada başa düşmənin bədii şəkildə əks etdiriməsidir. Bu da türk fətehlərinin gedə biləcəyi, fəth edəcəkləri yerin adıdır. Molla Sadəddin rəssam Turquta Qızıl alma idealını bu şəkildə izah edir:

Molla dedi: “Oğlum, Türk fətehləri
İstərdi ki, işğal edə hər yeri.
İşğal üçşün tək bir hədəf tanırdı,
Oranı da İrəm bağı sanırdı.
Bu sirli ölkəyə, bir doğma yurda
Sahib olmaq üçün bu çətin yolda.
Yüzlərcə türk qanı coşdu, qaynadı
Hində, Çinə, Misrə, Ruma yayıldı. [58, s. 130]

Türk ordusu bütün paytaxtları tutdu, ən sonda Çinə gəldi. Lakin bu gizli yerə heç yaxınlaşmadı. Həmin sirli ölkə hələ xaricə məlum deyildi. “Qızıl alma yoxmu?” Şübhəsiz vardır, Fəqət onun səmti başqa diyardır”, - deyən təhkiyəçi bunu xəyal adlandırır. Lakin bu yer indilik xəyaldır, gələcəkdə isə gerçək ola bilər. Nə qədər ki,

türk mədəniyyəti var, bu yer, bu yurd yaşayacaq. Molla Sadəddin ona deyir ki, çox yerləri fəth etmişik, o yerləri mənən də fəth edilmişik, gücümüzlə, qüvvətimizlə çox ölkə almışıq, lakin həmişə ordakı mədəniyyətə uymuşuq; bəzən hindli, bəzən çinli, bəzən əcəm, ərəb, firəng dilli olmuşuq.

Nə bir türk hüququ, türk fəlsəfəsi,

Nə türkcə inləyən bir şair səsi.

Şair, hakim gəlmiş bizdən yüzlərlə,

Kimi farsca yazmış, kimi ərəbcə. [58, s. 131]

Şair burada Karamzinin, İbn Sinanın, Cəlaləddinin, Buxaralı Şövqətin, Gəncəli Hüsrevin adlarını çəkir və Firdovsiyə bənzər bir ədibimizin olmadığını bildirir. Z.Göyalp burada ona görə Firdovsinin adını çəkir ki, Firdovsi özünün “Şahnamə” əsərində turları aryanlılara bağlamış və böyük bir yanlışlığa yol vermişdi. Bizdə isə öz kökündən qopma prosesi gedir. Şairə görə, indi hamı firəngcə yazmaq istəyir və türkcə yazanları tənqid edirlər. Şair qəhrəmanın dili ilə təqlidçiliyə, konkret olaraq Avropanı təqlid edənlərə qarşı çıxır və öz həqiqi ruhumuzun və dilimizin əks olunmasını istəyir. Şairə görə, tarixən türkün həm qılıncı, həm də qələmi Ərəbi, Çini və Əcəmi yüksəltmişdir. Türklər öz işlərini daim yarımçıq qoymuş, yurd-yuvasını buraxaraq Orxana getmişdir. Z.Göyalp nəzəri fikirlərində toxunduğu türk keçmişini yenidən gündəmə gətirir və onun yazısına, əlifbasına da toxunur, öncəki əlifbasını unutmasını irad olaraq bildirmişdir. Halbuki, türkün böyük və şanlı tarixi vardır, böyük zəfərlər qazanmışdır. Lakin bu zəfərlərin “nə tarixi məlumdur, nə ili aşkardır, amma *“Qızıl alma bundan yadigardır”*”. Ancaq bu gün millətin öz gizli ehtiyacları var və bu gizli ehtiyaclar yalnız vicdan yolu ilə ödənə biilər. Yalnız “milli vicdan” yolu ilə millət öz gələcəyini qura bilər. Bu milli vicdan isə Qızıl almaya doğru getməlidir:

Türk baxmamış yerə, yaxud səmaya

Demiş: “Gedəcəyəm Qızıl almaya...”

Məqsədi getməkdir birliyə doğru,

Milli düşüncə, diriliyə doğru.

Bilir bir gün milli ürfan doğacaq,

Yeni Orxan, Yeni Turan doğacaq. [58, s. 133]

Bütün bunlar Z.Göyalpın “Türkçülüyn əsasları” əsərindəki türkçülük proqramının poetik ifadəsi kimi səslənir. Böyük fikir adamı bu əsərində “Türkçülüyn tarixi”, “Türkçülük nədir?”, “Türkçülük və Turançılıq”, “Milli kültür və mədəniyyət”, “Xalqa doğru”, “Qərbə doğru”, “Milli vicdanı gücləndirmək”, “Milli həmrəyliyi gücləndirmək”, “Dildə türkçülük”, “Estetikada türkçülük”, “Əxlaqda türkçülük”, “Hüquqda türkçülük”, “Dində türkçülük”, “Siyasətdə türkçülük”, “Fəlsəfədə türkçülük” başlıqları ilə paralellik təşkil edir. Bütün bunları bir yerə toplayaraq türk xalqlarının gələcək hədəflərini müəyyənləşdirən Z.Göyalp “Türkçülüyn əsasları” əsərində hər şeyi tərəqqidə görürdü: *“O halda nə etməli? Hər şeydən öncə istər ölkəmizdə, istərsə də digər islam ölkələrində daim milli vicdanı oyandırmağa və gücləndirməyə çalışmalı. Çünki bütün tərəqqilərin qaynağı milli vicdan olduğu kimi, milli azadlığın da qaynağı və söykəndiyi yer (istinadgahı) da yalnız odur”.* [57, s. 74]

Maraqlıdır ki, Z.Göyalp ictimai, publisistik yazılarında olduğu kimi, “Qızıl alma” poemasında da bunun əsasını türk təkamülündə görürdü. Molla Sadəddinin Turqut bəyə məsləhəti *“Türükük, getməliyik Qızıl almaya”* olur. Turqut bəy Molla Sadəddində Qızıl alma ilə bağlı müəyyən bilgilər alsa da, sevgilisini görmək ona nəsib olmur. Pərini soruşduqda Molla Sadəddin ona özünü tanımasını məsləhət görür. Turqut bəy bu sözlərdən bir şəfa tapmayıb buranı pərişan halda tərək edir. Ay xanım da bu sözləri eşitdiyində düşünür ki, *“Qızıl alma yoxmuş, fəqət lazımmiş, Turan həyatına bu bir ənammış”.* Düşünür ki, hər xəyal həqiqətə çevrilirən, nədən Turan idealını həqiqətə çevirməyə. O, başa düşür ki, Qızıl almanə Hinddə, nə Çində, nə ərəbdə, nə Əcəmdə, nə Rumda, nə də ingilis, fransız və rusdadır, Qızıl alma türklərin ruhunun içindədir, türkün oyanan vicdanındadır:

*Tapaq biz də onu vicdanımızda,
Bir günəş yaradaq Turanımızda. [58, s. 136]*

Z.Göyalpın “Qızıl Alma”sında qəhrəman türkçüləri bir gün yanına çağıraraq arzuların olduğu yerdə parlağağı qərara alır. Türk ürfanı sərbəst bir torpaq olmalıdır, onun mərkəzi nə Kazan, nə Bakı, nə də İstanbul olmalıdır. Yeni həyat bunu qəbul edə bilməz. Onlarda hürriyyət siyasi deyil, sadəcə sözdür, qadınlar zəncirdən çıxıbilmir. Poetik qəhrəmanın fikrincə, İsveçdə yeni bir türk şəhəri yaradılmalı və buradan türklük birliyi Turana hopmalıdır. Buradan bütün türklüyə eyni dərəcədə işıq saçılmalı, ürəkləri birləşdirməlidir. Buradan insanlar Kaşğara, Alanyaya, Kazana, Konyaya və başqa bütün türk ocaqlarına özü ilə işıq, od aparmalıdır:

*Təhsil ocaqları, elmin hikməti,
Yayılib yüksəltsin böyük milləti.
Qızıl alma olsun şəhərin adı,
Babalarımız da onu axtardı.
Pekinə, Dehliyə bununçün getdik,
Vyana yurduna bununçün getdik.
Artıq tanınmalı məfkurəmizi,
Yaradaq qanuni öz törəmizi. [58, s. 138]*

Bu düşüncə ilə Ay xanım öz sərvətini bu yolda qoyur, ona bütün türk elləri kömək göstərir və birləşərək Turan yurdunu qururlar. Yeni gənclik yetişdirmək yolunda böyük işlər görüldü; qız, oğlan uşaqlar gəlib dolaraq “*yeni Adəm və yeni Həvva oldular*”. [58, s. 139] Ay xanım burada bir təhsil mərkəzi tikdirir, Bakıdan bir nəfər bu işlərə rəhbərlik edirdi.

Ziya Göyalp poemanın ikinci qəhrəmanı Turqut bəy ölkə-ölkə, şəhər-şəhər gəzərək Qızıl almanı axtarardı. Lakin heç kim ona heç nə demir, həmişə suasardılar.

Nəhayət, Kaşğarda bir elana rast gəlir. Bu elanda övladlarını Qızıl almaya göndərmək istəyənlərin adlarını yazması xahiş olunurdu. Turqut bəy Qızıl alma

sözlərini oxuyunca həyacanlanır və gözlərindən sevinc yaşları axır. Elanda yaxında oraya bir karvanın da yola düşməsi barədə məlumat verilirdi. Turqut bəy başa düşür ki, axtardığı Qızıl alma da, onun sevgilisi Ay xanım da Lozanna ətrafında imiş:

*Mütləq oradadır gözəl mələyi,
Müqəddəs Turanın yeni Tomrisi.
İllərcə uyuyan ümidi güldü,
Adamlarla birgə yollara düşdü.
Nə zaman ki, çatdı Qızıl almaya,
Müraciət yazdı o Ay xanıma. [58, s. 139-140]*

Turqut bəy məktubu yalnız müdirə verəndən sonra müdir bu barədə Ay xanıma deyir. Ay xanım əvvəlcə Tomrisin onunla görüşməsinə istəyir. Tomris onunla görüşdükdən sonra Ay xanıma onun Məcnun olduğunu və Qızıl almanı yuxuda gördüyünü təəccüblə bildirir. Ay xanım başa düşür ki, bu yuxuda gördüyü Turqut bəydir. Turqut bəy məktəbə rəsm müəllimi götürülür. Lakin həftələr keçsə də, Ay xanım onun gözünə görünmürdü. Nəhayət bir gün Tomrislə Ərtoğrulun toyunun olduğunu eşidir. Turqut bəy ərə gedən Ay xanım olduğunu zənn edərək bundan çox mütəəssir olur və yaxınlıqdakı dağa gedərək intihar etmək istəyir. Onu izləyən Ay xanım tapançanın tətiyini çəkdiyi zaman ona mane olur. Ay xanım, ona bunun günah olduğunu bildirdikdə, Turqut bəy onu Tomris kimi çağırır. Ay xanım isə Tomrisin toyu olduğunu, onun adının isə Ay xanım olduğunu dedikdə Turqut bəy məsələni başa düşür. Başa düşür ki, ərə gedəcək adam onun yuxuda gördüyü Ay xanım deyil, Tomrisdir. Məlum olur ki, Tomrislə Ay xanım bir-birinə çox bənzəyirlər. Turqut bəy isə yuxuda gördüyü Ay xanımı üç il idi ki, axtarırdı. Ancaq onu Bakıda axtarırdı və heç kim də onun izindən xəbər vermirdi.

Ziya Göyalpın poemasından görünür ki, onun “Qızıl alma”sı yer üzündə hər hansı konkret bir yer deyil, xəyali bir ölkədir. Ona yaxınlaşdıqca sanki bir üfüq kimi o səndən uzaqlaşır. Şair bu ideyaya bugünün nöqtəyi-nəzərindən baxır və bir qədər də tənqidi yanaşır. Şair qədim türklərin, babalarımızın çox yerlər fəth etdiyini, ancaq

bu yerlərə sahib olduqdan sonra bir çoxlarını itirdiyini dilə gətirir. Z.Göyalpın bu poetik tənqidi onun “Türkçülüyn əsasları” əsərində də axtarılır. Türklərin bu yerlərə sahibliyini axıradək qoruyub saxlaya bilməməsinin nədənlərini axtarır. Belə ki, türklər haraya sahiblənmişlərsə, “adətə girdiyi qabın şəklini almış” və buna görə də bir türk hüququ və fəlsəfəsi inkişaf etdirə bilməmişlər. Onlar bəzən ərəb, bəzən fars, ya da fransız düşüncəsinə qapılmış, gah farsca, gah da başqa dillərdə yazmışdır. Bütün bunlar türklərin Qızıl almaya çatmasına imkan verməmişdir. Buna görə də məqsədə nail olmaq üçün yeni düşüncəyə və mənəvi strategiyaya sahib olmaq lazımdır:

*Millete olsa bir gizli ehtiyac,
Milli vicdan bulur ona bir ilac.
Türk bahmamış irem, yahut
Sebaya, Demiş: “Gideceyem Kızıl almaya”.
Maksadı gitmektir birliye doğru,
Milli düşünceye, dirliye doğru... [136, s. 54]*

Bu məqsədə çatmaq üçün şair Ay xanımla Turqutu evləndirir; Ay xanım Turqutla evlənməklə müəlliminin idealını gerçəkləşdirmək istəyir. Şair bununla Ay xanımın Qızıl almaya çatmasını göstərir:

*Kızıl alma oldu bir güzel
Cennet, Oradan Turana yağdı saadet.
Ey Tanrı ibadet kıl bu duaya,
Bizi de kavuştur Kızılalmaya... [136, s. 56]*

Ziya Göyalp XX əsrin əvvəllərində türkün hədəfini müəyyənləşdirməyə, tarixən mövcud olan bu gerçəkliyin türklərin yeni bir idealı olacağını və bu ideala doğru yürüyəcəyini bildirir. Tədqiqatçı O.Ş.Gökyay Z.Göyalpın bu idealı haqqında yazır: “Tanzimatdan sonrakı yıllarda hemen hemen unutulmaya yüz tutan bu sombole yeni bir anlam kazandırmaya çalışan Ziya Gökalpda Kızılalma bu defa,

çökmekte ve dağılmakta olan Osmanlı dövləti yerinə bütün türklərin bir araya gələrək kuracakları və yüzyıllardır özleməni çəktikləri Turan ülkesiylə eş anlamda kullanılır". [139, s. 560]

Ziya Göyalpla yanaşı, demək olar ki, ondan cəmi bir neçə il sonra yazıçı Ömer Seyfettinin (1884-1920) də Qızıl alma ilə bağlı hekayəsi dərc edilir. Yazıçı buna qədər özünün bir sıra milli hekayələri ilə tanınmışdı. Hətta bu hekayələrin dili sadə olmaqla həmin vaxt qaldırılan dil mübahisələrində sadəliyin tərəfindən çıxış edirdi. "Qızıl alma neresidir?" hekayəsində isə ondan bir qədər əvvəl Z.Göyalpın qaldırdığı problemə bir qədər başqa yöndən yanaşırdı. Yazıçı bu hekayəsində Qızıl alma ideyasının yaranmasına və haradan gəlməsinə toxunur. 29 noyabr 1917-ci ildə "Yeni məcmuə"də çap olunmuş hekayədə Qızıl almanın harada olmasını Sultan Süleyman Qanununun dövrünə bağlayır. Hekayədə təsvir olunur ki, Sultan Süleyman həm xalq, həm də əsgərlər arasında "Qızıl almaya", "Qızıl almaya" sözlərini çox eşitmişdi. Bu barədə xalq arasında rəvayət də dolaşırdı. Bu rəvayət Sultan Süleymana da çatır və o, divan dağıldıqdan sonra Qızıl almanın harada olması barədə düşünür. Divanda hamı toplanmışdı. Onlar "Qaf dağına qədər arxanca getməyə hazır" olduqlarını bildirirlər. Bir dəfə tək oturduğunda yenə də Qızıl alma sözlərini eşidir. Bu sözləri ordu bir ağızdan deyirdi. Hətta son günlər bu sözləri sarayın iç bağçasında da eşitmişdi: *"Kızilelmaya... Kızilelmaya..." naralarını duyunca "Kızilelma"nın neresi olduğunu düşünməyə başlar və bu sorunun cavabını araştırmak üzere devletin ileri gelen görevlilerini çağırır. "Kızilelma neresi? diye mırıldandı. Şarkta olsun, Garpta olsun, sefere çıkarken galeyana elen asker hep "Kızilelmaya..." diye bağırdıyordu. Bu narayı yeniçeri kışlalarında, sipahi ocaklarında, geçit resimlerinde, hatta İstanbulda, sarayın iç bahçesinde bile duymuştu. Kızilelma neresiydi?"*. [152, s. 161] Sultan Süleymanı bu fikir çox düşündürür və yenidən divanın toplanılmasını istəyir. Divan üzvləri yenidən toplanmanın təşvişi içində toplaşırlar. Bu zaman həmin sualı Sultan Süleyman onlara verir. Lakin onların heç birindən dəqiq cavab ala bilmir. Sultan Süleyman Qızıl almanın hara olduğunu, bunu deyərkən haranı nəzərdə tutduqlarını öyrənmək istədikdə müxtəlif cavablar eşidir. Bu cavablar arasında Roma, Vyana, Hind, Çin, Maçın, Qaf dağı və başqa

yerlərin adı çəkilirdi. Padşah sədrəzəmi çağıraraq bunu söyləyənlərin hüzuruna gətirilməsini istəyir. Onları bir-birindən xəbərsiz padşahın hüzuruna gətirirlər. Padşah onlarda Qızıl almanın hara olduğunu xəbər aldıqda üçü də eyni cavabı verir: “*Padşahımızın bizi götüreceyi yer...*” Padşah “*Ora haradır?*”, - deyə soruşduqda isə “*Padişahımız bilir...*”, - deyə cavab verirlər: “İskəndər paşa üçüncüyü hüzura soktu. Bu geniş omuzlarına batarasının ucları düşən gənc bir bostançıydı.

“- ...!

- *Qızıl alma haradır?*

- *Atınızın getdiyi yer... Padşahım!*

- *Ora haradır?*

- *Hara olduğunu ancaq padşahım bilər...*

-

Bəli... Ora nə Hind, nə Sind, nə Çin, nə Maçin, nə Vyana, nə də Romaydı.

Padşah hüzurundakılara:

- *Gördünüzmü, dedi, üçünün də cavabında bir fərq yoxdur. Həqiqət bir: “Qızıl alma” mənim getmək istədiyim yerdir... Haqqın məni göndərəcəyi yer...”. [152, s. 162]*

Onların verdiyi cavablar Sultan Süleymanı qane etdiyindəndir ki, yanındakılara, “*gördünüz ya, dedi, üçünün de cavabında bir fərk yok. Hakikat bir! Kızılelma benim gitmek istediğim yer, işte... Hakkın beni göndereceği yer!..*”, deyir [152, s. 167] Belə görünür ki, Sultan Süleyman bunu yalnız xalqın tələbi kimi deyil, həm də Tanrının ona verdiyi vəzifə borcu olaraq görür. Hekayənin xalqın “Qızıl almaya!”, “Qızıl almaya!” sədaları ilə bitməsi və Sultan Süleymanın bu sədalar alatında yeni hədəflərini ortaya qoyması türklərin bu idealını gerçəkləşdirəcəyi anlamına gəlir.

Yazıçı burada Z.Göyalpdan fərqlənir; belə ki, əgər Z.Göyalp Qızıl almanı xəyali bir məkan hesab edib, türkləri bu məkana doğru istiqamətləndirməyi hədəfləyirdisə, Ömer Seyfettin Qızıl alma dedikdə, xalqın dili ilə “padşahın onları aparacağı yer” mənasını ifadə etdiyini göstərir. Eyni zamanda Qızıl alma Sultan Süleymanı da düşünməyə vadar edir və məlum olur ki, bu ideya onu yeni hədəflərə

doğru səsləyir: *“Padşah birdən birə Haqqın onu göndərəcəyi yeri düşündü. Nəhayət bulunmaz Haqq yolunun, həqiqət yolunun getdiyi Qızıl alma deyilən bu cənnət qapısında Viyana, Roma, Hind, Sint, Çin, Maçın bəzi fani xarabalarından başqa bir şeymiydi? Başını salladı. Arxasına söykəndi. İri, qara gözlərini büzdü. İlahi, mənəvi bir zövqə çatmış kimi idi!”* [152, s. 167] Yazıçı burada həm də türklüyün daim bir hədəfi olduğunu və bu hədəfi padşahın qoymasını, xalqın isə onun ardınca gedəcəyini göstərmək istəmişdir. Eyni zamanda, yazıçı xalq düşüncəsini burada önə çıxarır və Qızıl alma idealının xalq düşüncəsində tarixən özünə möhkəm yer etdiyini göstərir. Bununla belə, hər iki yazarın əsərində Qızıl alma türklərin gələcək ideali olaraq təsvir edilir.

Türk ədəbiyyatında Qızıl alma mövzusunda yazanlardan biri də Aka Gündüzdür (1886-1958). Maraqlıdır ki, onun bu mövzuda bəhs edən “Möhtərəm qatil” pyesi də, demək olar, Z.Göyapla eyni zamanda yazılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, onun əsəri Z.Göyalpın poemasından sonra çap olunmuşdur. Ancaq əsərin epigrafında müəllifin “Moskovlara harp elan olunmazdan evvel” yazması göstərir ki, əsər I Dünya müharibəsindən əvvəl yazılmasa da, baş verən hadisələrin müharibədən əvvəlki dövrü əks etdirdiyinin işarəsidir. Üç pərdəlik “Möhtərəm qatil” əsəri yazıldığı dövrdə populyar olmuş və səhnədə dəfələrlə göstərilmişdir. Əsərdə hadisələr Qafqazın Əcdad adlı kəndində baş verir. Doğan, Can, Yaqub, Şahin, Şeyx Şamil, Əskər, Çoban, Bir Köylü, İxtilalçı Köylülər, İxtilalçı Çetelər və başqa personajlar dövrün gerçəkliklərini əks etdirir. Bunlardan Doğan və Can Balkan hərbində vuruşmuş və qazi olmuşlar. Doğan həm də şikəst olmuşdur. Əsərdə Moskva buradakı türklərin düşməni olaraq təsvir edilir. Maraqlı cəhət Qafqaz türklərinin Moskvaya qarşı azadlıq, istiqlal savaşı aparmasındadır. Qafqaz türkləri addım-addım özünün istiqlalına doğru yol gedir. Qafqaz türkləri üçün Moskva əsarətindən qurtarmaq ən böyük məqsədlərdən biri hesab olunur. Əsərin qayəsi də elə bundan ibarətdir:

Ey Türkoğlu! Silahların dolu mu?

Tuttuğun yol yolu mu?

Çözdü kader artık bağlı kolumu!

Sür git kardeş! Bu yol çıkar Turana!

Bütün Kafkas, nura, kana bulana! [142, s. 67-68]

Türk araştırmacısı Abdullah Harmançı Aka Gündüzün bu əsərinin Z.Göyalpın əsəri ilə səsleşdiyi qənaətindədir: “*Eserde birkaç defa tekrar eden bu şiir, Turan’a, Türklerin dünya üzerindeki istiklaline ve hakimiyetine işaret etmektedir. Muhterem Katil’in sonunda Türkler arzu ettikleri ihtilali gerçekleştirir ve Kızılelma için ciddi bir adım atılmış olur. Görüldüğü gibi, Aka Gündüz, bir tiyatro eserinde yer alan şiirinde, Kızılelma idealini Ziya Gökalp’in yukarıda andığımız eserinde vurguladığı anlayış paralelinde dile getirmektedir*”. [143, s. 1476]

Türk ədəbiyyatında Qızıl alma motivinə bir də Yahya Kamalın (1884-1958) “Gedik Əhməd Paşaya qazəl” adlı şeirində rast gəlirik. Bu şeirin də I Dünya savaşı əsnasında yazılması Qızıl alma motivinin bu dövrdə türklərin daha çox bu ideal uğrunda birləşməsini şərtləndirən amillərdən olduğunu göstərir. Şeirdən görünür ki, şair burada Ömer Seyfettinin hekayəsi üçün yazdığı rəvayətdən təsirlənmişdir. Bunu şeirin məzmunundan və rədifinin “qədər” sözü ilə bitməsindən də görmək olar:

Bâd hükmün sürüp enfâs-ı Mesihâ”ya kadar

Bâdbân açtı zafer sahil-i a”dâya kadar

Çıktı Otranto”ya pürvelvele Ahmet Paşa

Tuğlar varsa gerektir Kızılelmâ”ya kadar

Ra”d-ı tekbîr kopup gitmelidir bank-i ezan

Dâr-ı küffârda meşhur kenîsâyâ kadar

Gark-ı nur olmalı iman-ı Muhammed”le frenk

Bu sefer Rim-papa”dan Hazret-i İsa”ya kadar

Olsun ilham edenin ruhuna bir tuhfe Kemal

Şehper açsun bu gazel Cennet-i Âlâyâ kadar. [154, s. 71-72]

Bu əsərdən sonra bir müddət Türk ədəbiyyatında “Qızıl alma” ideali ədəbiyyat

üçün, demək olar ki, arxa plana keçir. Bir də Qızıl alma motivi 30-cu illərinin başlarında Nihal Atsızın şeirlərində rast gəlinir. Görünür buna səbəb Türkiyənin yeni bir dönəmə qədəm qoyması olmuşdur. Ağır bir dövəmdən keçən Osmanlı imperiyası dağılmış, onun yerində yeni bir demokratik Cümhuriyyət yaranmışdır. Nihal Atsız özünün “Türk gəncliyinə” şeirində yenidən Qızıl alma idealını ədəbi dövriyyəyə gətirməklə bu motivin ədəbi ömrünü uzatmış olur. Maraqlıdır ki, müəllif Qızıl alma idealından danışarkən özünü türk gəncliyinə tutur və bununla onları bu ideal uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Şair şeir boyu türklərin tarixi birliyini vurğulayaraq Turana gedən yolun bu birlikdən keçdiyini demək istəmişdir. Türk gəncliyinin ideallarının Qızıl alma olduğunu bildirən şair onun uğrunda qılınc çalmağa və mübarizə aparmağa sövq edir:

*KIZIL ELMA uğrunda kılıç çekince kından,
Bahtiyarlık denen şey artık geçmez yakından.
Mesut olup gülmeyi sök, çıkar hatırandan.
Belki öldükten sonra bir parça güleceksin.*

*Yüz paralık kurşunla gider „HAYAT“ dediğin;
“Tanrı yolu” uzaktır; erken kalk, sıkı giyin.
Yazık, bütün ömrünce o kadar özlediğin,
Güzel Kızılelma'na varmadan öleceksin. [131, s. 74]*

Sonrakı dövrdə də Qızıl alma ideali və motivi barədə müxtəlif türk şair və yazıçıları zaman-zaman yazmışlar.

Turan idealının simvoluna çevrilən Qızıl alma ideali haqqında Türk ədəbiyyatında geniş yazılmasına baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda çox az yazılmışdır. İlk dəfə Qızıl alma motivi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında işlənmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan romantikləri türk ədəbiyyatından təsirlənmiş və türk romantizmi ilə həm mövzu, həm problem baxımından son dərəcə yaxın olmuşdur. Doğrudur, Azərbaycan

romantiklərindən Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, A.Səhhət, M.Hadi, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Ə.Müznib, Umgülsüm və başqalarının yaradıcılığında Turan mövzusu müəyyən yer tutur. Lakin bu şairlərin yaradıcılığında Qızıl alma motivinin təsvirinə rast gəlinmir. Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi Abdulla Şaiqin yaradıcılığında isə həm Turan, həm də Turanın əsas simvollarından biri Qızıl alma motivi müəyyən yer tutur.

Turan və Qızıl alma ideyasının poetik dərinə də məhz bu illərdə rast gəlirik. Belə ki, Cümhuriyyət dövründə poeziyada milli düşüncə və türkçülük elementləri yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Buna səbəb ictimai-siyasi həyatın dəyişməsi və Azərbaycanın öz müstəqilliyini qazanması olur. Ancaq o da var ki, Cümhuriyyət düşüncəsini yetişdirən və formalaşdıran amillərdən biri də məhz ədəbiyyat olur. Yeni nəsildə milli, türkçü düşüncəni formalaşdıran şairlərdən biri də Abdulla Şaiq olur. Onun XX əsrin əvvəllərindən millət, xalq, maarif istiqamətində yazılmış əsərlərində milli düşüncə başlıca yer tuturdu. I Dünya müharibəsi zamanı bu düşüncə bir qədər də ulusal səciyyə daşıyır. Onun “Fidan” (1914), “İrəli” (1914), “Dan ulduzu” (1914), “Simurg quşu” (1914), “Əsrimizə xitab” (1915) və s. şeirlərində ictimai prosesləri təsvir edirdi. “Simurg quşu” şeirində ananın oğlu ilə söhbəti verilir. Onun atası döyüşlərdədir. Oğul ananı əmin edir ki, hər şey yaxşı olacaq, atam qalibiyyətlə qayıdacaq və Qafqazda yenə də səadət olacaq. “Əsrimizə xitab” şeirində də üstümüzə dolaşan qanlı buludların çəkiləcəyi fikrini poetik şəkildə ifadə edirdi.

Abdulla Şaiqin Cümhuriyyət dövründə yazdığı şeirlərdə vətəncilik, türkçülük, azərbaycançılıq və birlik mesajları verilir. “İki mücahid” (1918), “Türk ədəmi mərkəziyyət- “Müsavat”a ithaf” (1918), “Neçin böylə gecikdin” (1918), “Vətənin yanıq səsi” (1918), “Arazdan Turana” (1919), “Yeni ay doğarkən” (1919), “Unudulmuş parçalar” (1919) və s. şeirlərində sıx-sıx türkçülük vurğusu edilir, birlik və bərabərlik mesajları verilirdi. “Arazdan Turana” şeirində Azərbaycanı Turanın bir parçası hesab edir və yüz milyonluq türkün “yabançı əllərin” türk yurduna girməyinə imkan verməyəcəyini bəyan edir. Şair bu şeirində ilk dəfə olaraq Azərbaycan poeziyasında türk toplumunu Turan coğrafiyasında təsəvvürünə gətirir

və onların birliyini tərənnüm edir. “Türk ədəmi mərkəziyyət - “Müsavat”a ithaf” (“Marş”) şeirində də, *“Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur, /Ünlə, zəfərlə, şanla türiximiz doludur. /Yürüyəlim irəli, haydı millət əsgəri, /Keçmişimiz şan, zəfər, durmayalım biz geri”*, [122, s. 64] - deyə türk xalqının keçmişini xatırladır və Altun ordunu Turan bayrağını dalğalandırmağa səsləyir. “Vətənin yanıq səsi” şeirində də şairin tərənnüm ünvanı yenə də türklük və onun keçmiş, vətənə zəfər, şan gətirən Altun ordu idi:

*Yürüyürdü sarsılmaz altun ordu,
Yürüyürdü ləkəsiz bayrağıyla.
Yürüyürdü günəşə, Şərqə doğru,
Altun oxu, qarğısı, mizrağıyla.
Yürüyürdü, çırpınan bir ürəklə,
Ün, şan, zəfər arxasına düşərək.
Yürüyürdü o, bükülməz biləklə,
“Altun ordu” türküsü söyləyərək. [122, s. 66]*

Abdulla Şaiq Qızıl alma motivinə “Arazdan Turana” şeirində müraciət edir. Bu, hələlik Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında Qızıl almaya ilk müraciət olur. Bu müraciətdə Z.Göyalpın “Qızıl alma” poemasının təsiri də görünür. Aydın görünür ki, A.Şaiq Z.Göyalpın “Qızıl alma” poeması ilə tanış olmuşdur. Əlbəttə, Z.Göyalpın turançılıq ideali digər romantiklərin də yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. Lakin Qızıl alma idealının poetik təsviri “Arazdan Turana” şeirində özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Bunu nəzərdə tutan ədəbiyyatşünas Aybəniz Kəngərli Abdulla Şaiqin “Arazdan Turana” poemasında Qızıl almanı türkçülük ülküsü, türk millətinin son hədəfi kimi mənalandıraraq yazır: *“Əsər boyu Qızıl alma ifadəsi dönə-dönə səslənir. Türk dünyasının əski şöhrətini itirməsi, milli ruhun zəifləməsi, Turan reallığının unudulması poemada mifik-simvolik anlayışlarla dolu bu misralarda öz əksini tapır və əsərdə bu misralar məqsədli şəkildə bir neçə dəfə təkrar olunur”*. [84, s. 3-2]

Türk şairində olduğu kimi, A.Şaiqdə də Qızıl alma türklüyün və turançılığın

nicat yolu və sonuncu milli hədəfi olaraq götürülür. Burada bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır; “Arazdan Turana” şeiri həcm etibarilə kiçik olsa da, məzmunca böyük və mənalıdır. Yəni şeirin özünün məzmunu dastan xarakterlidir; şair Turanın başına gələn indiki durumu təsvir etməyə və poetik qənaətlər əldə etməyə çalışır. Maraqlıdır ki, romantizm tədqiqatçısı Vəli Osmanlı bu şeiri poema adlandıraraq yazır: *“Belə məlum olur ki, romantiklər Cümhuriyyət dövrünü türklüyü milli ideya səviyyəsində ifadə etməyin əlverişli məqamı hesab edirlərmiş. Abdulla Şaiqin indiyədək nəşrlərdən kənarında qalan “Arazdan Turana” poeması bu qənaəti təsdiqləyir”*. [108, s. 290] Biz də bu fikirlə razılaşıırıq, çünki şeirin strukturu poemanın quruluşu ilə yaxınlıq təşkil edir.

“Arazdan Turana” poemasında şair nağıl təhkiyəsi ilə Bingöl ətəklərindən (kitabda yanlış olaraq kiçik hərflə “Bin göl” kimi getmişdir, halbuki bu söz bir yerdə yazılır və Bingöl kimi olmalıdır. Bingöl isə Türkiyədə yer adıdır - Ü.A.) ətəklərindən axan Araz çayının “qaplan kimi kükrəyib”, “dəniz kimi qabarıb” məmləkətlər aşaraq yol gələn Araz çayının İran-Turanı da dolaşib Qafqaza elinə gəlməsini təsvir edir. Əsərin qəhrəmanı türklüyün düşdüyü bu vəziyyətdən çox narahatdır, türklük indi dərin izzət içindədir. Bu durumdan *“Ox, qardaşım, dinlə bəni bir zaman! // İzzətlər içində çarpınır şimdi Turan”*, -deyə hayqıran lirik qəhrəman sehrli divlərin Qızıl alma bağına girərək “qarğa-quzgun” kimi bağına sağına-soluna doluşmasını, buraya göz dikməsinə qəbul etmir:

*Derlər, dünya gözəlinin dizində yad başlar var,
Süzgün, baygın gözündə qan köpürən yaşlar var.
Bərələnmiş gül kibi gündən-günə soluyor,
Qara, gur saçlarını əlləriylə yoluyor.
Gülümsərkən ağzından güllər saçan o gözəl
Şimdi ağlar, gözündən inci damlar.
Xain əl Girmiş məsum qoynuna, yaralayır köksünü,
İnlər: Yoxmu Turanda qurtaracaq ər bəni? [122, s. 72]*

Poemanın qəhrəmanı Turanın darda olduğunu bildirir və onu qurtaracaq bir ər, igid axtarır; şair türklüyün düşdüyü bu durumdan narazıdır. Turanın şanlı keçmişi ilə bugünkü siyasi vəziyyəti bir-birinə tərs münasibətdədir. Əgər keçmişdə nə qədər şanlı-şöhrətli idisə, bu gün onu demək olmaz. Onu da demək lazımdır ki, şair “Qızıl alma” sözünü məhz siyasi anlamda Turançılığın son milli hədəfi anlamında işlətsə də poetik məndə kiçik hərflə getmişdir. Görünür ki, şairin Qızıl alma ideali düzgün qiymətləndirilməmişdir.

Abdulla Şaiq kiçik bir şeirdə turançılığın bu simvolundan maksimum şəkildə poetik yararlılıqla istifadə edir. Turan dardadır, başqalarının, yəni yadların qucağında saçlarını yolur; şairin poetik ifadəsincə türk nişanlısından onu qurtaracaq ərini gəlişini gözləyir. Allaha üz tutaraq dua edir ki, onu qurtacaq igidin, qəhrəmanın yolunu açsın, türklərə “yağı olan bu xain başları qoparsın”, “namus eşqinə bu sehrli tilsimi qırsın”. Şair inanır ki, Turan yurdunda bu cür igidlər, qəhrəmanlar çoxdur:

*Quruntulu bir kədər çökmüş Turan yurduna.
“Qızıl ırmaq”, “Süd gölü” bu anda qan köpürür,
Qoç igidlər Turanda bığ çeynəyib də durur.
Bəni daim inlətən, bax, şu acı duyğudur,
Çağlayanlar dağımda köpüklü qan qusdurur...
Turanda yüz milyonluq türklük buna qızmazmı?
Qızmazsa, bu xain əl yasamızı pozmazmı?
Gəl, qardaşım, boynuna keçirəyim qolumu,
Annəmiz “Quzğun dəniz” bəklər bənim yolumu.
Gedəlim, dərdimi annəmizə açalım,
Əski yurduna ildırımlar saçalım. [122, s. 73]*

Turan yurdunun övladları da vətənin düşdüyü bu durumdan narahatdır; onlar əski yurdları Turanın keçmiş şöhrətini qaytarmaq haqqında düşünürlər. Şair bunu Turan ellərinin birləşməsində görür və Kür ilə Arazın qovuşmasını bu birliyin simvolu olaraq təqdim edir. Belə ki, bu simvolda Kür ilə Araz coşaraq bir-birinə

qarışır və sahilləri çeynəyən bu iki aşiq sanki uzun sürən ayrılıqdan sonra bir-birinə qovuşurlar. Onlar qovuşduqdan sonra dənizə doğru yol gəldiklərində başlarına gələn hadisəni anladılar:

*Axın-axın axaraq, fırtınalı dənizə
Tökülincə anlatdı hər ikisi diz-dizə:
- Annə, Turan elindən quruntulu bir xəbər
Gətirmişiz şu tasa, ürəyimizi həp dələr.
Girmiş sehri divlər qızıl alma bağına,
Qara quzğun uçuşmuş soluna və sağına.
Derlər, dünya gözəlnin dizində yad başlar var,
Süzgün, bayğın gözündə qan köpürən yaşlar var. [122, s. 73]*

Abdulla Şaiq “Altun ordu”, “Qızıl ırmaq”, “Süd gölü” və s. atributlardan poetik simvol kimi istifadə edir və türkün Qızıl alma idealına qovuşmasını mütləq hesab edir. Türk Qızıl almaya qovuşduqda öz hədəflərinə çatmış olur. Şair inanır ki, Turanın əvvəlki şöhrəti və şanlı həyatı yenə də geriyyə qayıdacaq və beləcə yağdı əlində olan bu tarixi keçmiş Turan yurdu yenidən özünün aydınlığına və işığına qovuşacaq:

*Yenə dalğacıqlarla oynar «Quzğun dənizi»,
Güzgü kibi parıldar ay-yıldızlı bənizi.
Göbəyində görünür yaşıl zümrüd bir ada,
Altun kərpicli bir köşk adanın ortasında.
Köşkün qarşı tərəfi qızıl alma bağıdır,
Ayaq bassa, daş olur, hər kəs ona yağdır.
Qızıl alma bağında gəzər dünya gözəli,
Gülər coşqun sevinclə türkün əlində əli. [122, s. 74]*

Abdulla Şaiq nağıl təhkiyəsi və poetikası yolu ilə Turanın başına gələn hadisələri təsvir etməklə yanaşı, Turan idealının simvollarını da poetikləşdirir; “Sehrli divlər”, “Qızıl alma bağı” “Quzğun dəniz” kimi simvol-ifadələr də bunu

göstərir. Şair bununla Araz və Kür çaylarının birləşməsini insanların və cəmiyyətin üzərinə köçürür və türklüyün gələcəyini bu simvolik birlikdə görür.

Beləliklə, “Qızıl alma” motivinin XX əsrin əvvəllərində türk ədəbiyyatında yenidən ortaya çıxdığını görürük. Onun tarixən mövcud olan Turan və turançılığın bir ideali olduğunu nəzərə almış olsaq, bu ideyanın ortaya atılmasının nədənləri aydın olar. “Qızıl alma” Turan ideologiyasının ayrılmaz bir tərkib hissəsidir və onun ədəbiyyatımızda ortaya atılmasını təsadüfi hesab etmək olmaz. Siyasi proseslər Turan ideyasını şərtləndirmiş və Turan ideyası da “Qızıl alma” motivini ortaya çıxarmışdır. Xüsusilə, türk ədəbiyyatında bu motivə üstünlük verilmişdir. Ziya Göyəl, Ömer Seyfətin, Aka Gündüz, Kamal Yahya kimi türk ziyalıların “Qızıl alma” motivinin ədəbiyyatda yer tutmasında əməkləri olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında isə Abdulla Şaiq ona müraciət etmiş və Turan idealını yaşadan bu motivə bədii həyat vermişdir. Onun bu poeması hələlik milli poeziyada ilk nümunədir.

II FƏSİL

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ TÜRKÇÜLÜK VƏ TURANÇILIĞIN POETİK TƏCƏSSÜMÜ

2.1. “Füyuzat”da türkçülük və turançılıq ideyasının poetik təzahürləri

Turançılıq ideyasının qaynaqlarından biri Ə.Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi “Füyuzat” dərgisi və bu dərgidə toplaşan, yaxud yazılar dərc etdirən füyuzatçıların əsərləridir. Doğrudur, bundan əvvəl də Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun redaktor olduğu “Həyat” qəzetində türkçülük ideyası ictimai-siyasi kontekstdə dövriyyəyə gətirilmiş, Turançılığa gedən yola müəyyən bir işıq tutulmuşdu. Ə.Hüseynzadənin “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsəri hissə-hissə redaktoru olduğu bu qəzətdə çap olunması ictimai və ədəbi fikirdə yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdu. Ancaq “Füyuzat” dərgisində həm türkçülük, həm də turançılıq bədii cəhətdən qovuşmuş, ədəbiyyata yeni mövzu və istiqamət gəlmişdir. Yəni ədəbi-estetik düşüncəmizdə vətənçilik, vətəndaşlıq motivləri olduğu kimi, türkçülük və turançılıq motivləri də ədəbiyyatı çoxçalarlı istiqamətə yönəltdi. Ədəbiyyatşünas Şamil Vəliyev “Füyuzat” ədəbi məktəbi” monoqrafiyasında dərgidə turançılıq ideyasının yürüdülməsinin səbəblərini araşdırarkən belə bir doğru qənaətə gəlir ki, turançılıq ideyasını yürüdərkən füyuzatçılar türklük tarixi və əxlaqi-mədəni dəyərlərini öyrənməyi, təbliğ etməyi əsas tuturdular və Ə.Hüseynzadənin vaxtilə “Həyat” qəzetində dərc edilmiş “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” [78] məqaləsindəki eyni suala cavab tapmağı əsas vəzifə hesab edirdilər. Onun fikrincə: *“Füyuzatçılar turançılığa mifik-romantik həqiqət kimi baxmır, onun elmi-nəzəri əsaslara malik fəlsəfi düşüncə çərçivəsində deyil, bütövlükdə milli-ictimai fikir hüdudlarında yürüdülməsinə xidmət göstərirdilər”*. [128, s. 14-15]

“Füyuzat” dərgisinin Turan adı və turançılıq ideyası ilk saylarda açıq şəkildə işlənilməsə də, dərginin proqramı, məqsəd və vəzifələri bu ideyaya doğru bir yol

xəritəsini cızmış olurdu. Dərginin ortaq dil, mədəniyyət və sənət əsərlərinin yaradılması istiqamətindəki çabaları Turan mədəni-mənəvi birliyinin yaradılmasına xidmət edir və buradan qaynaqlanırdı. Dərginin mövzu dairəsi, bütün türk dünyasını əhatə etməsi, tarixlə, mədəniyyətlə bağlı araşdırmalarında Azərbaycanla məhdudlaşmaması və bütün türk dünyasına müraciət etməsi, türkün özünüdərək prosesindən keçməsi və gələcək həyatı ilə bağlı məqalə və şeirlər turançılığın ilkin təzahür formalarındandır. Ən əsas məsələlərdən biri isə dərginin dili idi. Dərgidə işlənən dil ortaq türk ədəbi dilini özündə ehtiva edirdi ki, bu da türkçülük və Turançılığa aparən bir yol idi. Sonralar milli və türkçü şeirləri ilə məşhurlaşan Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Həsən Səbri Ayvazov, Əhməd Raiq, Abdulla Cövdət, Əhməd Kamal, İbrahim Tahir, Axund Yusif Talıbzadə, Səid Səlmasi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqa müəlliflərin yazıları bu dərgidə işıq üzü görürdü. “Füyuzat” dərgisi müəllif baxımından da türk dünyasını əhatə edirdi. Dərgidə Azərbaycandan başqa, Türkiyədən, Tatarıstandan, Kıbrısdan da müəlliflər iştirak edərək onu türk dünyasının ortaq müzakirə platformasına çevirirdilər. Həsən Səbri Ayvazov, Əhməd Raiq, Abdulla Cövdət, Əhməd Kamal, Səid Səlmasi, Xalid Xürrəm Səbriyyəzadə, Əhməd Midhət Rüfətov, Sənətulla Eynullayev və başqalarının bu dərgidə yazıları dərc edilirdi. Bu yazılarda milli ictimai və poetik düşüncənin imkanları genişlənir, türkçülük düşüncəsi artırıldı.

Turan adını və turançılıq ideyasını dərgidə sistemli şəkildə gündəmə gətirən və dərginin istiqamətini müəyyənləşdirən onun redaktoru Ə.Hüseynzadə idi. O, turançılığa gedən yolda türkçülük düşüncəsini ilk dəfə milli ictimai-siyasi, ədəbi dövriyyəyə gətirmişdir. Yazılarında türk toplumuna geniş mənada baxır, türk xalqlarının hamısının elm, ədəbiyyat, fikir və mədəniyyət həyatını ələ alaraq bir bütöv şəkildə baxırdı. Onun fəaliyyətində “Həyat” qəzeti ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Çünki Ə.Hüseynzadənin türkçülük və turançılıq düşüncəsi Türkiyədə formalaşsa da, məhz “Həyat” qəzetində ilk dəfə tribunaya çevrilir. Sonralar yaradıcılığının ana xəttinə çevrilən xalqın özünüdərək prosesində mühüm rol oynayan “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” məqaləsi də bu qəzetdə dərc edilmişdir. “Həyat” qəzetində dərc edilən məqalələrində yalnız milli kimlik deyil, həm də

toplumun, cəmiyyətin siyasi, ictimai problemləri qoyulurdu. Görünür, buna görə ədəbiyyatşünas Ofelya Bayramlı “Həyat” qəzetinin Ə.Hüseynzadə yaradıcılığındakı yerini düzgün müəyyənləşdirərək yazırdı: *“Lakin tədqiqatçılar 1905-1910-cu illər arasında Ə.Hüseynzadə ilə Bakıda yeni yaranan ictimai, siyasi və ədəbi hərəkatı onun ilk redaktoru olduğu “Həyat” qəzetinin üzərindən keçərək, “Əli bəy və Füyuzat” dövrü adlandırmışlar. Halbuki, Ə.Hüseynzadə o zaman çarizmin milli əsarətinə qarşı turançılıq məfkurəsilə mübarizəni “Həyat”dan başlamışdır”*. [24, s. V]

Füyuzatçılar Türkiyə ədəbiyyatına böyük önəm verir, burada yaranan yeni vətəncilik şeirlərini ədəbi dövriyyəyə gətirir və yeni türk ədəbiyyatına rəğbət bəsləyirdilər. Bu düşüncə Azərbaycan ədəbiyyatının çarizm müstəmləkəsindən qurtulması üçün bir vasitə olur. Azərbaycan mətbuatında tez-tez Şinasinin adı çəkilir, türk şairlərindən M.Ə.Yurdakulun, N.Kamalın, M.Ə.Rəcəizadənin şeirləri dərc edilirdi. “Füyuzat” səhifələrində Şinasinin, Ziya Paşanın, Midhət Paşanın, Əhməd Vefiq Paşanın, Əli Süavinin rəsmlərinin verilməsi və onun türkçülük düşüncəsindəki xidmətlərinin qeyd olunması da Azərbaycan ədəbi mühiti üçün yeni idi. Türkiyədə başlayan ədəbi və elmi türkçülük tədricən Azərbaycan poeziyasına da öz təsirini göstərirdi. Bu ənənə “Füyuzat”ın bağlanmasıdan sonra da “Yeni Füyuzat” dərgisində davam etmişdir. “Füyuzat”ın şinelindən çıxmış Əhməd Kamal türkçülüüyü redaktoru olduğu bu dərgidə bir qədər də inkişaf etdirmişdir. Ə.Kamal ayrı-ayrı baş məqalələrində dünyada gedən proseslərlə yanaşı, Osmanlıda baş verən prosesləri də diqqət mərkəzində saxlayırdı. Ə.Kamalın tək-cə şeirlərində deyil, məqalələrində də türkçülük məsələlərinə toxunurdu.

Ə.Hüseynzadə ilk dəfə olaraq “Həyat” qəzetində *“Mən türkəm, qafqazlı bir türkəm, türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam”*, - deməklə etnik və ictimai düşüncədə yeni bir mərhələ açmışdır. Bu mərhələ “Füyuzat”da davam etmişdir. Ancaq bir məsələ var ki, “Həyat” daha çox ictimai-siyasi tirubuna olduğu halda, “Füyuzat”da ədəbi yön ağırlıq təşkil edirdi. Ə.Hüseynzadənin hələ 90-cı illərdə Türkiyədə olarkən yazdığı *“Sizlərsiniz ey qövmi-macar bizlərə ixvan, / Əcdadımızın müştərəkən mənşəi Turan”*, məşhur misraları turançılıq yolunda böyük məsafə qət

edəcəyindən xəbər verirdi. İlk dəfə olaraq şair burada Turan adını poeziyaya gətirir və bu adın bütün türklərin müştərək adı olduğunu poetik şəkildə ifadə edirdi. Lakin onun poetik yaradıcılığında bu proses davam etmir. Həm də ona görə ki, poeziya, ümumiyyətlə, onun yaradıcılığında önəmli yer tutmur. Bununla belə, bir redaktor kimi “Füyuzat” dərgisinin türkçülük və turançılıq istiqamətində nəşrini həyata keçirir. Ən maraqlı cəhətlərdən biri Ə.Hüseynzadənin ilk saylardan başlayaraq “Turani” imzası ilə çıxış etməsidir. O, “Füyuzat”ın ilk saylarından “Turani”, “Ə.Hüseynzadə”, “Ə.H.”, “Həyatı”, “Dəli şair”, “Əli Hüseynzadə” və s. imzalarla çıxış edirdi. Dərginin elə ilk sayında “Turani” imzası ilə “Midhət Paşa” məqaləsini yazmışdır. Yenə bu sayda “İnsanlar” şeirini “Dəli şair” imzası ilə vermişdir. Üç sayda davam edən Midhət Paşa haqqında məqaləni “Turani” imzası ilə verməsi həm də məqalənin məzmunundan irəli gəlmişdir. Türk coğrafiyası ilə bağlı məqalələrini daha çox bu imza ilə dərc edirdi. “Midhət Paşa” məqaləsində Ə.Hüseynzadə onun şəklini verərək türk tarixindəki yeri və mövqeyi barədə oxuculara məlumat vermişdir: *“Türk, türklükdə, türk qövminin fitrətində bir əsəri dəha, bir istedad-fövqəladə vardır; meydan müsaid, məkan və zaman müvafiq olduqca, o istedad, elm və hünər aləmində ətrafa bədiələr saçar, xariqələr yağdırar. O dəha cahangirlik asimanında yıldırımlar kimi bərq urar”*. [82, s. 11] Osmanlı Qanuni-əsasının müəllifinə Ə.Hüseynzadə böyük önəm verir və onu cahangirlərlə bir sırada tuturdu. Bu da onu göstərir ki, Ə.Hüseynzadə türklüyün keçmişi ilə yanaşı, bugünü və gələcəyi baxımından da narahat olurdu. Dərginin sonrakı saylarında da türk dünyasının ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinə və hadisələrinə həsr edilmiş məqalə və şeirlər dərginin ümumi ruhundan və bütün türk coğrafiyasını əhatə etməsindən irəli gəlirdi.

Ə.Hüseynzadənin Turan idealını əhatə edən amillərdən biri ortaq türk dili yaratmaq istəməsi və dərgini də bu istiqamətdə nəşr etdirməsi olmuşdur. Onun həm öz yazılarında, həm də dərgidə dərc edilən digər yazılarda işlədilən dil məhəlli dildən çox ortaq türk dilinə uyğun gəlirdi. Doğrudur, sovet ədəbiyyatşünaslığında Ə.Hüseynzadənin ortaq ədəbi dil konsepsiyası daim tənqid edilmişdir. Ancaq akademik İsa Həbibbəylinin araşdırmalarına görə *“...ümmü türk ədəbi dili yaratmaq*

səyləri vahiməli, təhlükəli bir niyyət deyildi". [70, s. 421] "Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi" məqaləsində türk dilinin ərəb dili kimi məzhəb və din dili olmadığını, bir tərəqqi və mədəniyyət dili olduğunu bəyan edirdi. Məqalədə türk dilinin coğrafiyasına diqqət çəkərək onun Mancuriyadan Sibiryaya, Lena nəhri ilə başlayıb Altay, Qaraqorum, Pamir, Qafqaz, Krım, eləcə də Afrikanın səhrayikəbirinə qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. O yazır: "*Türkün:*

*Eylər dili Çin səddinədək hökmünü icra,
Bir vücuddur Altay, bu yerin bir ucu səhra.*

İştə böylə bir vase bir ölkədə tağınıq bulunan qəbail və əşairin çoxu hənuz bir hali-nimvəhşətdə bulunuyorlar". [82, s. 12]

Ə.Hüseynzadənin Azərbaycan ictimai fikrinə, eləcə də poeziyasına təsir edən məqalələrindən biri də məşhur "İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz" məqaləsidir. Məqalə "Füyuzat" dərgisinin 1907-ci il 26 iyul tarixli 23-cü sayında dərc edilmişdir. Məsələ burasındadır ki, müəllif burada türk dünyasının ictimai həyatında mühüm rol oynayan yeni bir formulun ilkin təzahürlərini verməyə müvəffəq olmuşdur. Müsəlman və türk aləminin tərəqqiyə, inkişafa mane olan amilləriündən söhbət açan Ə.Hüseynzadə Türk dünyasının mövcud vəziyyətini təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlirdi: "*Fədai lazımdır, fədai! Yuxarı sıçrayan murdarlıqlardan qorxmayan fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli fədai! İngilis, Amerikan kibi tizrəftar, yeni yaponlar kibi kütəhdamə fədai! Çünki bu dövr kütəhdamənlər, tizrəftarlar dövrüdür*" [76, s. 2-3] Ə.Hüseynzadənin "türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli" fədai fikrinin gələcəkdə "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" üçlü formulunun əsasını təşkil etməsi haqqında elmi qənaətlərdə müəyyən bir həqiqət vardır. Bundan başqa, Ə.Hüseynzadənin bu fikirləri ictimai həyatda olduğu kimi, bədii düşüncədə də yeni poetik qənaətlərin yaranmasına səbəb oldu.

"Füyuzat" dərgisində türkçülüyn və turançılığın tərənnümü poeziya ilə baş tutur. Dərginin səhifələrində Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Səid

Səlmasi, Əhməd Kamal, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Abbas Səhhət kimi şairlərin şeirlərinə geniş yer verilmişdir. Dərgidə ən çox şeirləri çap olunan M.Hadinin ilk şeirlərində (“Qələmə”, “Şükufəzari-bənat və yaxud qızlar bağçası”) daha çox millət və onun tərəqqisi problemi təsvir edilirdi. Sonrakı saylarda dərc edilən “Bədaye”, “Kitabi-həyat”, “Hissiyati-madəranə” və s. şeirlərində də müxtəlif mövzulara müraciət edilirdi. Dərginin yeddinci sayında M.Hadinin “Təbriki-eydi-əzha” şeiri çap olunur. Bu şeirdə artıq şair türkçülüynün komponentlərindən olan islamın və türkün ittifaq bağlaması mövzusunə toxunulur. *“Bu gündə seyyidül-kövneyn islamə salam eylər, / Vifaqi-milləti gördükcə ərzi-ibtisam eylər”*, - deyə şair islamın yeni bir ehtişama hazır olduğu barədə poetik qənaətlərə gəlir. Şair vətən övladını maarifə, biliyə səsləyir, bugünkü xalqın pərişan durumunu göz önünə gətirir. Lakin əmindir ki, xalq, millət ittifaqda bulunarsa tərəqqi edər:

*Dəyanətpərvəran həbli-xudayə ehtisam eylər,
Mühibbi-mülki millət ittifaqə ehrazi-nam eylər,
Vifaq olduqda əbnayi-vətən ehrazi nam eylər,
Üxüvvət ilə hər kəs iktisabi-ehtişam eylər,
Şu miskiyyül-xitam ilə qələm xətmə kəlam eylər
Bu gündə seyyidül-kövneyn islamə salam eylər,
Vifaqi-milləti gördükcə ərzi-ibtisam eylər. [66, s. 7]*

M.Hadi “Nidaül-vətən” [65] şeirində yenə də vətən amilini önə çəkir “vicdanımızın sevdiyi dildari vətənə” məhəbbət duyğularını aşıləyir. “Fəzaili-insaniyyə” [66] şeirində də üzünü bütün müsəlman və türk dünyasına tutaraq xalq və millət adına danışır və vətənin daim yaşanması üçün ona xidmət etməyin lazım olduğunu bildirirdi:

*Sizdən ümmid eyləriz “əfvi-ümumin” çarəsin,
Madəri-qəmdidə görsün çöhreyi canparəsin.
Zibi-ədlü dad ilə payidar olsun vətən,*

*Haizi-şünüşərəf bir xudzar olsun vətən,
Sizlərə təslim olunmuş xidməti təqdir edin,
Bir “vətən”, bir “millət”i lövhi-dilə təhrir edin. [66, s. 6]*

M.Hadi “Füyuzat” dərgisində ən çox şeirləri dərc edilən şair olsa da, burada yalnız türkçülüyn vətən, xalq düşüncəsi motivləri təzahür edir, lakin açıq şəkildə türkçülük və turançılıq ideyası öz əksini tapmır. Bu düşüncə şairin yaradıcılığında I Dünya müharibəsində sonra ortaya çıxır. Lakin şairin sonrakı yaradıcılığında üzə çıxan türkçülük motivinin əsası məhz “Füyuzat” dərgisində qoyulmuş, Qafqazın bu türkçülük evində baş tutmuşdu. Bununla belə, ədəbiyyatşünas Abid Tahirlinin fikrinə: *“Hadinin şeirlərinə hakim olan başlıca fikir vətən və millət sevgisidir”*. [125]

Hüseyn Cavidin “H.R.Naxçıvani” imzası ilə dərc edilən “Hali-əsəfiştimalimi təsvirdə bir ahi-məzlumanə” (“Füyuzat”, 1907, №15) şeirində türk adı çəkilməsə də vətənin düçar olduğu bəlanın səbəbləri axtarılır, vətənin bu halından ürəyi “laxta-laxta” qan olmuşdur. Bu imza Hüseyn Cavidin ilk imzalarından olmuşdur. *“Məhv olur fikr edincə cismü-tənim, / Aman Allah! Odur bənim vətənim!”*, - deyə vətənin bu halından pərişan olan şair keçmişinə müraciət edərək babalarının olmamasından gileylənir və düşməne möhtac qalmalarını dilə gətirir. Lakin sabaha ümidin olduğunu da inkar etməyərək yazır:

*Hər şita bir bəhari mövcub olur,
Vardır əmniyyətim bu hala bənim.
Yenə onların aşkı halı bulur,
Heç maraq etmə nazənin vətənim.
Bana gəl! Gəl bana! Zavallı vətən,
Heç unutmam seni bu hal ile ben. [105, s. 8]*

“Füyuzat” dərgisində turançılığı açıq şəkildə tərənnüm edən şeir Əbdülxalıq Cənnətinin “Əbdülxalıq Qafar zadə” imzası ilə dərc edilmiş “Fəxriyyə”si olur. Bu

şeyrin “Füyuzat”da ortaya çıxması təəccüblü olmasa da, bu şəkildə birdən-birə ortaya çıxması bir qədər təəccüblüdür. Çünki Turan adının və turanlılar ideyasının Azərbaycan poeziyasında bundan əvvəl işlənilməsinə rast gəlmirik. Yalnız əvvəldə-birinci paraqrafda qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin 90-cı illərinin başlarında Ə.Hüseynzadənin yazmış olduğu məşhur bir qitəsi vardır ki, o da çap olunmamışdır. Yəni Ə.Cənnətinin Ə.Hüseynzadənin bu qitəsindən təsirlənməsi və belə bir şeyrin ortaya çıxması inandırıcı görünür. “Füyuzat” dərgisində də buna bənzər və yaxud buradakı komponentlərdən turançılıq açıq şəkildə tərənnüm edilməmişdir. Başqa mətbuat orqanlarında da buna bənzər hər hansı bir şeyir işıq üzü görməmişdir. Ə.Cənnəti yaradıcılığında bu cür şeyrin ortaya çıxışının səbəbləri barədə ədəbiyyatşünaslığımızda elə bir qənaət yoxdur. Ancaq düşünmək olar ki, bu şeyir təsadüfən ortaya çıxmamışdır. Hansısa bir görüş, ictimai hadisə şairin bu şeyirinin yazılmasına səbəb olmuşdur. Doğrudur, bu şeyirdə Ə.Hüseynzadənin türk dünyasının üçlü formulunun təzahür forması olan “Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli” fədai sözlərindən doğan fikir də vardır. Lakin bu məqalənin və məqalədəki bu formulun Ə.Cənnətinin bu şeyirinə təsiri olub-olmamasını qəti şəkildə söyləyə bilməsək də, füyuzatçıların təsirini yəqin edə bilirik. Hər halda Ə.Cənnətinin “Füyuzat” ailəsinə yaxınlığı olmuşdur ki, şeyirini burada çap etdirmişdir. Nəzərə alsaq ki, Ə.Cənnəti Azərbaycan romantikləri ailəsinə daxildir, o zaman onun romantiklərin yığıldığı “Füyuzat” dərgisinə yaxınlığını da güman etmək olar. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, Ə.Cənnətinin “Fəxriyyəsi” ilə yanaşı Türkiyədən olan yazar Əhməd Kamalın da “Avropalılarla anlaşalım” adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif burada Avropa ilə islam və türk dünyasını müqayisə edərək türklükdən bəhs edir və onlarla ayaqlaşmanın yollarını arayırdı: *“Bu gün Avropa türkləri Teymurləngin vaxtındakı türklərdən fərqli bilməyənlər, türk deyincə hala qaması yanda, çaqmaqqlısı miyanda bir heykəli-vəhşət və dəhşət təsəvvür edənlər az deyildir”*. [42, s. 5] Belə görünür ki, dərginin son iki sayında redaktor məqsədli şəkildə türkçülük və turançılıq vurğusuna geniş yer vermişdir.

Ə.Cənnətinin “Fəxriyyə”sinin “Füyuzat”da çap olunmasını bədii düşüncədə yeni bir mərhələ hesab etmək olar. Bu şeyirdə nəinki turançılıq tərənnüm olunur, həm

də “turanlılarız” sözü ilə milli kimliyin poetik ifadəsi verilmişdir:

*Hərçənd düçari-mihəni-əhlicəfayız,
Hər çənd bu əyyamda pabəndi bəlayız.
Ey xar görən bizləri, bizlər nücəbayız,
Meydani-həmiyyətdə ələmdari vəfayız.
Turanlılarız, sahibi-şanü şərəfiz biz,
Əslafımızın naibi xeyrül-xələfiz biz. [87, s. 6]*

Ə.Cənnətinin tənqidi realizm ədəbiyyatında (C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi və b.) daim tənqid olunan xalqın keçmişini birdən-birə tərənnüm etməsi məsələyə yeni bir yanaşma idi. Bu, həm də türk keçmişinin və tarixinin tərənnümü demək idi. Bu o zaman idi ki, türklər tarixdə böyük məhrumiyyətlərlə üzləşirdi, türk imperiyası artıq əvvəlki torpaqlardan çəkilməkdə idi. Türkiyənin özündə də müəyyən ictimai-siyasi proseslər gedirdi, daxildə hüriyyət arayırdılar. Belə bir vaxtda Ə.Cənnəti türk keçmişini tərənnüm edirdi. Bu tərənnüm türk şairi M.Ə.Yurdakulun yaradıcılığında daha geniş yer tuturdu. Ədəbiyyatşünas A.Kəngərli şeirin daşdığı bədii-estetik düşüncənin çox qapsayıcı olduğunu nəzərdə tutaraq yazırdı: “*Şair hazırkı dövrdə hər cür zülmə, məhrumiyyətə qatlaşan, milli hüquqları tapdanan türklərin şanlı bir tarixə malik olduğunu xüsusən qabarıq şəkildə nəzərə çapdırır, türk ruhunun zülmə, zəlalətə, haqsızlığa dözümsüzlüyünü, azadlıq yolunda türklərin son damla qanına qədər vuruşmağa hazır olduğunu göstərir*”. [84, s. 293] Şair tənqidi realizmdən fərqli olaraq türkün keçmişinə təqdir yolu ilə yanaşır və onun tarixən qüdrətli bir keçmişə, şanlı bir tarixə malik olduğunu deyir. Bu yanaşma həm də çağdaş dövrdə adı hələ o qədər də qulağa xoş gəlməyən türklüyə, turançılığa yeni münasibət idi:

*Ey zülmü-cəhalət, həzər et göz yaşımızdan,
Dur olmalısan torpağımızdan, daşımızdan,
Bu yolda mədəd bizlərə məsləkdaşımızdan,*

*Hürriyyət üçün vaz keçəriz can-başımızdan.
Turanlılarız, sahibi-şənü şərəfiz biz,
Əslafımızın nayibi xeyrül-xələfiz biz.
Cürət bizə gəhvəradə adət veriləbdür,
Məktəbdə bizə dərsi-bəsalət veriləbdür,
Əhrazi-zəfər, töhfeyi-himmət veriləbdür,
Turanlılarız, sahibi-şənü şərəfiz biz,
Əslafımızın nayibi xeyrül-xələfiz biz. [87, s. 6]*

Ə.Cənnəti bu şeirini "Fəxriyyə" adlandırmışdır, lakin, əslində, fəxriyyə şeirin formasıdır. Buna görə də şeiri "Turanlılarız..." adlandırmaq və onu poetik manifest hesab etmək daha doğru olardı. Bu poetik manifestində şair Ə.Hüseynzadənin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" məqaləsindəki fəxarətli türk tarixini tərənnüm edir. Nə qədər ki, türkün tarixindən cəmiyyətin xəbəri yox idi, bu sözün qəbul edilməsində də müəyyən çətinliklər yaranırdı. Lakin elə ki, türk tarixi bütün detalları ilə üzə çıxarılmaya başladı və türk fəthlərinin gördüyü işi aydınlaşdı, o zaman onların dünya düzənindəki roluna da qiymət verilməyə başladı:

*Övsafi-nəcibə qonulub tinətimizdə,
Əxlaqi-pəsəndidə əyan siyrətimizdə,
Bir mövidədir feyzi-hünər fitrətimizdə,
Məkuniz-ləaliyi-ədab xilqətimizdə.
Turanlılarız, sahibi-şənü şərəfiz biz,
Əslafımızın naibi xeyrül-xələfiz biz.*

*Kim ki, ola zibavəri-divani vəkalət,
Şayistə ola rəsinə əklili-kəramət,
Qanuni-əsasiyi bilə rahi-ədalət,
Bu şərt ilə ancaq edəriz ana riayət.*

*Turanlılarız, sahibi-şanü şərəfiz biz,
Əslafımızın naibi xeyrül-xələfiz biz. [87, s. 6]*

Ə.Cənnətinin “Fəxriyyə”si altı bənddən ibarətdir. Bu bəndlərin hər birində “turanlılarız” anlayışı şüurlara yeridilir, özünü turanlı hesab etməklə qulaqların öyrəşmədiyi bu anlayışa sahib çıxılır. Keçmişdə böyük bir reallıq olan Turanın indi də həmin reallığın astanasında olduğuna işarələr edilir. Türklərin birliyini ifadə edən Turan adı “turanlılarız” deyimi ilə bir fəxarət hissi duyulur. Ə.Cənnəti vəfalı türkün millət olma düşüncəsini fəxrlə tərənnüm edir:

*Ey cənnəti, biz sidqü səfadən ururuz dəm,
İxvani-səfayız ki, vəfadan urutruz dəm,
“Sanma ki, əbəs feyzi-dəvadən ururuz dəm,
Bu millətə daruyi-şəfadən ururuz dəm”.*
*Turanlılarız, sahibi-şanü şərəfiz biz,
Əslafımızın naibi xeyrül-xələfiz biz. [87, s. 6]*

Azərbaycan poeziyasında turançılığın formalaşmasında Ə.Cənnətinin “Fəxriyyə”sinin böyük rolu olmuşdur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, M.Ə.Sabir bu şeirə “Fəxriyyə” satirasını təsadüfi yazmamışdır. Sabirin bu satirasi da eyni dərəcədə məşhur olmaqla yanaşı, Ə.Cənnətinin “Fəxriyyə”sini bir qədər də məşhurlaşdırmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc edilən satirik şeirdə şair romantik düşüncəni satirik düşüncə ilə əvəz edərək türklüyün tarixinə başqa kontekstdən yanaşır. Hər bənd sonrası təkrar olunan beytdə “turanlılarız” adının işlədilməsi mətnaltı da olsa, Turan tarixini yada salır:

*Hərçənd əsirani-qüyudati-zamanız,
Hərçənd düçarani-bəliyyati-cahanız,
Zənn etmə ki, bu əsrdə avareyi-nanız,
Əvvəl nə idiksə, yenə biz şimdi hamanız.*

Turanlılarız, adiyi-şüğü-sələfiz biz,

Öz qövmümüzün başına əngəl-kələfiz biz. [118, s. 4]

Ə.Cənnəti türkün öyülməli hadisələrini və şəxsiyyətlərini yada salıb onları tərənnüm edirdisə, M.Ə.Sabir ondan fərqli olaraq türkün tarix boyu iz qoyduğu mənfi emosiyalara diqqət çəkir. Tarixin müxtəlif vaxtlarında türkün türkə qarşı olması, bir- birinə qarşı apardığı döyüşlər, ədavətlər, intriqaaları xatırlatmaqla sanki şair türkün bugün düşdüyü vəziyyətin təsadüfi olmadığını demək istəyir. Əlbəttə, Sabirin şeirində təəssüf, xacalət, peşimanlıq hissləri ilə yanaşı, bir fəxarət də vardır ki, bu da Ə.Cənnətidən gəlirdi. T.Əfəndiyev Ə.Cənnətinin Sabirə də mövzu vermiş “Fəxriyyə”sini yüksək qiymətləndirərək Əbdülxalıq Cənnətinin bu poetik manifestasiyasının Memmet Emin Yurdakul, Ziya Göyalp, Əli bəy Hüseynzadənin ictimai-siyasi Turanı və turançılığı ilə üst-üstə düşdüyü qənaətinə gəlir: *“Şeirdə türklük, türkçülük və turançılıq duyğuları millətin gələcəyinə yönəlik vətəndaşlıq hisslərini formalaşdırırdı. Cəmiyyətdə hələ sünni-şiə qarşılıqlı durmasının hökm sürdüyü bir zamanda “Turanlılarız...” ideyasının poetik manifestində Turan mədəni-mənəvi birliyi müdafiə edilir”*. [40, s. 398]

Ə.Cənnətinin və M.Ə.Sabirin eyniadlı şeirlərinin Türkiyə ədəbiyyatına təsiri olub-olmaması barədə hər hansı bir fikir yürütmək çətindir. Lakin o da məlumdur ki, bundan sonra Türkiyədə Z.Göyalpın “Turan” şeiri yazılmışdır. Azərbaycanda isə M.Ə.Sabirdən başqa bu şeirə poetik münasibət bildirən olmamışdır. Lakin demək olmaz ki, Ə.Cənnətinin bu şeiri izsiz qalmışdır. Hətta, belə demək olar ki, onun bu şeiri sovet dövründə şairin ədəbi şəxsiyyətinin kölgədə qalmasına səbəb olmuşdur. Onun şeirləri heç yerdə dərc edilməmiş və nəşr edilməmiş, özü isə “mürtəcə” romantiklər siyahısına daxil edilmişdir. Şeirin sovet dövründə kölgədə qalmasının başqa bir səbəbi isə “Füyuzat” kimi “mürtəcə” və “burjua” mətbuatında çap olunması idi. Buna görə də, sovet dövründə onun yaradıcılığı nə araşdırılmış, nə də əsərləri dərc edilmişdir. Bunun bir neçə səbəbi vardır; bu səbəblərdən biri şairin yuxarıda adını çəkdiyimiz şeiridirsə, digər səbəbi sovet dövrünün millətçi, pantürküst hesab etdiyi dərgilərdə şeirlərinin dərc edilməsi idi. Səbəblərdən biri isə

şairin şeirlərində vətən, millət və hürriyyət ideyalarının çox sıx-sıx tərənnüm olunması idi. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin 2-ci cildində yazılırdı: *“Belə bir mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatında mütərəqqi və mürtəcə romantizm ədəbi cərəyanları yaranmışdır. Mürtəcə romantizmin bir sıra nəzəri prinsipləri, o cümlədən, “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi əvvəlcə “Həyat”, “Füyuzat”, sonralar isə “İqbal”, “Şəlalə”, “Dirilik” kimi burjua jurnalları və qəzetlərində təbliğ olunurdu”*. [22, s. 766]

Ə.Cənnətinin sonrakı şeirlərində də türkçülük, vətənçilik, islamçılıq və keçmişin tərənnümü başlıca yer tutur. Əgər şair “Fəxryyə”sində turançılıq ideyasını tərənnüm edirsə, “Vətən təranəsi”, “Qələm”, “Bənzətmək olmaz”, “Arzularım” və s. şeirlərində milli düşüncə və duyğularını əks etdirirdi. “Əziz dostum Müznib cənablarına nəzirə” şeirində “millətdən ötrü eyləsəm amadə iksir”,-deyə onun kimi millətə tapındığını ifadə edirdi. Lakin bu yolda əzab-əziyyət də var, möhnət də, dilinin kəsilməsi də. Milləti əsarətdən qurtarmaq şairin lirik qəhrəmanının əsas məqsədidir:

*Haçan kim pişrəfti-millət üçün bir yol axtarsam,
Olur bərpa qiyamət, qar yağar, münsədd olur sadə.
Deyərsəm qurtarım bu milləti qeydi-əsarətdən,
Rəqibi-bimürüvvət göstərir zəncirü-qəlladə.
Dilimi kəsmək istər, odlara yaxmaq dilər zalim,
Deyirsəm, ey ağa, bir dəm ayıl, millət gedir badə.* [35, s.18]

“Mürtəcə” romantiklərin din və islamla yazdıqları siyasi gözlüklə oxunur, onların dini və islam keçmişini idealizə etdikləri iddia olunurdu. Keçmişin idealizəsini çox zaman onların yazdıqlarının panislamizm ideyaları ilə birləşdikləri deyilirdi. Bunu da onunla bağlayırdılar ki, guya bu şairlərin heç birinin sözünü həqiqi mənasında milli azadlıq, milli istiqlal şüuru yox idi: *“Onlar mənsub olduqları xalqı müstəqil bir xalq kimi tanımaq qabiliyyətindən tamamilə məhrum idilər. Onlar azadlıq, istiqlaliyyət dedikdə də bir qayda olaraq islamın dəbdəbəli*

günlərini geri qaytaracağı haqqında “xəyal” bəsləyirdilər”. [22, s. 174] Romantiklərin yaradıcılığında başlıca yerlərdən birini də hürriyyət və azadlıq mövzusu tuturdu. Ə.Cənnəti, A.Müniri, Ə.Müznib və başqalarının onlarla şeirlərində xalqın, millətin azadlığa çıxması ideyasına üstünlük verilirdi. Ə.Cənnətinin hürriyyətə, xalqın azadlığına həsr edilmiş onlarla şeirlərində azadlığın yetişməsi və xalqın ona çatması fikri təlqin olunurdu. Müxtəlif vaxtlarda “Təkamül”də və “İqbal”da dərc edilən çoxlu sayda “Hürriyyət”, “Binəvalar təranəsi”, “Hürriyyətə xitab”, “İntibah”, “Torpaq” və s. şeirlərində xalqın hürriyyət arzusunu tərənnüm etməklə qalmır, onun çox yaxında reallığa çevriləcəyinə inanır:

*Xəyal etmə ki, dil mülkünü istibdad edib viran,
Bir az müddətdə, bil, təmir edər memari-hürriyyət.
Suvarmış məmləkət gülzarını əhrar qanı ilə,
Hökumət bağbanı, ta bitə əzhari-hürriyyət.
Günəş tək kəsbi-şöhrət eyləməzmi, olsa hər kimsə,
Nizami-aləm içrə mətləi-ənvəri-hürriyyət? [35, s. 9]*

Əbdülxalıq Cənnətinin hürriyyətlə bağlı poetik düşüncələri konkret hər hansı bir zaman üçün deyilmişdir. Şair başqa bir “Hürriyyət” şeirində hürriyyətin zamanının artıq yetişdiyini dərk edərək “*Yetişdi mənzili-məqsudinə sühələtlə,/Kim oldu saliki- rahi-səvabi-hürriyyət*”, [35, s. 8] - deyə yazırdı. Bütün bunlar “mürtəce” romantiklərin xalqın azadlığı mövzusunda heç də biganə qalmadığını və öz yaradıcılıqlarında bu mövzuya yeri gəldikcə göstərir. Maraqlıdır ki, Ə.Cənnəti tədqiqatçıları Sona Xəyal, Mustafa Mayıloğlu Ə.Müznibə istinad edərək belə bir doğru qənaətə gəlirdilər: “*Cənnəti millət yolunda, tərəqqi yolunda daim mücadilə etmişdir. Əliabbas Müznib onu şeirimizin “Hürriyyət peyğəmbəri” kimi təqdim edir və Cənnətinin hürriyyət şeirləri yazdığı vaxtlarda nə Sabirin, nə Hadinin hürriyyət haqqında düşünüb şeir yazmadığını qeyd edir*”. [121, s. 4] Tədqiqatçıların bu doğru elmi müşahidəsi Ə.Cənnəti yaradıcılığının əhəmiyyətini bir qədər də artırmış olur.

Əslində isə tənqidi realistlər də, romantiklər də eyni işi görürdülər. Əgər realistlər dini fanatizmi tənqid etməklə onu yeni dövrə hazırlayırdısa, romantiklər də eyni işi tərənnüm etməklə görürdülər. Yalnız onlar islamın keçmiş təntənəsini yada salmaqla onu yenidən həmin dövrə qaytarmaq yox, keçmiş şöhrətini qaytarmaq istəyirdilər. Rza Zaki “Keçmişləri arzu” şeirində *“Ol zamanı biz gərək yad eyləyək, / Xəstə islam millətini şad eyləyək!”*, - deyərkən, əslində, tənqidi realistlərin dediklərini deyirdi. İslam millətinin dərdi, gələcək yolu romantiklərdən Seyid Zərgər, İbrahim Tahir Musayev, Əlabbas Müznib, Ə.Cənnəti, A.Münirinin də yaradıcılığında əks olunur.

“Füyuzat”ın nəşri ilə Azərbaycan poeziyasına həm də yeni mövzu və problematikanın gəldiyini görürük. Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə dərginin istiqamətində romantik üslub və düşüncə başlıca yer tuturdu. Baş redaktorun bir türkçü və romantik olması onun müəllif heyətini də müəyyənləşdirirdi. H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq, S.Səlmasi, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Kamal, eləcə də türk şairlərinin bir neçəsinin şeirlərinin dərgidə çap olunması ona türkçülük baxımından bir yön verirdi. Cəmi bir il çap olunmasına baxmayaraq, Abdulla Şaiqin “Azərbaycan türklərinin milli haqlarının güzgüsü” adlandırdığı “Füyuzat” dərgisi türkçülük və turançılıq istiqamətində yeni bir yol açdı. Doğrudur, bu yol özünü dərhal büruzə vermədi, füyuzatçıların səpdiyi toxumlar təxminən on il sonra cücərməyə başladı. Dərgidə iştirak edən romantiklərdən H.Cavid, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hadi, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə və b. bir neçə il sonra türkçülüüyü inkişaf etdirən bir siyasi və ədəbi fiqur oldular. I Dünya savaşı zamanı dünyada baş verən proseslər fonunda poeziyada türkçülük və turançılıq meyilləri artmağa başladı. Bir çox şairinlərin yaradıcılığının ana xəttini vətən, islami dəyərlər, türkçülük ideyası təşkil etdi. *“Artıq bu meyillər ictimai fikirdə də öz əksini tapırdı. Bu fikri öz əsərlərində əks etdirənlər sovet dövründə “mürtəce romantiklər” adı ilə adlandırıldı və onların əsərləri araşdırmadan kənar qaldı”*. [7, s. 70]

Məlumdur ki, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə ədəbiyyata və sənətə də münasibət dəyişir. 1920-60-cı illərdə hər şeyə ideoloji yöndən qiymət verilir, siyasi məsələlər önə çəkilirdi. Tənqidi realizmin nümayəndələri romantiklərdən üstün

tutulur, onların yaradıcılığına və araşdırılmasına üstünlük verilirdi. Tənqidi realizmin özünü qəbul etməyən mövcud sovet rejimi özündən əvvəlki tənqidi realistlərə yaşıl işıq yandırır, ancaq öz daxilində tənqide imkan vermirdi. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının sovetə qədərki on dörd illik fəaliyyətinə yüksək qiymət verilir, lakin sovet dövründəki fəaliyyəti araşdırmalardan kənar qalırdı. Bunun başlıca səbəbi “Molla Nəsrəddin” jurnalının çar Rusiyasını və fanatizmi, geriliyi tənqid etməsi idi. Ancaq cəmi bir il fəaliyyət göstərən “Füyuzat”ın adı çəkilmir, yalnız tənqid olunur, onun araşdırılmasına isə imkan verilmirdi. Uzun müddət bunu “Füyuzat”ın burjua mətbuatı olması ilə izah edirdilər. Lakin problemin araşdırılması göstərir ki, burada da mövcud sovet ideologiyası əsl məqsədini gizlətməmişdir. Çünki “Füyuzat”ın və füyuzatçıların əsas məqsədi türklüyü, millətçiliyi, vətənçiliyi, turançılığı və islamçılığı tərənnüm etməkdən ibarət idi. Bunu bəzən tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar gizlətmir və romantiklərin keçmişini idealizə etməsi ilə əlaqələndirirdilər. Füyuzatçıların yaradıcılığına olan bu münasibət Azərbaycan romantiklərinin bəzi nümayəndələrinin yaradıcılığına da şamil edilirdi. Sovet dövründə yazılmış “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə romantiklər iki yerə bölünürdü; mütərəqqi və mürtəcə romantiklər. “Mürtəcə” romantiklər sırasına daxil edilən romantiklərin yaradıcılığı nə nəşr edilir, nə də araşdırmaya cəlb edilirdi. “Mürtəcə” romantiklər sırasına Əli bəy Hüseynzadə, Əbdülxalıq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Əliabbas Müznib, Seyid Zərgər, Rza Zaki, Səməd Mənsur, Hacı Səlim Səyyah, İbrahim Azər, İbrahim Tahir Musayev, Əhməd Kamal, Sənətulla Eynullayev və başqaları daxil edilirdi. Lakin bu romantiklərin yaradıcılığı ilə bağlı dəyərləndirmələrində bəzi həqiqətləri də deməkdən çəkinmirdilər. Bu həqiqətlərdən biri onların “burjua mətbuatında” çıxış etmələri idi. Başqa bir amil isə romantiklərin öz yaradıcılıqlarında türkcülüyü, turançılığı, islamçılığı, vətənçiliyi və keçmiş fütuhətini tərənnüm etmələri idi. Mövcud ideologiya üçün ən qorxulu amil də məhz bunlar idi. Xalqın öz keçmişini tanıması, milli özünüdərək, islama tapınma kimi mövzuları qadağan etmək: *“Bakı milyonçularının himayəsində yaşayan, lakin harada olursa olsun yeganə məqsədlərə müxtəlif ölkələrdə yeni baş qaldıran gənc türk*

burjuaziyasına xidmətdən ibarət olan Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Sənətulla Eynullayev kimi panislamist publisistlər isə müdafiə etdikləri burjuaziyanın mənafeyinə uyğun olaraq gündə bir siyasi dona girib, gah çarizmin devrilməsini və İran inqilabını tərifləyir, gah inqilabi hərəkata qarşı çıxıb romanovlar xanədanına xeyir-dua oxuyurdular”. [22, s. 765]

Mövcud ideologiya mürtəcə hesab etdiyi romantiklərin həm sənət görüşlərini qəbul etmir, həm də poetik yaradıcıqlarına ideoloji yöndən yanaşaraq düzgün qiymət vermirdi. Doğrudur, bu şairlərin yaradıcılığında nəzirəyə meyil başlıca yer tuturdu. Bu baxımdan, onların yaradıcılığını bədii cəhətdən mütərəqqi romantik hesab etdiklərinin yaradıcılığı ilə yanaşı qoymaq çətindir. Lakin Ə.Hüseynzadənin romantizmin nəzəri estetikasını hazırlamasındakı xidmətlərini görməmək də mümkün deyil. Ən əsası isə həm Ə.Hüseynzadə, həm də yuxarıda adı çəkilən şairlərin yaradıcılığı türkçülük, vətənçilik, millətçilik, turançılıq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Əslində isə mövcud ideologiyayı narazı salan da məhz romantiklərin yaradıcılıqlarındakı bu xüsusiyyətlərdir. Məsələn, romantiklərin xalqın keçmişindən yazmasını, tarixə müraciətini ədəbiyyatşünaslıq keçmişini idealizə kimi qiymətləndirirdi. Şair İbrahim Azərin “Bakı xanı Dərya xanın Bikə xanımla olan əhvalatı” və “Oğuznamə” mənzumələri ona görə kəskin tənqiddə məruz qalırdı ki, burada türk xalqlarının qəhrəman keçmişindən, Bakı xanlarının xeyirxah əməllərindən bəhs edilirdi. Ə.Cənnətinin “Qız qalası”, Münirinin, Ə.Müznibin keçmişdən yazdıqları və tərənnüm etmələri də qərəzli şəkildə tənqid olunurdu. Bu şeirlərin bir çoxunda Cümhuriyyət dövrü tərənnüm edilir, xalqın milli ruhu təsvir edilirdi. Təsadüfi deyil ki, bu şairlərin bəziləri sovet dövründə ya yazmamış, ya da keçmişindən ayrılması barədə poetik mənzumələr yazmış və beləliklə, yeni dövrü qəbul etdiklərini bildirmişlər. İbrahim Azərin “Tarixi xatirələr”, Ə.Cənnətinin “Arzularım”, “Son fəlsəfə” mənzumələrindəki nikbin əhvali-ruhiyyənin təsviri keçmişindən ayrılmalarına bir işarə idi.

Bu romantikləri mütərəqqi romantiklərdən fərqləndirən cəhətlər arasında, əslində, elə bir fərq yox idi. Ancaq dəyərləndirmələrdə “mürtəcə” romantiklərin guya ədəbiyyata forma cəhətdən yenilik gətirməmələri deyilirdi. Bir də onların

yaradıcılığında ictimai-siyasi lirikanın əsas yer tutmamasına irad bildirilirdi. Lakin bu iradlar “mürtəce” romantiklər adı altında qiymətləndirilən romantiklərin yaradıcılığının üstündən xətt çəkmək üçün yetərli dərəcədə əsas ola bilməzdi. O da doğrudur ki, bu romantiklərin yaradıcılığı “mütərəqqi” hesab etdikləri romantiklərin yaradıcılığından sənət baxımından zəif idi. Onların yaradıcılığında insanın dünyaya Yaradana ibadət üçün gəlməsi tərənnüm edilirdi. İbrahim Tahirin *“Cahanə biz yaranıb intibah üçün gəldik, / Qul olmağa ulu bir padişah üçün gəldik. / Qulun vəzifəsi də rəbbinə itaətdir, / Xudayi-ələmə mütləq pənah üçün gəldik”*, [54, s. 354] -sözlərində teoloji meyillər axtarılır və bütün yaradıcılığına şamil edilirdi. Həqiqətdə isə bu şairlərin yaradıcılığını bu cür meyillər tamamilə əhatə etmirdi. Onların yaradıcılığında bu cür meyillər olsa da, siyasi-ictimai mövzular da mühüm yer tuturdu. Ən əsası ilə türkçülük, turançılıq, islamçılıq, vətənçilik meyillərinə geniş yer verilirdi.

Bu şairlərdən biri Əliabbas Müznibin sovet dövründə yaradıcılığının tədqiqatdan, əsərlərinin nəşrdən kənar qalmasının səbəbləri təkcə mürtəce romantiklər sırasına daxil edilməsi deyildi, bu yalnız bir nəticə idi. Onun tərcümeyi-halı rus işğalına qarşı fəaliyyəti ilə əks olunur. Şair bu ictimai ideallarına görə bir neçə dəfə cəzaya məhkum olunmuşdur. 1912-ci ildə xalqı milli azadlıq uğrunda qiyama çağırdığına görə çar hökuməti onu Sibirə sürgün etmiş və yalnız 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illik yubileyi münasibətilə verilən əfvi-ümumiyyə düşdükdən sonra vətəninə qayıda bilmişdir. Lakin onun haqqında cəzalar bununla bitməmişdir. 1914-cü ildə Bakı ruhanilərinin ölüm fətvası ilə cəzalandırılmışdır. Buna səbəb isə dini-fanatizmi tənqid etməsi olmuşdur. Ə.Müznib mücadiləsini daha da genişləndirərək “Dirilik”, “Babayi-əmir”, “Şahabi-Saqib”, “Hilal” kimi dərgilər yaratmışdır. Nəhayət sovet dövründə də millətçilik, türkçülük və islamçılıq damğası onu tərk etməmişdir. Hətta qoca vaxtında belə, 1938-ci ildə şair repressiyadan yaxa qurtara bilməmişdir. O, “burjua millətçisi”, “pantürkist”, “panislmaist” kimi damğalanaraq Sibirə göndərilmişdir. Ə.Müznibin də rus işğalına qarşı bu cür sərt münasibətinin əsasında da müəyyən amillər dayanmışdır. Belə ki, Ə.Müznib Bakı xanı Hüseynqulu xanın nəslindən olmuşdur.

1806-cı ildə Hüseynqulu xanın general Sisyanovu öldürməsi ilə bu nəslə qarşı soyqırım başlamışdır. Şair bu hadisələri öz şeirlərində təsvir etmiş və xalqın milli müstəqilliyini təqdir etməklə kifayətlənməmiş, həm də tərənnüm etmişdir.

Ə.Müznib XX əsrin əvvəllərindən poetik yaradıcılığa başlamış və romantik şeirlər yazmışdır. 1907-1908-ci illərdə Haşım bəy Vəzirovun redaktoru olduğu “Tazə həyat” qəzetində mürəttib işləməsi onu milli düşüncə orbitinə atır. Daha sonra “Həyat” qəzeti və “Füyuzat”ın türkçülük, islamçılıq istiqamətindəki ideyaları onun millili düşüncəsini formalaşdırır. Ədəbiyyatşünas İslam Ağayev yazırdı: *“1907-ci ilin əvvəllərindən gənc Əlabbas “Tazə həyat” qəzetində iştirak etməklə dövrün bu ideyalarının təsiri altına düşür. O, bu qəzetdə dövrün M.Ə.Sabir, M.Hadi, Axund Yusif Talıbzadə, Ə.Haqverdiyev, S.Axundov, S.S.Səlməsi və digər milli ruhlu söz sənətkarlarının əsərlərilə yaxından tanış olur, millətə onlar kimi xidmət etmək arzuları ilə yaşayır. Çox çəkmir ki, gənc Əlabbasın “İslam xalqlar”ının ictimai ağırlarını əks etdirən ilk poetik əsərləri çap olunur”*. [15, s. 13]

Ə.Müznib hələ Sibirdə İrkutsk həbsxanasından yazdığı şeirlərdə vətən amilini önə çəkir və çəkdiyi bəlalardan, min əzab-əziyyətin vətən üçün olduğunu dərk edirdi. O, həbsxanada çəkdiyi bu zillətdən peşiman da olmamışdı; həmişə vətənini düşünürdü. O, xalqı gözləyən bəlalardan xəbərdar etmək üçün *“vətən övladı büsbütün yatmış”*, - deyə Vətənin əldən getdiyini *“Getdi əldən vətən, həzar əfsus! //Yandı bu cismi tən, həzar əfsus!”*, - deyə bəyan edirdi:

*Həsrət ilə yanar dilim, ciyərim,
Dadıma yox yetən, həzar əfsus.
Nə yaman gündəyəm, mənə gülür
Hər yetən, hər ötən, həzar əfsus!
Moskva hırsızı vətəndə olub,
Qəhrilə hökm edən, həzar əfsus!* [15, s. 93]

Ə.Müznibin həbsxanadan zövcəsinə yazdığı poetik məktubunda isə onu ağlamamağa çağırır; çünki o, bir sevgili olmaqla yanaşı, həm də *“vətən övladıdır”*,

“vətən nurbanıdır”. Ona görə bu əziyyətləri çəkir ki, zalım onun vətənini tapdayır, millətin hüququ ayaqlar altında tapdanır. Millət, vətən üçün gərək canından keçəsən.

Bu yol haqqın yoludur. *“Pənceyi-qəhri-qəzəbdə can verir nazlı vətən, //Qəhr edir cümlə vətən övladına hər bir yetən...”*, - deyən şair zalımların millətin hüququnu tapdığını və şanlı Məhəmməd ümmətinin “payımal” olduğunu bildirirdi. Ona görə də şair xalqı düşünməyə, öz haqqı-hüququ ugrunda mücadilə verməyə çağırırdı:

*Bir deyildir dərdimiz rahat yeyib, rahat yataq,
Arsız millət kimi torpağı ədayə sataq.
Min tərəfdən eyləyir düşmən təcavüz millətə,
Günbəgün düşməkdəyik dərdə, bəlayə, zillətə.
İzzət ilə ömr edən bilməz nədir millət, vətən,
Geyməyincə əyninə əlhəqq-həqq üçün kəfən.* [15, s. 94]

Ə.Müznibin bu şeiri romantiklərin görkəmli nümayəndələri M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, H.Cavidin Vətən poetik konsepsiyası ilə tamamilə üst-üstə düşür. Lakin Ə.Müznibin şeirlərində getdikcə üsyankar ruh güclənir; şair vətəni və xalqı qarşıda çətin günlərin gözlədiyini dərk edir. “Heykəli istibdad qarşısında” (Rusiya çarı İkinci Nikolaya təqdim olunur) şeirində, *“Zülm evi bərbad olar Kəbətullah olsa da, /Qan içən zatın içərlər qanın Allah olsa da”*, - deyə öz qəzəbini kəskin şəkildə bildirir və etdiklərinin “zülm evini bərbad” edənlərə cəzasız qalmayacağını bəyan edirdi. Şairin bu sərt münasibətin əsasında rejimin türklüyü “məhkum qılması” dururdu. Şair bu şeirində həm türklüyün düşməni göstərir, “türklüyü bisəmə əfsanəyə məhkum qılanlar”ı “qan içən” adlandırır, həm də bu düşməne qarşı mübarizənin dönməz olduğunu bəyan edirdi:

*Türklüyü məhkum qıldın bisəmə əfsanəyə,
Kəbəyi-islami sənsən döndərən viranəyə,*

*Açınani-hiyləgər sənsən satan biganəyə,
Qallü zənciri-cəfa sənsən nurin fərzanəyə
Şeyx İbrahim məzarı döndü gömrükxanəyə,
Qanlılıqda ey dönən Petro kimi divanəyə!
Zülm evi bərbad olar Kəbətullah olsa da,
Qan içən zatın içərlər qanın Allah olsa da. [102]*

I Dünya savaşı zamanında digər romantiklər kimi Ə.Müznibin yaradıcılığında da türkçülük, turançılıq və islamçılıq ideologiyası bir qədər də oturur. Türklük və turançılıq onun yaradıcılığında siyasi yöndə ortaya çıxır və milli poeziyanın sonrakı inkişafına müəyyən təsir göstərir. Bunu nəzərdə tutan ədəbiyyatşünas Timuçin Əfəndiyev yazır: “Ə.Müznib bir romantik kimi şeirlərində də türkçülük, turançılıq, qədim türk tayfalarını poetik tərənnümə cəlb etmişdir. O, Azərbaycanı Turan irqinin bir parçası görmüş və onun keçmişinin şanlı, şöhrətli olduğunu bildirmişdir”. [40, s. 233]

Ə.Müznibin “Dirilik”, “İqbal” və s. dərgi və qəzetlərdə dərc edilmiş “Olsam da mən”, “Ədəbiyyat”, “Sevgili atamız İsmayıl bəy”, “Sevin könlüm”, “Dad qılma”, “Millət”, “Ümid” və s. şeirlərində Azərbaycanda son dövrlərdə gedən ictimai-siyasi proseslərdən bəhs edir və xalqın, millətin taleyində son dərəcə məsuliyyətli olan bu dövrə poetik münasibətini ifadə edirdi. Bu cəhətdən “Azərbaycan” şeiri türkçülük, turançılığın tərənnümü baxımından əhəmiyyətlidir. Bu şeirdə şairin poetik düşüncəsində türkçülük, islamçılıq, turançılıq mövzularının özünə daha çox yer etdiyini görmək olar. Azərbaycanı “çəlik qollar bağçası” hesab edən şair bu ölkəni “Bakıxanovlar gülzarı”, “Məhəmmədخان, Əhmədخانlar məskəni”, “Cavad xanlar məzarı” adlandırmasından da görünür ki. onun təsəvvüründə siyasi Azərbaycanın poetik xəritəsi cızılır. Lakin ən maraqlısı şairin burada xalqı, milləti Turan irqinə aid etməsi və xalqa şanlı tarixini xatırlatmasıdır. Şair Azərbaycanın keçmişi ilə bağlı yazır:

*Turan irqi bu ölkədə boy atmış,
İgidliyin sancağını ucaltmış,*

*Dünyaları qeyrət ilə donaltmış,
Qəhrəmanlar peykarıdır bu ölkə.
Mədənləri fironları qudurtdu,
İskəndəri uzaq yerdən gətirdi,
Nüşabəni, Sədanları böyütdü,
Sərkərdələr qəmxaıdır bu ölkə. [103, s. 7]*

Azərbaycanın tarixinə poetik səyahət edən şair daha çox onun şanlı, şöhrətli dövründən bəhs edir. Elə bir dövründən ki, buraya İskəndər kimi fəth gəlmişdir. Nüşabənin adının çəkilməsi də təsadüfi deyil. Lakin şairin məqsədi Turan irqinin keçmişini təkcə xatırlatmaq deyil, həm də bu günə yönəlik mesajlarıdır. Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi və dövlətini yaratması onun keçmişindən, şanlı-şöhrətli Turan tarixindən irəli gəlirdi:

*Turan boyu başqa soya qarışmaz,
Qul olmağa heç bir zaman alışmaz,
Qucağında yad tutmağa çalışmaz,
Düşmənlərin əğyarıdır bu ölkə.
Ərəblər də bir vaxtlar at səkirdi,
Müvəqqədən ölkəmizi çeynədi.
Turanlılıq-onlara da çıx dedi,
Çox, türklüyün dildarıdır bu ölkə. [103, s. 7]*

Şairin lirik qəhrəmanı düşməni buradan qovmağa əzmlidir; bayrağı hər şeydən uca tutur. Buna görə də qətiyyətlə düşməne “Çəkil, çəkil, ey alçaq əl, sən çəkil!”, - deyə mövcud rus təhlükəsinə xəbərdarlıq edirdi. Lirik qəhrəmanın hədəsi boş yerə deyildir, əgər o çəkilməzsə, xain gözləri töküləcəkdir. Çünki bu ölkə “müzəffərlər ölkəsi”dir və öz qucağında heç zaman “yadlara” yer verməklə barışmamışdır. Şair turanlılarla moskovluları qarşı-qarşıya gətirərkən onların geri çəkilməyə məcbur olduqlarını ifadə edirdi:

*Moskovlular gözlərini yumdular,
Turanlıya “bar-bar” deyə cumdular,
Pozuldular, axır geri döndülər,
Xırsızların qəhharıdır bu ölkə. [103, s. 7]*

Ə.Müznib “Yuğ qıgılıcı” şeirində də türklüyü və turançılığı təbliğ edir; türklüyün həmişə haqqın yanında olduğunu bildirir. O, Turan idealına, islamçılığa sadıq olmaqla kifayətlənmir, bu ideallara qarşı cəbhə açanlara mübarizə və mücadilə əzmini tərənnüm edirdi:

*Azərilər hər bir yanda ağılardı,
Lalə kibi yürəkləri dağlardı.
Şirkin dilək, alçaq məqsədli düşmən
İstərdi ki, Quran, İslam yox olsun.
Həm türklüyün bir şöbəsi Turanda
Solsun da həm, qanlı əllərlə solsun. [104]*

Ə.Müznib İsmayıl bəy Qaspiralı və Ənvər Paşa haqqında yazdığı şeirlərində də türk kimliyi ilə öyünür və türklük qarşısında xidmət göstərən bu insanları bir qəhrəman səviyyəsinə qaldırırdı. “Qazi Ənvər paşa” şeirində Ənvər paşanı hürriyyət qəhrəmanı olaraq təsvir edirdi. Türklüyün çətin bir dönəmində ortaya çıxan və türklük üçün mücadiləyə başlayan Ənvər paşa bütün şeir boyu türklüyün keşiyində duran bir qəhrəman olaraq təsvir edilir. Ədirmədə, Trablisdə, Dardaneldə onun türklük üçün etdikləri tək cə bu günün deyil, həm də türklüyün sabahına olan xidmətdir. Şairin fikrincə, Ənvər paşa “türkün qolu, türkün gücü, türkün qılıncı”dır. Onun türklük qarşısında etdiklərinə xalq təzim edir, onu sevir və buna görə də “türkün böyüyü kimdir?”, - deyildiyində bir ağızdan “Ənvər paşa, Ənvər paşa, Ənvər paşa”, - deyirlər. Onun gəlişi türklüyün ən çətin dönəminə düşmüş və türklük qarşısında xidmətlərini göstərmişdir. Ənvər paşa o zaman ortaya çıxmışdır ki, “bütün dəmir əllər” qana boyanmışdır, “türk ölkəsinin bağına iti xəncər”

sancılmış, türk aləmi yox olmağa çalışılmışdır:

*Ol dəm ki, xilafət sönəcəkdə, batacaqdı,
Türk aləminin yoxluğu olmuşdu müqərrər.
Ol dəm ki, hilal arizinə yırtıcı qartal
Salmışdı amansızlıq ilə bir qara şahpər...
Doğdurdu böyük türk elinə fəzli-ilahi,
Ənvər paşatək fatehi-qaziyi hünərvər;
Güldü üzü türk aləminin, oldu fərəhnək. [15, s. 113-114]*

Ə.Müznib “Əməlpərvəranə bir xatirə” şeirində türklüyün nişanələrinin səmələrə yüksələcəyinə inanır. İnanır ki, o yüksəldikcə millət də onunla yüksələcək, ülvi diləklərinə, arzularına çatacaq. Bu isə türklüyün ən çətin vaxtlarında belə şairin (və ya onun lirik qəhrəmanının!) bir an belə olsun gələcəyə ümidini itirmədiyini göstərir. Şair nəinki buna ümidini itirmir, hətta oxucularını da buna inandırmağa çalışırdı:

*Oldu cahanə türk elinin qüvvəti sübut,
Kinli, inadlı düşməmənimiz eylər etiraf,
Dünya üzündə türk eli bir eldi layəmut,
Etməz zəif onları min hərəb, min məsaf,
Dünya olunca hökm edəcəək türk uluqları,
Dünya durunca hər duracaq türk uluqları. [15, s. 234]*

Turançılıq ideyasını birləşdirən islamçılıq Ə.Müznibin yaradıcılığında daha mükəmməl şəkildə əks etdirilir. Türkçülük, müasirliklə yanaşı, islamçılıq ideyası onun şeirlərinin ana xəttini təşkil edir. Hələ İrkuts həbsxanasında zövcəsinə yazdığı poetik məktubunda zalımla mübarizə aparmaq üçün peyğəmbərlərdən nümunə götürərək yazırdı:

*Bax! Peyğəmbər adlı çox əşxas gəlmiş aləmə,
Can verib öz ixtiyarın verməmişdir zalimə,
İntəhasız zülm çəkmişdir cahanda ənbiya,
Parə-parə doğranıbdır asafyai-övliya. [15, s. 95]*

Bir çox şeirlərində “milləti-islam” ifadəsini işlədən Ə.Müznib daim böyük yaradandan haqq-ədalət gözləyirdi. Şair “İqrari-iman” şeirində islamın keçmişinə baxıb onunla öyünür və onu tərənnüm edirdi. “Cahana bəxş” qılan islam xalqı cəhalətdən qurtarmışdır. Lap əvvəldən “Zati-müəzzəm” olan islam yenə də “hüquqa, hökmə” malik olacaqdır:

*O gün ki, inhiraf etdik, zəlili-insü can olduq,
Əsir etdi bizi hər yerdə üdvan, ya Rəsulillah.
Oturdu məsnədində alim adlı bir para nadan,
Şəriət söndü, din getdi, məmalik olan həm viran
O şövkət, ol səlabətdən alıb bircə quru əfqan,
Fənayə uğramış iqrari-iman, ya Rəsulillah. [15, s. 104]*

“Mürtəcə romantiklər” sırasına daxil edilən şairlərdən biri Ağadadaş Münirinin (1863-1940) yaradıcılığında türkçülük, islamçılıq motivləri başlıca yer tutur. Sovet dövründə “mürtəcə romantiklər” sırasına daxil edilən şairin yaradıcılığı tədqiqatdan kənar qalmış, əsərləri nəşr edilməmişdir. Bakı şairlər qrupuna aid edilən A.Müniri Ə.Cənnəti, Seyid Zərgər, Əbdülxalq Yusif, Mikayıl Seydi, Mirmahmud Nuri kimi şairlərlə dostluq etmiş, “Məcməüş-şüəra”nın üzvlərindən olmuşdur. Əslində isə T.Əfəndiyevin yazdığı kimi: “Münirinin bəzi şeirləri romantik poeziya ilə üst-üstə düşür”. [39, s. 11] Ə.Müniri yaradıcılığında məsnəvi, qəsidə, qəzəl, rübai, qitə kimi formalara üstünlük vermişdir. Şeirlərinin “Dirilik” dərgisində dərc edilməsi milli düşüncəli mətbuat orqanına üstünlük verdiyini göstərir. Yaradıcılığında klassik formaya, mövzu cəhətdən lirik-aşıqanəliyə üstünlük versə də, sovet ədəbiyyatşünaslığı onu da “mürtəcə romantiklər”ə

qatmışdır. Əslində isə şairin romantik, aşiqanə qəzəlləri və şeirləri olsa da, bütünlüklə romantik cəbhəyə aid etmək çətindir. Görünür, buna səbəb A.Münirinin bir neçə şeirində milli cəbhədə durması və türkçülüüyü tərənnüm etməsi olmuş və onun da adı bu qara siyahıya düşmüşdür. Onun “Türk” rədifli şeirində türklərin keçmiş səltənəti tərənnüm edilir. Şairin yazdığına görə, türk çox imtahanlardan keçmiş, qılınclar çalmış, qəhrəmanlıqlar və şücaətlər göstərmişdir. Onun yaratdığı səltənətlər dünyadakı fətuhatılndan xəbər verir. Türklərin keçmişini şairin bu cür tərənnüm etməsi sovet dövründə türklüyü idealizə edilməsi kimi qarşılanırdı. A.Müniri “*Gəldi livayi-səltənətlə cahana türk, //Verdi nişan hilalı qaşın aimana türk...*”, - deyə türkün keçmişi ilə öyünürdü:

*Etdi Ütaridə qələmin bəs səri-tiz,
Münşiligində çəksin onu imtahanə türk.
Sübh ulduzun qaravul üçün etdi pişrov,
Yığıdı piyadə əsgərini Kəhkaşanə türk.
Dərya kimi təlatüm edə hər zaman hərif,
Bürçü-fələkdə xəndaq açə xanə-xanə türk.
Bir gün, Müniri, Əhriməni surə döndərir,
Təng eyləyir bu mülki-Süleymanı anə türk. [101, s. 23]*

Bu cür şeirlər Müniri yaradıcılığında o qədər də çoxluq təşkil etmir. Ancaq bu şeirlərin az olması da A.Münirini sovet ideolojisinin hədəfindən sapındıra bilməmişdir. Buna baxmayaraq, A.Münirinin yaradıcılığında romantiklərlə səsləşən müəyyən poetik faktorlar da olmuşdur. O, da digər romantiklər kimi keçmişə tərənnüm etməklə yanaşı, elmi, maarifi, məktəbi xalqın və millətin gələcəyi üçün əsasamillərdən biri hesab etmişdir.

A.Müniri qəzəllərində islam mövzusunə tez-tez müraciət edir və mümkün olduğu qədər islamı yeni dövrdə “ayağa qaldırmağa” çalışırdı. Bu yanaşma əslində həmin dövrdə bütün fikir adamlarının ən böyük arzusu idi. Cəmaləddin Əfqaninin islamı modernləşdirmək ideyası bu və ya digər şəkildə romantikləri də məşğul

edirdi. A.Müniri islam aləmini cəhalət yanğısının tutduğuna işarə edərək yazırdı:

*Aləmi islamı dutmuşdur cəhalət yanğısı,
Dəstü pa vurduqca artar bu zəlalət yanğısı.
Yanmağa tən vermişik, heydfə, məqami-cəhldə,
Bir könüldə görmərik əsla nədamət yanğısı. [101, s. 104]*

Beləliklə, sovet ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən “mürtəcə” romantiklər adlandırılan bu şairlərin yaradıcılığını yüz il sonra təhlil edərkən tamamilə başqa bir mənərə ilə qarşılaşmış oluruq. Onların yaradıcılığı nəinki ədəbiyyat tarixinə daxil edilmiş, hətta haqlarında belə obyektiv təhlillər belə aparılmamışdır. Bu şairlərin əsərlərinin uzun müddət təhlilə cəlb edilməməsi və ya geniş oxucu kütləsindən uzaq tutulmasının müəyyən ideoloji səbəbləri olduğunu görürük. Əlbəttə, bu şairlərin yaradıcılığı bədii dəyəri və sənət baxımından olsun ki, digər romantiklər H.Cavid, M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət kimi şairlərin yaradıcılığı fonunda bir qədər zəif görünsün. Lakin bu amillər onların ədəbiyyat tarixinə daxil olmasına baryer olmamalıdır. Çünki onların yaradıcılığında müəyyən forma və ifadə yeknəsəqliyi olsa da, mövzu baxımından digər romantiklərin əsərləri ilə bərabər səsləşirdi. Hətta onların bəzi şeirlərində milli ideya, türkçülük, turançılıq düşüncəsi daha geniş və əhatəli verilmişdir.

2.2. Romantik şairlərin yaradıcılığında türkçülük və turançılıq

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantizmi poeziyada yeni bir mərhələ kimi səciyyələnir. Onu mərhələni səciyyələndirən faktorlar içərisində dünya romantizmindən özünəməxsusluğu və gecikməsi ilə fərqlənməsi və milli xüsusiyyətlərə malik olması idi. Aydın məsələdir ki, Azərbaycan romantizmi dünya romantizmindən bir qədər gec yaranmışdır. Azərbaycan milli hərəkatının gücləndiyi, tənqidi realizm və maarifçi realizmlə bərabər irəlilədiyi bu mərhələdə romantizmin

mövzu və problematikasında, estetik konsepsiyasında da müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycanın romantik üzlubda yazan şairlərinin yaradıcılığında vətən, millət ideyası qırmızı bir xətlə keçir.
2. Romantizm cərəyanının nümayəndələri xalqın, vətənin keçmişini təkcə təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də ona sahib çıxaraq tərənnüm edirdilər;
3. Onların yaradıcılığında vətənin taleyi və gələcəyinə yönəlik verilən poetik mesajlar milliliyi ilə fərqlənir;
4. Romantiklərin yaradıcılığında türkçülük, turançılıq, islamçılıq motivləri başlıca yer tutur;
5. Romantiklərin şeirlərində ümumtürk ədəbi dilinə yaxın bir dildən istifadə edilirdi.

Əlbəttə, bu xüsusiyyətləri bir qədər artırmaq olardı; lakin bunların özü də Azərbaycan romantiklərinin fərqli xüsusiyyətlərindən xəbər verir. Onların yaradıcılığı həm də türkçülük, turançılıq mövzuları ilə zəngin idi. Elə buna görə də, sovet ədəbiyyatşünasları romantikləri – “mütərəqqi romantiklər” və “mürtəce romantiklər” adı ilə iki yerə bölmüşdü. Sovet dövrü ədəbiyyat tarixlərində əgər mütərəqqi romantiklərin yaradıcılığından bəhs edilirdisə, “mürtəce” adlandırdıqları romantiklərin yaradıcılığında söhbət açılmaz və əsərlərindən nümunələr verilmirdi. Mütərəqqi romantiklər adı altında A.Səhhət, A.Şaiq, H.Cavid öyrənilirdi. Bu o demək deyil ki, bu şairlərin yaradıcılığında vətən, millət ideyası, türkçülük və turançılıq motivləri yox idi. Bu xüsusiyyətlər onların yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə var idi. Lakin bu romantiklərin yaradıcılığında bəhs edərkən onların türkçülük, islamçılıq, turançılıqla bağlı nümunələr təhlilə cəlb edilmirdi. Bununla əslində bu romantiklərin yaradıcılığının sovet dövründə araşdırılmasına şərait yaratmış olurdular. Hətta bir müddət yaradıcılığında bu mövzulara geniş yer vermiş M.Hadinin özü də mürtəce romantiklər sırasına daxil edilmiş, yalnız 50-ci illərdən sonra, “mürtəce” şinindən çıxıb çıxa bilməmişdi. Mürtəce romantiklər adı altında isə İbrahim Tahir Musayev, Əbdülxalq Cənnəti, Əliabbas Müznib, Ağadadaş Müniri, Səməd Mənsur, Seyid Zərgər, İbrahim Azər, Səid Səlməsi və b. nəzərdə tutulurdu.

Əslində isə bu şairlərin yaradıcılığında xalqın keçmişi təsvir olunur, milli məsələlər işıqlandırılırdı. Bu şairlərin şeirlərində türkcülük, turançılıq və islamçılıq motivləri üstünlük təşkil edirdi. Sovet ədəbiyyatşünaslığı isə mövcud ideologiyaya uyğun gəlməyən bu cür şairləri “mürtəcə” yarlığı ilə damğalayırdı. Uzun illər bu şairlərin yaradıcılığı həm tədqiqatdan kənar qalmış, həm də nəşr edilməmişdi. Romantiklərin yaradıcılığına bu münasibətin səbəbləri barədə B.Əhmədli yazır: *“Romantizm ədəbi nümunələri ilk zamanlarda “Həyat”, “Füyuzat”, “Şəlalə”, “İqbal”, “Dirilik” jurnallarında dərc olunduğu kimi, ədəbi-estetik görüşləri də, əsasən, burada ifadə edilirdi. Romantizmin mürtəcə və mütərəqqi olaraq iki yerə bölünməsinin bir nədəni də bu nümunələrin və ədəbi-estetik prinsiplərin sovet ədəbiyyatşünaslığının “burjua mətbuatı” adlandırdığı bu orqanlarda işıq üzü görməsindən qaynaqlanırdı”*. [48, s. 135]

Əslində, sovet ədəbiyyatşünaslığının bu təqdimində böyük həqiqət payı var idi; romantiklər tənqidi realizmdən fərqli olaraq, xalq, millət, irq, inanc, milli kimlik, milli azadlıq amillərini önə çıxarırdı. Başqa bir amil isə qarışıq türk dilindən istifadə etmək idi. Bununla romantiklər Osmanlı türkü ilə Azərbaycan türkünün dili, milli kimliyi arasında bir fərq qoymadığını göstərirdi. Ədəbi dil romantiklərin yaradıcılığında ən birləşdirici amillərdən biri idi. İ.Qaspıralının “Dildə, fikirdə, əməldə birlik!” formulu da bu zaman ortaya çıxmışdı. Bütün bunlar XIX əsrin sonlarında islam islahatçısı kimi tanınan C.Əfqaninin “dil birliyi” ideyası ilə yaxından səsləşirdi. C.Əfqaninin fikrincə, əgər dil birliyi olmasa, milli vəhdətin həqiqi mahiyyəti və həyat gücü ola bilməz. O dil birliyini insanlar arasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən əlaqə vasitəsi və müxtəlif məzhəbə qulluq edən tayfaları, müxtəlif arzularla yaşayan qəbilələri vahid bir millət bayrağı altına səsləyən faktor hesab edirdi. C.Əfqani yazırdı: *“...onların gücünü, qüvvəsini birləşdirib bir məqsədə doğru yönəldən, ictimai qüsurları birlikdə dəf etməyə, milli çətinlikləri birlikdə aradan qaldırmağa çağırən, ümumxalq səadətinə nail olmaq, müsibət və bədbəxtliklərdən nicat yolları arayıb tapmaq üçün hamını yekdil, həmrəy olmağa dəvət edən... vətəndaşlarının əyinlərinə istiqlal paltarını geydirən əsas vasitədir”*. [41, s. 187] Böyük düşünür C.Əfqaninin bu sözlərində demək olar,

milli vəhdətin bütün amilləri nəzərdə tutulmuşdur. Bu amillər Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Hadi, Ə.Cənnəti, A.Müniri, S.Səlmasi, S.Zərgər və yaradıcılığında mühüm yer tutur. Lakin bu amillər hər hansı bir şairdə çox, bir başqasında isə zəif şəkildə əks olunurdu. Bütün hallarda bu şairlərin yaradıcılığı türkçülük, turançılıq və islamçılığı yaşadır, xalqın gələcəyi ilə bağlı narahatlıq hisslərini ifadə edirdi. *“Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığına türkçülük, turançılıq ideyaları türk şairləri M.Ə.Yurdaqul, T.Fikrət, M.Ə.Rəcəzadə və b. poeziyası təsir göstərirdi”*. [72, s. 26]

Bu amillərdən ən öndə gələni türkçülük idi; belə ki, milli kimlik haqqında hələ cəmiyyətdə, mətbuatda mübahisələrin getdiyi bir zamanda Ə.Hüseynzadənin, Ö.F.Nemanzadənin, C.Məmmədquluzadənin yazılarında “türk dili”, “türk milləti”, “türkün ana dili” kimi ifadələr işlədilirdi. Ə.Hüseynzadənin “Həyat” qəzetində dərc edilən “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” silsilə məqalələrində isə türkün tarixi, bugünü və gələcəyi ilə bağlı tarixi, etnoqrafik, elmi məlumatlar verilirdi. Ə.Hüseynzadənin Türkiyədə təhsil alması və ictimai-siyasi hadisələrə nüfuz edə bilməsi türklüyün tarixi haqqında yeni reallıqları ortaya çıxarırdı. Ə.Ağaoğlunun Fransada təhsil alıb Bakıya qayıtdıqdan sonra məqalələrində türk toplumu və türk arealında baş verən hadisələrə siyasi, ictimai baxışları bu mövzunu bir qədər də aktuallaşdırdı. Ö.F.Nemanzadə, H.Cavid, A.Sur və başqalarının Türkiyədə təhsil alaraq qayıtması, M.Hadinin bir müddət Türkiyədə işləməsi və s. qarşılıqlı əlaqələri intensivləşdirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühiti ilə Türkiyə ədəbi mühiti arasında baryerlər demək olar ki, aradan götürüldü. Burada türkçülük və turançılıq amilinin də böyük köməyi oldu. Türk şairlərindən M.E.Yurdakul, N.Kamal, M.Ə.Rəcəzadə, T.Fikrət, Ə.Hamid və başqalarının şeirləri Azərbaycan mətbuatına və dərsliklərinə yol tapmışdı. Bu şairlər içərisində Azərbaycan romantiklərinə daha çox təsir edən M.Ə.Yurdakul idi. Müəllifin 1893-cü ildə çap etdirdiyi “Türkcə şeirlər” kitabında toplanan şeirlərdə türkçülük bir qırmızı xətlə keçirdi. Hələ Türkiyədə osmanlı təbirinin mövcud olduğu bir mühitdə şair “mən bir türkəm...” - deyər yazır və türkçülük istiqamətində poetik mesajlar verirdi:

*Mən bir türkəm, dinim, cinsim uludur,
Sinəm, özüüm atəş ilə doludur.
İnsan olan vətəninin quludur,
Türk övladı evdə durmaz gedərəm.
Bu torpaqlar əcdadımın ocağı,
Evim, köyüm həp bu yerin bucağı,
İştə vətən, iştə tanrı qucağı-
Ata yurdum övlad pozmaz gedərəm. [156, s. 29]*

M.Ə.Yurdakulun bu kitabının nəşr edildiyi zamanlarda Türkiyə ədəbi, ictimai-siyasi mühitinin önəmli isimlərindən biri Ə.Hüseynzadə İstanbulda idi və türkçülükə maraqlanırdı. Bu dövr fəaliyyəti göstərir ki, M.Ə.Yurdakul poeziyasının türkçü istiqaməti onun yaradıcılığına təsiri olmuşdur. Ə.Hüseynzadə artıq Bakıya dönərkən gerçək bir türkçü, vətənçi kimi dönmüşdü. Sovet ədəbiyyatşünaslığı onun Bakıya dönüşünü bu cür qiymətləndirirdi: “*O (Ə.Hüseynzadə nəzərdə tutulur-Ü.A.), Bakıya o zamanlar Türkiyədə canfəşanlıq edən və Türkiyənin özünü də uçuruma aparan pantürkist və panislamist “İttihad və Tərəqqi” fırqəsinin tapşırıqları ilə gəlmişdi. Türk sistemli dillərdə danışan bütün xalqları, müsəlman aləmini islamın yaşıl bayrağı altında birləşdirmək kimi xəm xəyal bəsləyən pantürkist və panislamistlər Ə.Hüseynzadəyə Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində təbliğat aparmağı tapşırmışdılar*”. [97, s. 31] Əlbəttə, bu dəyərləndirmə ideoloji dəyərləndirmədir. Əslində isə Ə.Hüseynzadə orada qala bilməmiş, istibdadın əlindən qaçıb Bakıya gəlmiş və buradan türkçülük və turançılıq mücadiləsini davam etdirmişdir. Ə.Hüseynzadənin daha sonra Azərbaycanda da qala bilməməsi və 1910-cu ildə yenidən Türkiyəyə qayıtması da göstərir ki, o, hər hansı bir tapşırıqla gəlməmişdir. Sadəcə olaraq, Ə.Hüseynzadənin düşüncə orbiti təkcə Azərbaycanla məhdudlaşmır, daha geniş ərazini-bütün türk dünyasını əhatə edirdi.

Ə.Hüseynzadə ictimai-siyasi arenada olduğu kimi, bədii yaradıcılığında da türkçülük və turançılıq ideyalarını tərənnüm etmişdir. Ancaq burada bir məsələ vardır; çox zaman Ə.Hüseynzadənin türkçülüynü elmi türkçülükdən başladığını

önə çəkirlər. Doğrudur, Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında türkçülük və turançılıq elmi yaradıcılığında daha əhatəli şəkildə ifadə olunub. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, onun məşhur “Sizlərsiniz ey qövmi-macar bizlərə ixvan” misrası ilə başlayan qitəsi hələ türkçülük və turançılıq haqqında elmi-nəzəri fikrin formalaşmadığı dövrdə yazılmışdır. Azər Turanın yazdığı kimi: *“Əli bəy Hüseynzadənin çox gənc yaşlarındaykən - İstanbulda qələmə aldığı poetik parça ilə - Gökalpın təbirincə, "türk ittihadına dair yazılmış ilk şeirlər" daxil oldu*”. [20, s. 6] Hər halda XIX əsrin 90-cı illərində bu qitənin yazılması Ə.Hüseynzadə yaradıcılığında elmi türkçülük və turançılıqla poetik türkçülük və turançılığın paralel şəkildə ortaya çıxdığını deməyə tamamilə imkan verir. Çünki XIX əsrin 90-cı illərində Türkiyədə elmi türkçülüklə yanaşı, Məmməd Əmin Yurdakulun yaradıcılığı kontekstində poetik türkçülük də formalaşırdı. Başqa sözlə, həm elmi türkçülük və turançılıq, həm də poetik türkçülük və turançılıq öz başlanğıcını bu dövrdən götürür. Bu paralellik ən yaxşı şəkildə Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında öz əksini tapır. Bu paralellik türkçülük-turançılıq tandemində də öz əksini tapır. Tədqiqatçı Müstəqil Ağayev də bu fikirdədir ki: *“İlk dəfə olaraq “hürriyyət və müsavət” şüarını açıq şəkildə ortaya atan, türkçülüüyün, turançılığın əsasını qoyan, türk birliyi ideyasını elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırان da məhz Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur*”. [16]

Məlumdur ki, Ə.Hüseynzadənin məqalələrində türkçülük qədər olmasa da, turançılıq ideyası xüsusi yer tutmuşdur. Bunu həm də böyük mütəfəkkirin poetik yaradıcılığına aid etmək olar. Ə.Hüseynzadənin poetik yaradıcılığı, şeirləri o qədər də çox deyil, lakin bu az nümunələrdə də vətən, millət, türk ideyalarını ifadə etməyə çalışmışdır. XX əsrin başlarında yazdığı, əvvəlcə Misirdə çıxan “Türk” qəzetinin 1904-cü il 56-cı sayında, sonra isə “Həyat” qəzetinin 1904-cü il 34-cü sayında nəşr edilən “Təraneyi-səhər” şeirinin əsas mövzusu vətən və millət olur. Türk xalqının düşdüyü bu çətin vəziyyətə poetik eksurs edən şair xalqın gələcəyinə inam ifadə edərək yazırdı:

*Həqqü-ədalətdən əsər yoxsa da, möhnətə,
Harisi-qanun bir ər yoxsa da,*

*Zülm edənə qarşı sipər yoxsa da,
Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu keçər.*

*Millətə, milliyyətə, hürriyyətə,
Aşiq olan uğrasa da möhnətə,
Yarü-vətən düşsə də gər qürbətə,
Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu keçər. [79, s. 12]*

Şair cəmiyyəti zülm edənə qarşı mücadiləyə səsləməklə yanaşı, bu çətin vəziyyətin keçəcəyinə də ümid edirdi. Bu şeiri təhlil edən Azər Turan doğru yazır: “...öz milli varlığına sahib çıxan bir toplumu meydana gətirmək, Bakını Rusiya müsəlmanlarının və dünya türklüyünün siyasi-mənəvi mərkəzinə çevirmək, Azərbaycanın torpaqlarını... təmizləmək iddiasıyla gəlmişdi və bu yolda, “qarşısına səngi-məzarı” belə çıxsaydı yenə də öz müqəddəs məramından vaz keçməyəcəkdi”. [19, s. 63] Bundan sonra da Ə.Hüseynzadə Turan ideyasını bu və ya digər şəkildə elmi yaradıcılığında və publisistik məqalələrində formalaşdırmağa çalışırdı. “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” əsərində “Turan”, “Turan lisanları”, “Əssəneyi- Turaniyyə”, “Turani-əqvam” kimi söz birləşmələri işlətməklə Turan ideyasının elmi xəritəsini cızırdı. O, Turan adı altında tarixən türklərin yaşadığı və mövcud olduğu ərazini və onların dilinin hüdudlarını nəzərdə tuturdu. Böyük fikir adamının Turan adı və coğrafiyasına, onun dilinin bugünkü durumu romantizmin keçmişə münasibətindən və onu tərənnüm etmək istəyindən irəli gəlirdi. Çünki dünya romantizminin özündə belə keçmişə bir müraciət və nastolji hisslərin tərənnümü vardır.

Əli bəy Hüseynzadə ilk dəfə “Dəbistan” məcmuəsinin 1906-cı il 7 dekabr tarixli sayında, daha sonra Türkiyədə “Türk yurdu” dərgisinin 1912-ci il 2-ci sayında dərc edilmiş “Hali-vətən” şeirində vurğunu yenə də türklüyün vətəninə gətirir. Vətəni və türklüklə bağlı dilinin ucunda olan həqiqətləri demək üçün cəsarət alan şair:

*“Ucundadırdilimin, həqiqətin böyüyü,
Nə qoydular deyəyim, nə kəsdilər dilimi”, - deyə fəryad qoparırdı.*

Vətənin, xalqın düşdüyü bu durum şairi narahat etdiyindən ki:

“Bilirmisin cahillər nə etdilər vətənə?

Nə qoydular uyuya, nə qoydular oyana”, [79, s. 18] - deyə etirazını poetik şəkildə bildirirdi.

Ə.Hüseynzadə Xalq, Millət üçün yeganə yolun tərəqqi olduğunu görürdü. Görürdü ki, düşmən gündən-günə tərəqqi edir. Mənsub olduğu türk xalqını da buna səsləyirdi. Şair ilk dəfə şeirində milli kimliyini türk olaraq qeyd edirdi:

Düşmən qırar qapıyı, biz evdə bixəbəriz,

Nə başqa başqalarız, nə ittihad edəriz.

Ayılmadı qələmim, bu türk ilə əcəmi,

Nə qoydular yazayım, nə qırdılar qələmi. [79, s. 18]

Ə.Hüseynzadənin Türkiyədə davam edən poetik yaradıcılığında da türklük və turançılıq ideyaları tərənnüm olunur. 1915-ci ildə Türkiyənin “Yeni məcmuə” dərgisinin 88-ci sayında dərc edilmiş “Arslan ağzı” şeirində (müəllif öz qeydində “Dardanel əzharı “Altın bilərzik” dastanından bir parça adlandırır) türklüyün tarixinə gedərək Arslan ağzından söhbət açır. Təpəyə çıxan Orxanın qızının Çanaqqala boğazına baxdığını poetik şəkildə təsvir edərək bu torpaqların qəhrəman məzarlarından ibarət olduğunu bildirir. Arslan ağzı həmvətənlərinə səslənərək bu torpaqları düşməne çeynətməməyi tapşırır. Onun qəhrəmanı müharibənin onlar üçün “bir əyləncə olduğu”nu bəyan edərək igidləri bu torpaqları düşməndən azad etməyə səsləyir. Şair bu torpaqları “islam torpağı”, “Turan torpağı” adlandırır:

Vətənimiz bizim islam torpağı,

Torpağımız bizim Arslan yatağı,

*Müharibə bizə bir əyləncədir,
Əlüm saçan toplar əl oyuncağı. [79, s. 19]*

Şair türkün bu dar günündə şanlı türk bayrağını vəzsf edərək “*Əbədiyyən yaşar türkün bayrağı, //Ölümdən qaçarmı vətən uşağı?!*”, - deyə vətəni qorumağa çağırır. Şairin poetik düşüncəsində vətən torpağının altı da, üstü də birdir və yer, göy, dəniz - hamısı “Tanrı qucağıdır. Bu yerlər türkündür, onu türklərə Allah vermişdir və ona görə də onu qorumaq müqəddəs vəzifələrdən biridir:

*Süleyman Paşanın bir bərgüzarı,
Bu yerləri türkə vermişdir Tanrı;
Ey düşmən, burası Turan qapısı,
Təslim etməm sana bən anaxtarı! [79, s. 19]*

Ə.Hüseynzadə Türkün Çanaqqala boğazında göstərdiyi igidliləri keçmişlə bağlayır və Turan övladlarının buranın açarını heç zaman düşməyə təslim etməyəcəyinə ümid ifadə edirdi. Burada igidlər şəhadət gətirərək ölümə getsələr də Arslan ağzını ingilisə təslim etməmişlər. “Şəhidin qanı” canana qovuşmuş, şair isə bu hekayəni Qızıl dastan şəklinə salmışdır. Türkiyənin milli mücadiləsinin başçısı Mustafa Kamal Atatürkə yazdığı “Ona inan” şeirində də türk ozanlarını bu mücahidin gördüyü işləri, türk xalqının qurtuluşlarını tərənnüm etməyə çağırır və türklüyün qarşısında işıq göründüyünə əminliyini ifadə edirdi:

*Türkü çağırıram əldə çükürüm,
Qutlu türkün ona qutanla olur.
Yurdun sevgisiylə olmuşam ozan
Ara-sıra böylə düzgülər yazan,
Olsun yazım mənim yurda ərmağan,
Altındakı turan “Turan”la olur. [79, s. 29]*

Ə.Hüseynzadə burada XIX əsrin sonlarından başlayaraq ictimai düşüncəsində kök salan türkçülük və turançılıq düşüncəsinin Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması kontekstində gerçəkləşdiyinə inanır və Turanı yurduna ərnağan hesab edir. Bu düşüncə Z.Göyalpın “Türkçülüyn əsasları” əsərində də kifayət qədər əsaslandırılır.

Azərbaycan romantiklərinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri H.Cavidin yaradıcılığında da türkçülük və turançılıq motivləri başlıca yer tutur. H.Cavid İstanbul Universitetində oxumuş, Xalid Ziya Uşaqıgil, Əbdülhaq Hamid və Mehmet Akif Ərsoyun mühazirələrini dinləmişdir. Elə bu şairlərin də gənc H.Cavidin yaradıcılığına böyük təsiri olmuş və “sənət sənət üçündür” estetik prinsipini özünə yaradıcılıq kredosu olaraq seçmişdir. Cavidin bütün sonrakı yaradıcılığında da bu sənət prinsipi əsas olmuşdur. Hətta sosialist realizmi dövründə də şair bütün ideoloji basqılara baxmayaraq, bu sənət kredosundan bir addım belə geri çəkilməmişdir. Fikrimizcə, H.Cavidə bu şairlər üslub cəhətdən təsir göstərmişlər. Lakin H.Cavidin İstanbul ədəbi-mədəni mühitindəki bir amili də nəzərdən qaçıрмаq olmaz; o da Türkiyədə baş verən hadisələr fonunda milli, türkçü və turançı düşüncənin artması idi. 1908-ci ildə Türkiyədə türk millətçiliyi artmış, Əhməd Midhət Əfəndi, Nəcib Asim, Yusif Akçura kimi türkçülər nəzəri və bədii cəhətdən türkçülüynü təbliğ edirdilər. Onun bu zaman formalaşmasında yenilikçi ədəbiyyatla yanaşı, sərvəti - fənunçuların da rolu az olmamışdı. H.Cavidin ilk şeirlərini “Sirati-müstəqim” dərgisində çap etdirməsi də onun İstanbuldakı hansı ədəbi mühitə yaxın olduğunu bir daha təsdiq etmiş olur. Bu zaman milli bədii düşüncənin ən böyük nümayəndələrindən biri M.A.Ərsoy İstanbul Universitetində mühazirələr oxuyur və həmin dərgi onun başyazarlığı ilə dərc olunurdu. Şair Rza Tofiq də eyni ədəbi mühitə yaxın idi və Cavidlə münasibətləri olmuşdur. Bir sözlə, “hüsnü-xuda şairi” həyatının İstanbul dövründə türkçülük düşüncəsini mümkün qədər mənimsəmişdi. Tədqiqatçı Azər Turan H.Cavidlə Rza Tofiqlə əlaqələrinin olduğuna diqqət çəkərək belə bir faktı yazır: “...Rza Tofiqin Cavidlə münasibəti nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqli olub. Əslində, Cavid müəllimindən “şair bütün varlığın ahəng və mənasını sezən ruh olmalıdır” təliminin dərşini almışdı və Cavidin İstanbulla bağılı xatirələrindən övladlarına söylədiyi bir məqamı Turan

Cavid yaxşı xatırlayırdı: “Bir dəfə Cavid dərsə tələsik gəldiyindən düyməsini tərs bağlayır və tələbəsinin bu halına diqqət yetirən Rza Tofiq ona:

- İndi bildim ki, əsl şairsən”, - deyir”. [18, s. 36]

H.Cavidin bu illərdə yazdığı şeirlərində açıq poetik türkçülük olmasa da, mövzu, dil və üslub baxımından türk ruhunu və konsepsiyasını ifadə edirdi. “Hübuti-adəm”, “Bakıda”, “Yadi-mazi”, “Otuz yaşında”, “Gecəydi”, “Bir rəsm qarşısında”, “Küçük sərsəri”, “Öksüz Ənvər”, “Qadın”, “Elmi-bəşər” və s. şeirlərində yenicə göyərəməkdə olan türk ruhunu təsvir edirdi. Ədəbiyyatşünas Vəli Osmanlı bu şeirin ruhunu Ə.Hüseynzadənin “Sizlərsiniz ey qövmi macar, bizlərə ixvan” sətiri ilə başlayan şeirinə bənzədir. Məlumdur ki, Azərbaycan romantizmində məlum “mazipərəstlik” mövcud idi, yəni keçmişin tərənnümünə üstünlük verilirdi. Tədqiqatçı H.Cavidin “Yadi-mazi”sini də buraya aid edərək yazır: *“Romantiklərimizin yaradıcılığında mazipərəstlik olsun ki, həmin bu mənbələrdəndir. İkincisi, Turan türk xalqlarının müqəddəs birliyi deməkdir. Bu adda türklərin ümumi şirin xəyalli xatirələri uyuyur. Üçüncüsü, şeirin əcdad soraqlı olmasıdır. Əcdadımızın mənşəyi Turan. Millətlərin əcdad sorağı adətən romantikalıdır”*. [108, s. 45]

H.Cavid “Yadi-mazi” şeirində keçmiş “*Aqşam duramaz, qərbə müsafir gedişirdi, / Şərfin o gözəl bakireyi- ləmanisan*”, - deyə xatırlayaraq belə bir poetik qənaətə gəlirdi:

*Əfsuz!.. O gözəl günləri etdikcə təxəttür,
Coşmaqda bu gün duyğularım böylə dəmadəm.
Məhv etmədə şimdi bəni əlamə-təhəssür,
Hərdəm qara xülyalar olub qəlbimə məhrəm.
Lərzan ediyor ruhumu bin dürlü məzalim,
Əfsuz... ki mazi ədəm, ati isə müzlim... [31, s. 43]*

H.Cavidin ilk şeirlərindəki mövzu, üslub Azərbaycan ədəbi prosesindən daha çox İstanbul ədəbi prosesinin və ləhcəsinin ruhuna uyğun idi. Bu şeirlərindən birini -

“Çiçək sevgisi”ni böyük türkçü və turançı Ə.Hüseynzadəyə həsr etməsi də təsadüfi deyildi. Cəmi bir neçə ildən sonra H.Cavid Azərbaycandan Türkiyə türklərinin səsinə səs verirdi. Anadolu hərhzədələrinə yardım münasibətilə yazdığı “Hərb və fəlakət” şeirində şairin ruhu uzaq keçmişlərə uçar. Elə bir keçmişə ki, hava çox soyuqdur; gecə keçmiş, bütün dünya susmuş, uzaqda yalnız bir bayquş inləməkdədir. Lirik qəhrəmanın gözündən yuxu ərsə çəkilib, gördüyü mənzərədən xeyli pərişandır, “başında atəşli, sisli vulkanlar” partlayır. Bütün dünya qarşısında təcəssüm edir; “yığın-yığın bəşəriyyət ölümələ pəncələşir”, türk oğlu vətən yolunda yıxır, yandırır, əzir və əzilir. Gördüyü mənzərədən sarsılan qəhrəman bu fəlakətin səbəblərini başa düşməyə çalışır. Hiss olunur ki, qəhrəman siyasətçilərin xalqa verdiyi şirin vədlərdən o qədər də razı deyil. “Zülmədən dünyada bir nişan qalmayacaq”, fikri onu inandırmır və onu “şairənə bir xəyal” hesab edir. Çünki o dünyada haqqın və həqiqətin yalnız “qüvvət” olduğuna inanır. Şeirinin ikinci hissəsində poetik ahəng dəyişir; şair keçmiş, Turanı xatırlayır və türk keçmişinə müraciət edir. İlk dəfə olaraq şair bu şeirində:

*“Bir zamanlar şərəfli Turanın,
O cihani gəyuri qavganın
Qəhrəman, bərgüzidə evladı,*

Türklərin anlı-şanlı əcdadı”, - deyər Turan adını çəkir və türk xalqını öz keçmişlə ilə tanıdır. Şairin nəzərində türk xalqı öz keçmişlə ilə fəxr edə bilər, çünki tarixi boyu yer üzünü titrətmiş, hökm etmiş və bütün sözlərini dinlətmişdir:

*Nə zaman kişnəsəydi türkün atı,
Qırılırdı bir ölkənin qanadı.
Hər krallar, prenslər, xanlar,
Ulu şahlar, kibirli xaqanlar,
Papalar, hər xəlifələr hər gün
Diz çökərlərdi türkə qarşı bütün. [31, s. 64]*

H.Cavidin “Qoca bir türkün vəsiyyəti”, “Çoban türküsü”, “Dün-bugün”, “Hali-şəfiştimalımı təsvirdə bir ahi-məzlumanə”, “Bir zamanlar” və s. şeirlərində keçmişini yad edir, türk düşüncəsini yaşadır. “Qoca bir türkün vəsiyyəti” şeirində ömrün vəfa etməsinə o qədər də ümidi olmayan qoca bir türkün yavrularını yanına toplayıb vəsiyyət etməsi mənzərəsi təsvir olunur. Onun gənclərə etdiyi vəsiyyətlər bir türkün necə yaşayıb və ya yaşamalı olduğunu əhatə edir. Bu istəklərdən biri sevgidən əl çəkməməkdirsə, digəri yer üzünü qardaş bilərək insan qanı tökməməkdir. Türkün vəsiyyətində kimsəyə kin bağlamamaq, mərd, igid olmaq, hər kəslə həmdərd olmaq, qırıq könüllər yapmamaq, doğru yoldan şaşmamaq, zülmə qarşı olmaq, ədalətli olmaq, yaltaqlıq etməmək, öz haqqını bilmək kimi xarakterlər vardır. Türk “aslan kimi cəsur”dur, “lakin haqsız çıxmayan”dır, həmişə haqsızlığa qarşı çıxmış, “zalımları, cəlladları çeynəyib”, onlardan qorxmamışdır. Bütün bunlar türklərin xarakterinin ən mühüm cizgiləridir:

Baq! Şu anda gülümsəyənyeni doğmuş ay nədir?

Şəfəqlərin doğurduğu bir qızıdır ki, hər yerdə

Türk adını elan için bir səmavi aynədir,

İştə! Bizim tariximiz...həm yerdə, həm göylərdə. [31, s. 154]

Qoca türk “sevgili quzuları”ndan ayrılarkən türk millətinin XX əsrdəki vizyonunu da çəkməyi unutmur. Qocanın türk milləti haqqında dedikləri həm onun keçmişinin şanlı olduğunu göstərir, həm də bu keçmişini yaşatmaq üçün gələcəyə doğru mesajlar verir. Onun fikrincə, türk milləti namusu və vicdanı ilə yaşar; bu iki amil türk millətinin tarixindən gəlir. Onun əcdadları bu cür olmuşlar; onlar üçün namus, vicdan hər şeydən üstün olmuşdur, çünki onlar Adəm oğludurlar, yüksəkdə durar və “göylərdən aşar”lar, namus və vicdan onların qoşa qanadıdır:

Namus, vicdan bizlər üçün daimi bir həyatdır,

Türk eli həp o hiss için doğmuş, onunla yaşar.

Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,

Tariximiz baş ucundan hərgiz əskik olmasın.

“Altay” dağı, “Məkan” çölü, həm də “Yasın ovası”

Birər aydın səhifədir, hər türk gərək anlasın. [31, s. 154]

“Altay dağı”, “Məkan çölü”, “Yasın ovası” dedikdə şair Turan coğrafiyasını nəzərdə tutur və qədim türklərin dünyanın böyük bir hissəsinə nəzarət etdiyini bildirirdi. H.Cavid bu yerlərin adını çəkərkən belə bir qeyd də vermişdir: *“Bu yerlərin hər üçü türk tarixi-ümmüsinə böyük bir əhəmiyyəti haizdir”*. [31, s. 154]

H.Cavid türk millətinin xarakterini “yavrulara” anlatmaqda davam edir. Millət öz kökü üstə bitər; yalnız bu zaman millət böyüyür və yüksəlir. Öz kökünü unudan millət isə, tez quruyar, çiçək açmaz, bar verməz deyir. Türkün tarixi böyükdür, şərəflidir. Bu şərəfli tarixi yaşatmaq lazımdır. Tarixinizə baxın, onu yaxşı öyrənin. Türklərin tarixində şərəflə yanaşı, elm, hikmət də olmuşdur. Qoca türk gəncləri gələcəyə yönəlik də hazırlayır, onların irəliyə baxmasını və irəli getməsini istəyir. Türk gəncliyini milli ülvi duyğular üzərində kökləyən qoca türk onlarda vətən, bayraq sevgisi, ədalət, düzlük, bərabərlik hissləri də aşılırdı. Türk gəncliyinin mərd ataları yalnız igidlikdə, döyüşdə ad çıxarmamışlar, həm də elmdə, hikmət xəzinəsində lap keçmişdən özlərini göstərmişlər:

Günəş kimi tarixləri parlatıyor, baqsanız,

Səmərqəndin darülfünunları, rəsədxanəsi.

Əvət, arslan yavrularım! Türk eli həp şanlıdır,

Elmas kibi ləkəsizdir, saqın, qafil olmayın.

Əsr, iyirminci əsrdir! Vəzifəsi pək ağır...

Arş iləri! Qomşular yol aldı, geri qalmayın! [31, s. 155]

H.Cavid türk eli dedikdə yalnız Azərbaycan və Türkiyəni nəzərdə tutmurdu; daha geniş coğrafiyanı əhatə edirdi. Bu coğrafiya Turanın sərhədlərindən ibarət idi. Buna görə də “Dildə, fikirdə, işdə birlik!” formulunun müəllifi, böyük türk İsmayıl bəy Qasıralının vəfatı münasibətilə dərin hüznə özünün “İsmayıl bəy” şeirini

yazmışdı. H.Cavidin şeiri “məktəb çocuqlarına” qeydi ilə nəşr etdirməsi təsadüfi deyildi. “Qoca türkün dedikləri” şeirində olduğu kimi, şair burada da İsmayıl bəy Qaspıralının kimliyini gələcək nəsilə aşılamaq yolunu tutur. H.Cavid onu böyük türk adlandırır, onun bir günəş tək Krım üfüqlərindən doğaraq türk dünyasını parlatdığını, şəfəqlərindən ulduzlar yaratdığını və türk yurduna şan və can verdiyini bəyan edir. Şairin fikrincə, İ.Qaspıralı xalqın, millətin bağlı gözlərini və kar qulaqlarını açdı, qan coşduran sözləri ilə dilsizlərə ürək verdi, danışdırdı. Şeirdə İsmayıl bəy Qaspıralının bitkin obrazı yaradılır. Bu obraz Turan oğlunun bu coğrafiyaya verdiyi qatqını əks etdirirdi. Bütün bunlar İsmayıl bəy Qaspıralının türk millətinin qəlbində həmişə yaşayacaq, adı tarixlərdə, könüllərdə, ruhu isə göylərdə dolaşacaq, çünki onun məsləki böyük idi. Onun məsləki “İşdə birlik, dildə, fikirdə birlik...” idi. Bunlar olmayanda isə dünyada dirilik əldə etmək çox çətindir:

*İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi,
Öksüz, ölgün millətə can verdi. [31, s. 161]*

H.Cavid türk mövzusunda bir də “Türk əsirləri” şeirində qayıdır. II Dünya savaşı zamanında türklərin aldığı məğlubiyyət, əsir türklərin Bakıya gətirilərək Nargin adasında saxlanması şairi rıqqətə gətirir və əsir və türk sözlərinin heç cür yan-yana çəkilməsini təsəvvür edə bilmir və onun fəryadını yaşayır. Şair dünyada ədalət axtarır, amansız qartalın vəhşi dırnağının məsum yavruları didib parçalaması ilə heç cür barışa bilmir. Türklərin düşdüyü bu vəziyyətdə şair türk millətinə müraciət edərək onları birlik və bərabərliyə çağırır:

*Nerdə o sərxoşlar ki, həp “qardaşlıq,
Birlik, bərabərlik” deyə sayıqlar.
İştə bir vəhşət ki, çəkilməz artıq,
Dost deyil, düşman belə görsə ağlar.*

*Ey türk eli! Ey milyonlar ölkəsi,
Saqın, duyma nədir bu hal,, bu dəhşət;
Titrətməsin səni bu qardaş səsi,
Korluq, sağırlıq o da bir səadət!.. [31, s. 163]*

H.Cavid türkçülük və turançılıq düşüncəsini özünün dram əsərlərində də inkişaf etdirmişdir. Onun dram əsərlərinin mövzusu da sanki Turan coğrafiyasını əks etdirir: “Şeyx Sənan”, “Afət”, “Topal Teymur”, “Peyğəmbər”, “Xəyyam”, “Səyavuş”, “İblis” və s. Qızının adını da Turan, oğlunun adını Ərtoğrul qoyarkən şair əsərlərində yaşatdığı Turan adını, türkçülük düşüncəsini həm də şəxsi ailəsinə gətirməklə bu düşüncəyə nə qədər sadıq olduğunu göstərirdi. Bu dram əsərlərində şair yeri gəldikcə türk düşüncəsini təsvir etmiş, onun keçmişi ilə birgə gələcəyinə yönəlik də mesajlar vermişdir. Turan dünyasının gələcəyini mədəniyyətdə görən şair yazırdı:

*Turana kılıcdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət. [31, s. 176]*

Türkçülük, turançılıq adı çəkilməsə də, Azərbaycan romantiklərinin böyük nümayəndəsi Abbas Səhhətin yaradıcılığında onun qarşılığı kimi vətən, millət, hürriyyət ideyalarının poetik tərənnümü başlıca yer tutur. Onun bu mövzularda yazdığı şeirlər bədii tutumuna, ovqatına və təsir gücünə görə, demək olar, eyni mahiyyəti daşıyır, insanlarda vətəndaşlıq düşüncəsini formalaşdırırdı. O, XX əsrin əvvəllərində yazdığı şeirlərində vətən övladlarını “xabi-qəflət”dən ayılmağa çalışır:

“Vətən oğlanları müstəğrəci-xabi-qəflət,

Tuş olubdur neçə min zalimi-xunxarə vətən”, [120, s. 78] - deyərək onları maarifləndirirdi. Şair təkcə xalqın bugününü təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də ona onun keçmiş əzəmətini xatırladaraq özünə dönməsini təlqin edirdi. Vətənin bugün düşdüyü acınacaqlı vəziyyət onun keçmişindən, dinindən ayrılmasında görürdü:

Biz əgər olsa idik ayeyi-Qurana müti,

Olmaz idik belə sərgəştəvi avarə vətən. [120, s. 78]

A.Səhhət vətənin tərifini verir və onun insan üçün hansı mahiyyətdə olduğunu poetik təcəssümünü ifadə edirdi. *“Könlümün sevgili məhbubu mənim, Vətənimdir, vətənimdir, vətənim!”* sətirlərində insanla vətənin qovuşğunun ən incə mətləblərinə toxunur. Şairin lirik qəhrəmanının könlündəki “sevgili məhbubu” Vətəndir. Onu əvvəlcə xuda “xəlqü-nüma” etmişsə, sonra vətən onu yetişdirmiş, ona “nanü-nəmək” vermişdir. Bu qarşılıqlı sevgi isə insanın vətəni uğrunda qurban getməsinə səbəb olub. Çünki:

Südüdür, kim dolanıb qanım olub,

O mənim sevgili cananım olub.

Saxlaram gözlərim üstündə onu mən,

Ölərəm əldən əgər getsə vətən. [120, s. 120]

Şairin lirik qəhrəmanı üçün Vətəni ona görə sevmək lazımdır ki, o, əcdadlarımızın “mədfəni”, övladlarımızın “məskəni”dir. Bu üzdən də *“Vətəni sevməyən insan olmaz, /Olsa da, ol şəxsə vicdan olmaz!”* [120, s. 121]

A.Səhhət yalnız xalqın, millətin ayılmasını və onun vətəninə sevməsini tərənnüm etmir, həm də onun ruhunu qoruyub saxlaya biləcək və onu bir millət kimi təsdiqini tapacaq bir idarəyə - yəni Cümhuriyyətə sahib olmasını istəyirdi. Şairin “Millət məclisi” məqaləsində mənsub olduğu xalqın mənəviyyatını təşkil edən məktəb – maarif - hürriyyət məsələsini qoyur və Abdulla Cövdətdən gətirdiyi “Cümhuriyyəti-idarədən əvvəl cümhuriyyəti-ruha malik olalım” formülünü nümunə gətirirdi. Şairin şeirlərində də məhz bu formulun poetik inikasına rast gəlirik. Böyük romantik “Bizdə “cümhuriyyəti-ruh” varmı?” - deyərək yazırdı: *“Əgər milli məktəbimiz olsaydı, əgər millətimizə xor baxmasaydıq, bu halda qalmazdıq.*

Ey xalqın bərgüzidə alimləri, ey millətin möhtərəm müəllimləri, ümidi-istiğabal sizdədir...” [120, s. 273]

Artıq bu zaman A.Səhhətin düşüncəsində millət, onun milli kimliyi və gələcəyi ilə bağlı müəyyən bir fikir formalaşmışdı. O, Azərbaycan türklərinin vətəni kimi Qafqaz qitəsini götürür və onun cümhuriyyət düşüncəsini formalaşdırırdı. Şairin yaradıcılığında türklük düşüncəsinin formalaşması haqqında ədəbiyyatşünas Vəli Osmanlı A.Səhhətin millət mövzulu şeirlərinin demək olar ki, hamısında millətin müsəlmanlığına istinad edildiyini qeyd edərək yazır: *“Eyni zamanda millətin türklüyü yada salınır: Türk oğlu, müsəlman balası cahil olarmı?” Türklük-cəsurluq, tanrıçılıq kimi keyfiyyətləri ilə romantikalı görünürdü*”. [107, s. 372]

Beləliklə, romantiklərin yaradıcılığında türkçülük və turançılıq tandeminin bərabər şəkildə təsvirini görürük. Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, A.Səhhət kimi romantiklərin şeirlərində xalqın, millətin maariflənməsi ilə yanaşı onun keçmiş fəthatını tərənnüm etmək də əsas yer tutur. Keçmişini, tarixini, milli düşüncəni, türkçülüğü, turançılığı tərənnüm etmək isə mövcud sistemin ideoloji prinsipləri ilə uyğun gəlmirdi. Ona görə də onların əsərlərinin təhlilində ideoloji tərəzidən istifadə edərək onları millətçilikdə, islamçılıqda, dini şəriəti təbliğ etməkdə suçlayırdılar.

III FƏSİL.

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA TÜRKÇÜLÜK VƏ TURANÇILIQ

3.1. Poetik türkçülük və turançılıq milli özünüdərkənin əsas atributu kimi

XX əsrin əvvəllərində yüksələn xətlə gedən milli kimlik arayışları və siyasi düşüncənin formalaşması əsrin ikinci onilliyində yavaş-yavaş şəkillənməyə başlayır. I Dünya savaşı sonrasında və Rusiyada inqilabların meydana gəlməsi ilə millətlər də öz müqəddəratını təyinetmə hüququ qazandı. Cəmi bir neçə il əvvəl milli kimliyini bəirləməkdə çətinlik çəkən toplum qısa bir zamanda siyasi, ictimai yol keçərək Şərqdə ilk dəfə özünün demokratik əsaslı Cümhuriyyətini qurdu. M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində yazırdı: *“Azərbaycan Cümhuriyyəti aləmi-islamda təşəkkül edən ilk Cümhuriyyətdir. Bu Cümhuriyyət eyni zamanda bir türk hökumətidir...”* [112, s. 9] Bu Cümhuriyyətin bayrağında üç əsas var idi; türkçülük, müasirlik və islamçılıq. Cəmiyyətin qısa zaman ərzində siyasi cəhətdən bu cür yetkinləşməsində ədəbiyyatın da böyük köməyi olmuşdu. Çevik formalardan olan poeziya bu istiqamətdə böyük bir rol oynayırdı. M.Ə.Sabirin, Ə.Nəzminin satirik şeirləri ilə yanaşı, Azərbaycan romantiklərindən Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, Ə.Cənnəti, A.Şaiq, H.Cavid, A.Səhhət və başqalarının milli özünüdərkə gedən yolda bir mayak oldu. Qafqazda baş verən hadisələrin sürətli inkişafı da ədəbiyyata adekvat cavab verməyi təşviq edirdi. Bu mənada, Cümhuriyyət dönməndə artıq şairlər tənqid yolunu deyil, tərənnüm yolunu tutdular. Buna səbəb xalqın öz tarixində ilk dəfə istiqlalını qazanması və cümhuriyyətini qurması oldu. Milli şüur özünün yeni bir mərhələsinə daxil olmuşdu. Mirzəbala Məmmədzadə “Milli Azərbaycan hərəkatı” adlı əsərində bu prosesi yüksək qiymətləndirərək türk milli hərəkatının istər geniş mənasında, istərsə də Azərbaycan ölçüsündə XX yüzilin əvvəllərinə doğru formalaşmağa başladığı fikrinə gələrək yazırdı: *“XX əsrin başları Türkiyənin milliyyət dövründən millət dövrünə keçdiyi bir dövr olurdu... Danışdığı dildə ilk qəzetə malik*

cəmiyyət, bir milliyyət ikən, millət olmağa başlamış deməkdir. Həyatında mətbuat ənənəsinə malik bulunan bir xalq isə artıq təəssüs etmiş bir millətdir...” [94, s. 17] Ədəbiyyatşünas A.Bayramoğlu da bu fikirdədir ki, bu dövrdə poeziya xalqın milli mənlük şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynamış, xalqın tarixi-etnik bağlarını tərənnüm etmişlər: “...ölkə həyatında gedən siyasi və mənəvi- psixoloji təbəddülat, bir çox xalqlar kimi, azərbaycanlıların da milli mənlük şüur və psixologiyasının formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təkan verdi. Tərəqqipərvər xadimlərimizin məqsədyönlü və ardıcıl fəaliyyət və çarpışmaları da bu işdə az rol oynamadı. Xalqın milli özünüdərk prosesi ictimai-siyasi və inqilabi dəyişikliklər dövründə daha da gücləndi”. [26, s. 18]

Cümhuriyyət dövründə poeziya hadisələrə ən çevik cavab verən bədii formalardan biri oldu. C.Cabbarlı, A.Şaiq, Davud, Ə.Cavad, Ə.Müznib, Əliyusif, Zülfüqar bəy, Umgülsüm, S.Mümtaz və b. yeni dövrü, xalqın əldə etdiyi istiqlalı, türkçülüüyü, onun ordusunu, bayrağını tərənnüm edirdi. Poeziyanın tərənnüm obyektlərindən biri də turançılıq idi.

Ümumiyyətlə, Turan və turançılıq ideyası anlayışları Azərbaycan bədii düşüncəsinə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində daxil olmuşdur. Dünyada gedən siyasi proseslər nəticəsində türklərin dünyanın bir çox ölkələrindən köç etmələri bu ideyanın poeziyanın mövzusuna çevrilməsi ilə nəticələnmişdir. Osmanlı imperiyasının uzun illər qonşu ərazilərində yerləşən bir sıra torpaqları fəth etməsi ona qarşı təzyiqləri artırmış, bu da imperialist qüvvələrin türklərə qarşı cəbhə alaraq onları bu torpaqlardan birgə qüvvə ilə sıxışdırmağa başlaması ilə nəticələndi. İmperialist ölkələrin bunun üçün hazırladıqları pantürkizm və panislamizm “ittihamları” hazırlanan ideoloji baza, ideoloji hücum kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki, onlar bununla öz imperialist hücumlarına səbəb axtarırlar və müdafiə mövqeyi seçirdilər. Professor Bədirxan Əhmədli məhz bunu nəzərdə tutaraq yazır ki, “Panslavizmin bütün gücü ilə formalaşdığı bir zamanda slavyançılar özlərinə müdafiə taktikası da seçmişdi. Slavyan birliyini təbliğ edə-edə islam birliyinin böyük təhlükəsindən bəhs etmiş və panislamizm qorxusu, bu qorxudan yaranan ifadə çox tezliklə yayılmışdır”. [44, s. 50-51]

Qeyd edək ki, belə bir dövrdə türkçülük və turançılıq Azərbaycanın ədəbi və ictimai fikrinə də eyni zamanda daxil olmaqda idi. Bu meyillərin ən çox romantik şairlərin yaradıcılığında öz əksini tapması da diqqət çəkir. Onlardan C.Cabbarlı, Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, Ə.Cənnəti, Ə.Müznib, Ə.Cavad və b.nin əsərlərində turançılıq ideyasının tərənnümü və təbliğinə tez-tez rast gəlmək mümkün idi. Bəhs olunan sənətkarlar türklüyün keçmişini vəsf etməklə yanaşı onun ən ideal sayılan zamanını, yəni Turanın keçmişini öyür və bu fütuhətin gələcəyi ilə bağlı inam ifadə edirdilər. Lakin birinci Dünya müharibəsinə qədər bu tip şeirlər sayca bir qədər az idi. Başqa sözlə, nə türkçülük və nə də turançılıq hələ tam olaraq ictimai və ədəbi fikrə oturmuşdu. Balkan müharibəsi dövründə bu proses bir qədər sürətləndi. Əlbəttə dünyada baş verən hadisələr, bu prosesə müəyyən bir istiqamət verirdi. Ümumiyyətlə türklərinin qarşı-qarşıya qaldığı vəziyyəti göz önündə tutan şairlərimiz məxsus olduqları millətin keçmişini yada salmaq və bu keçmişə qaytarmaq üçün tərənnüm yolunu tutdular. Z.Göyalpın “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” üçlü formulunun silsilə məqalələrdə açılması ictimai fikrə təsirsiz qalmadı. Qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai fikri də bu formaldan yararlanmışdı. Əslində Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığına Z.Göyalpın “Turan” şeiri də öz təsirini göstərmişdi. İlk dəfə Türkiyənin “Gənc qələmlər” dərgisində çap olunan bu şeirdə Z.Göyalp Turan coğrafiyasının hüdudlarını poetik şəkildə belə ifadə edirdi:

*Nəbzlərində vuran duyğular ki tarixin,
Birər dərin səsidir, bən səhifələrdə deyil,
Quzidə , şanlı, nəcib irqimin uzaq və yaxın
Bütün zəfərlərini qəlbinin tənində,
Nəbizlərində oxur, anlar, eylərəm təbcil.
Səhifələrdə deyil, çünki Atilla, Çingiz,
Zəfərlə irqimi tətviç edən nasiyələr. [137, s.54]*

Damarlarında böyük cahangirlərin qanı axan türklərin özlərinə gəlib zülmə qarşı dirəniş göstərməsi üçün, hər şeydən öncə, özlərini tanıması lazım idi.

Z.Göyalp həm bədii yaradıcılığında, həm də məqalələrində məhz buna çalışır və türklüyün, Turanın heç də sadəcə Osmanlıdan ibarət olmadığını göstərərək daha geniş bir xəritə cızırdı:

*Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türkiyə, nən Türkiyə,
Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir: Turan!* [137, s. 54]

Azərbaycanın romantizm cərəyanının nümayəndələrinə gəldikdə isə, qeyd edək ki, Turan və turançılıq mövzusunun ilk müraciət edənlərdən biri Abdulla Şaiq olmuşdur. Şairin I Dünya savaşından sonrakı yaradıcılığının ana xəttini vətən, türk, türkcülük, turançılıq mövzusu təşkil edir. Bu şeirlər *“Azərbaycan Cümhuriyyəti zamanında dövlətçilik, vətənçilik, vətənsəvarlik və vətəndaşlıq motivini gücləndirməkdə böyük bir poetik ənənə yaratmış olur”*. [106, s. 65] Bu şeirlərin hamısının 1918-1919-cu illərdə yazılmışdır. Yəni Cümhuriyyətin yarandığı dövrdə. Bundan sonrakı dövrdə yalnız A.Şaiqin yaradıcılığında deyil, bütünlükdə Azərbaycan poeziyasında bu mövzu ədəbi prosesdən müvəqqəti olaraq çəkilir. Bunun səbəbi kimi bolşevik işğalından sonra ölkənin kommunist ideologiyası tərəfindən idarə olunması və Azərbaycanı türk dünyasından ayırmağa çalışılmasını göstərmək olar.

Abdulla Şaiqin bu illərdə yazdığı *“İki mücahid”*, *“Vətənin yanıq səsi”*, *“Marş”*, *“Necün böylə gecikdin”*, *“Arazdan Turana”*, *“Yeni ay doğarkən”*, *“Ülkər”* kimi şeirlərində vətən, onun keçmişi və bugünü təsvir olunurdu. Şair yaradıcılığı boyu ilk dəfə türkün dünənini xatırlayır, onun dünəni ilə fəxr etdiyini göstərir və türklərin keçmiş günlərin uğurlarına yenidən çatacağına inamını ifadə edirdi. Şeirlərdən türklərin sonrakı nəsillərə miras buraxdığı igidliyi, keçmiş şan-şəhrəti tərənnüm olunur, şairin qələmində Turan və turançılıq ideyası açıq şəkildə öz ifadəsini tapırdı. *“İki mücahid”* şeirində türklərin keçmişdə öz yurdunu rəşadətlə qorumağı, babalarının onlara miras qoyduğu mərdlikdən bəhs edilir, türklərdən qalan dəmir silah və atla daha da yüksəkliklərə qalxmağın mümkünlüyü dilə gətirilir və ona *“atəş vücudlu”*, *“ıldırım baxışlı”*, - deyə müraciət edirdi. Onun lirik qəhrəmanının fikrincə, biz türklərə *“saldırıçı babamız”* iki ağır miras buraxmışdır:

*Biri dəmir silah, birisi atdır,
Biz türklərə bunlar iki qanatdır.
Bunlar ilə yüksəklərə uçarız,
Üç dünyanın tilsimlərin açarız.
Qovunca biz yeriyyənin üstünə,
Qeysərlərin, kəsriyələrin təxtinə
Sahib olan fateh dövri alarız. [122, s. 62]*

Şairin poetik qəhrəmanının daxilində türklərin keçmişini ilə bağlı çox xoş xatirələr var. O, öz adına müraciət edərək yada onun da bu qovğalarda poetik qəhrəmanla bəhəm mücahid kimi savaşıdığını yada salır. Bu at düşməni uzaqdan görünə yeri eşər, qulaqlarını qırpar, bulud arxasında çaxan ildırım kimi kişnər, üzəngisinə ayaq basılınca ilan kimi sıçrar, şahin tək qol-qanad açar, dörd ayaqla havada uçardı. Qəhrəman öz qılıncı, atı isə dırnaqları, dişləri ilə düşməni məhv edərdi. Məhz buna görə şair “iki mücahid” dedikdə qəhrəmanı və onun atını nəzərdə tutur. At onunla bütün döyüşlərdən qalib çıxır. Poetik qəhrəman bütün varlığı ilə atını sevir və özünə yoldaş hesab edir. O, heç vaxt inanmazdı ki, bir gün canı qədər sevdiyi bu döyüş yoldaşı ilə yolları ayrılacaq. Onun yol yoldaşı, savaş həmkarının düşmənin bir qurşununa tuş gəlməsi qəhrəmanı çox mütəəssir edir. Əlbəttə bu onun yoldan çəkilməsinə səbəb ola bilməz, düşmənin üstünə getməli, mücadiləsini davam etdirməlidir. Çünki bir dəmir parçası, bir qurşunun türkün atəşli vücudunu söndürə biləcəyinə inanmır. O, atından halallıq istəyir və vəzifəsini axıradək sona çatdıracağını bildirir. Onun vəzifəsi isə ya zəfər, ya da şərəfli ölümdür. O, son nəfəsdə belə başını dizinə qoymasını, oxşamasını, üz-gözünə sürtməsini istəyir. Məhz zəfər və ölüm bu lirik qəhrəmanın son sözü olur:

*Vəzifəni pək namusla bitirdin,
Bir bəxtiyar şəhid kimi can verdin...
Halal elə, arkadaşım, bağışla!
Getməliyəm, yoldaşını alqışla!*

*Vəzifəmdir, bu yoldan yoxdur dönüm,
Şanlı zəfər... ya şərəfli bir ölüm!.. [122, s. 63]*

A.Şaiqin bu mövzuda yazdığı ikinci şeiri olan “Türk ədəmi mərkəziyyət-Müsavat” və ya “Marş” adından da görüldüyü kimi marş formasındadır. Şeir bu ülubda yazılması təsadüfi deyil. Xalqı daim vətəni müdafiə etməyə səsləməkdə ən effektiv poetik formalardan biri məhz elə marşdır. Şairin bu şeiri “Müsavat” partiyasına həsr olunmuşdur. Fikrimizcə, o, “Musavat”ın nizamnaməs və siyasi fəaliyyətindəki vətən, millət yoluna yönəlik proqramı bəyənmiş və bu səbəbdən də ona şeir həsr etmişdir. Qeyd edək ki, şeir həm də türklüyün, turançılığın poetik dərk baxımından xüsusi önəm daşıyır. Ədəbiyyatşünas Aybəniz Kəngərlinin fikrincə, şeirin məzmunu özlüyünə bütünlüklə turançılıq ideyasını ifadə edir. O yazır: “Şairin “Marş” şeirində açıq şəkildə dilə gətirilən Turançılıq bütün Azərbaycan romantiklərinin bu ideyaya münasibətini dəqiq ifadə edir”. [84, s. 302]

A.Kəngərli şairin bu şeirdəki turançılıq ideyasını, fikrimizcə, çox doğru qiymətləndirir. Belə düşünürük ki, A.Şaiq burada türkü millət yolunda birləşməyə, Turan uğrunda çarpışmağa və onun bayrağını dalğalandırmağa çağırır. Şairin bu çağırış və istəyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, o, yalnız açıq şəkildə ideyanı tərənnüm etməmiş, həm də türklərin bu ideyanı həyata keçirməsinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Keçmişinin şanla, zəfərlə dolu olduğunu xatırladan şair,

“Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur

Ünlə, zəfərlə, şanla tariximiz doludur”, - deyərək, Altun ordunu düşmənin üzərinə göndərir və əsgəri vətən üçün, xalq üçün irəliyə səsləyir. O yazır:

*Yürüyəlim irəli, haydı millət əsgəri,
Keçmişimiz şan, zəfər, durmayalım biz geri.
Yıldırımli gözünü qan ağladır düşməne.
Qorxaq, alçaq, xainin bu meydanda işi nə?!*

Dəniz kibi coşalım, dalğa kibi qoşalım,

Altun ordu, irəli! Dağlar-daşlar aşalım! [122, s. 64]

Şair Erkenoqonu və Turan bayrağını xatırlardır. Onun bu *şanlı bayrağı* xatırlatması təsadüfi deyil. A.Şaiq mənsub olduğu türklüyü yalnız Azərbaycan sərhədləri içərisində deyil, bütün Turan coğrafiyasında düşünür. Azərbaycanın qorunmasını, müdafiəsini Turanın müdafiəsi olaraq görür. Onun “*irəlidə cənnət kimi cahan*” uğrunda əsgərlərin səslənməsi Turanın geniş miqyasda varlığını əks etdirir. Şair, bir mücahid kimi, üstündə dalğalanan Turan bayrağını çox sevir, onunla qürur duyur:

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,

Alovlanır qəlbimdə “Ərkənəqon” ocağı.

Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,

Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!

Arş irəli, irəlidə cənnət kibi cahan var.

Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar! [122, s. 65]

Abdulla Şaiqin poeziyasında tez-tez “Altun ordu”, “Turan”, “Turan bayrağı”, “Qızıl ırmaq”, “Ərkənəqon”, “Qızıl alma” və s. kimi türklüyün keçmişi ilə əlaqəli olan ifadə, simvol və bədii təsvir vasitələri təkrarlanır. O, romant şair kimi türklərin keçmişi ilə gələcəyi arasında bir bağ qurur. Şairin şeirlərinə nəzər salarkən bu mövzunun onun yaradıcılığında yeni olduğunu görmək mümkündür. Bunun məhz Azərbaycanın müstəqillik qazandığı dövrdə baş verməsi də təsadüfi deyil. Bu şeirlərdə vətən, millət, türklük anlayışları mühüm yer tutur, eyni zamanda istər türk toplumunun ən böyük məkanlarından bir olan Türkiyə, istərsə də Azərbaycanda baş verən hadisələri, vətənin təhlükəsizliyini ön plana çəkilir. A.Şaiq sanki vətənin poetik xəritəsini çəkir. Məhz “Vətənin yanıq səsi” şeirində bu xəritəni aydın görmək olar. Romantikşünas alim Vəli Osmanlı məhz bunu nəzərdə tutaraq Cümhuriyyət dövrünü vətən mövzusunun yeni mərhələsi kimi dəyərləndirir: “*Həmin dövlət müstəqilliyi zamanı “Vətən” anlayışı bütövləşərək mövcud olan bütünlüklə Türk dünyasını,*

Turanı əhatə etməyə yönəlmişdir. Hələ arzu şəklində olsa da, yeni mərhələnin əlamətlərindən biri məhz bu idi. Elə arzu şəklində olması, reallıqdan çox hələ xəyali mövcudluğu ilə də bu məsələ romantik səciyyəyə malik idi". [108, s. 57]

Şeirinin romantik qəhrəmanının vətənin yanıq səsi olması şairə ümumilikdə "vətən" obrazına kompleks şəkildə baxmağa imkan verir. Bu səs keçmişini xatırladır, türk yurdunu seyr edir. Bu seyrdə yanıq səs özünü bir müdrik olaraq göstərir. Uca dağın başına çıxaraq Altayları seyr edir, onun çəmənindən və çölündən yanan qızgın ürəklə daim bu türk ellərini soraqlayır. Altaylar Türk yurdunun ən qədim məskənlərindən hesab olunur. Bu səsin məhz ora yüksəldilməsi də ondadır. O, burada Türk yurdunun daim dalğalanan doqquz tağlı bayrağına baxdıqca sevinir və təsəlli tapırdı. Hətta onlardakı vətən eşqini görür və onları torpağa belə qısqanırdı:

*Baxdıqca o doqquz tuğlu bayrağa
Könlüm sevgi, təsəlliylə dolardı.
O gün tufan kibi Elxan ordusu
Ki, "Güc" deyə qımıldandı yerindən.
O tufanı salamlamaq duyğusu,
Əksilmiyor, azalmıyordu bəndən.
Yürüyürdü sarsılmaz altun ordu,
Yürüyürdü ləkəsiz bayrağıyla. [122, s. 66]*

Dilində "Altun ordu" türküsü Altun ordunun pak bayrağı altında Şərqə doğru irəliləməsi Vətənin yanıq səsinə razı salır. Bu ordu Şərqə - Günəşə doğru gedir. O döyünən bir ürəklə daim irəliyə, zəfərə doğru yürüyür. Onun gücü vətəni daim qürurlandırır. Bu ordunun qarşısında heç nə tab gətirə bilmirdi. Sərt dağlar əyilir, dərə düzən olurdu. Dəniz qıvrılırdı. Altun ordu qərarlı addımlarla irəlilədikcə Şərq, Qərb və Cənuba yol açılır, zalım boyunlar bükülürdü. Altun ordunun bu gəlişindən Alp, Himalay, Karpat şənlənir, çobanlar türkü söyləyir, çaylar coşur, dağlar gül-çiçəklə örtülür, bülbüllər sevgi şərqiyləri söyləyir. Vətənin yanıq səsi də bunu uzaqdan seyr etdikcə qəhərlənir, bir ana kimi onlar üçün qucağının həmişə açıq

olduğunu deyir. Nəhayət, sonda ananın bu diləkləri çin olur, arzuları çiçəklənir. “Üzü dönməz, qorxu bilməz ərlər” şimşək kimi parıldayır. Ana Vətən üzünü igid ərlərə tutur. Onlar isə “dualı qılınclarını öpərək” ananı əmin qılırlar. Çünki:

*Aramızda yoxdur alçaq və qorxaq,
Bundan sonra götürməsin nəslimiz.
İştə şahid başda gəzən şu bayraq,
Şan, zəfərdir tariximiz, əslimiz. [122, s. 69]*

Vətən Altun orduya sadəcə xeyir-dua vermir, onun ulularını və uğurlarını da yadına salır. Vətən dardadır və onun gələcəyi Altun ordunun zəfərindən asılıdır. Altun ordunun yerlərdə sürüklənən vətəninin hər yanına xəncərlər saplanmışdır. Vətən dardadır. “Bağrı qan” olmuşdur və sızlayır. O, Altun ordunu Oğuzların, Elxanların törəmələrini qurtarmağa çağırır. Şanlı ordu onun səsinə səs verərək bu vətəni qurtaracaqlarını əmin edir. Bu qəhrəmanlar elə gücdürlər ki, “beş dünyanın vəhşiləri toplansa” belə “ölüm”, “vətən” – deyə qoşar və onu qanları ilə qoruyar, “nəfəsləri qalınca” öc alırlar. Onların qanları elə “əski qan”dır ki, Elxan nəslə onlara hər zaman xələfdir:

*Şu vətənin dağlarında-daşında
Qurtarıcı qəhrəmanlar az deyil!
Hər obanın, hər ocığın başında
Bin qəhrəman fürsət bəklər, əmin ol! [122, s. 70]*

Buradakı vətən bütün türk dünyasını əhatə edən ana Turan yurdudur. Altun ordu hansı türk yurdu darda olsa, daim onun köməyinə çatan birgə türk ordusudur.

A.Şaiqin “Arazdan Turana” şeirində də biz Turanın bir vətən olaraq təsvirinə rast gəlirik. Həm də şairin yaradıcılığında Turan bir xəyali vətən deyil, məhz türklərin yaşadığı real coğrafiyadır. Burada Turanın tarixindən və bu barədə mövcud olan türk mifologiyasından da istifadə edilmişdir. Vəli Osmanlı şairin bu əsərini

təhlil edərkən onun mifoloji motivlə bağlılığı haqqında belə bir doğru qənaətə gəlir: *“Milli mifologiyadan gələn bu rəmzi ideal romantizmə çox münasib və gərəklidir, bəlkə də, tapıntıdır. Onu qəlbində qövr eləyən vətənin –Turanın simasında təqdim etmək ikinci bir yenilikdir. Romantizmdə idealın müəyyən əşya, varlıq şəklində simvollaşdırılması təcrübəsi vardır. Məsələn, Almaniya romantizmində ideal “mavi çiçək” simasında axtarıldı”*. [108, s. 48]

A.Şaiq “Arazdan Turana” poemasında Bingöl ətlərindən öz başlanğıcını götürən Araz çayının Turanı, İrani dolaşaraq gəlib Kürə qovuşmasını təsvir edir. Beləcə, Araz çayının acıqlı Kürə qovuşması ilə onun hayqırması bir olur:

*Hayqırdı: “Ox, qardaşım, dinlə məni bir zaman,
İztirablar içində çırpınır şimdi Turan.* [122, s. 72]

Şair burada “xain əllərin” Vətənin o “məsum qoynuna” girməsini, onu dərindən yaralamasını ürək ağrısı ilə təsvir edir. Turan burada Vətəndir. Şairin təsvirində vətəni bir gözəl şəklindədir. O, Turanda onu qurtaracaq, xilas edəcək ər axtarır:

“Yoxmu Turanda qurtaracaq ər bəni?”

Nərdə o türk nişanlım, o qoç igit, qəhrəman?, - deyər sual edir. İnanır ki, belə bir “ər” bir gün gələcək və Turan yurdunu qurtaracaq:

*Yolunu pək özlədim, yol ver ona, yaradan!
Yel atına binsin də, gəlsin səni qurtarsın!
Yağı olan bu xain başları həp qoparsın,
Şu sehirli tilsimi qırsın namus eşqinə.
Quruntulu bir kədər çökmüş Turan yurduna.* [122, s. 73]

Turan yurdundan Araz çayının gətirdiyi xəbər onun darda olduğunu, iztirab çəkdiyini aydın göstərir. Kürü bu xəbər həyəcanlandırır; qardaşının başı üstünü alan qara buludlar onu məyus edir. Yurdun başı üstünü qara buludlar alar-almaz onun da

üzü gülməz olur və məmləkəti bu bələdan qurtarmaq üçün çarə fikirləşir. Əlbəttə türkün sevdiyi “yekta dünya gözəlin”nin qoynuna yabançı əlin girməsinə dözə bilməz:

*Turanda yüz milyonluq türklük buna qızmazmı?
Qızmazsa, bu xain əl yasamızı pozmazmı?
Gəl, qardaşım, boynuna keçirəyim qolumu,
Annəmiz “Quzğun dəniz” bəklər bənim yolumu.
Gedəlim, dərdimi annəmizə açalım,
Əski yurduna ildırımlar saçalım. [122, s. 73]*

Bu xəbəri eşidən Kür Arazla qovuşur və axın-axın axaraq Turan elindən aldıqları bu qara xəbəri fırtınalı Quzğun dənizə çatdırırlar. Quzğun dəniz bu xəbəri alan kimi yara almış dişi bir arslan kimi inləyir və Turan elinə köməyə tələsir:

*Basdı Kürü, Arazı dalğaların selinə,
Birdən-birə köpürdü, daşdı Turan elinə.
O dağ kibi yüksələn dalğaları yürüdü,
Yüz milyonluq Turanı başdan-başa бүürüdü.
Hər kiçicik dalğasında bir ildırım patladı,
Almas kipriklərində birər şimşək oynadı.
Hər bir öksüz bucaqda qopdu yeni bir tufan,
Coşqun sellər qaldırdı əngəlləri aradan.
Artıq sehirlə divlər yediyini həp qusdu,
Sonra Turan da susdu, dəniz də, göy də susdu. [122, s. 74]*

Beləliklə, Turan yurdu xain əldən qurtarılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairin bu şeirləri uzun müddət tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Sovet dövründə şairin Turan ideyalı şeirlərinin hətta adı belə çəkilməmişdir. Bu şeirlər yalnız son illərdə, daha dəqiq desək “Arazdan Turana” kitabında nəşr edildikdən sonra ədəbi dövriyyəyə daxil olmağa başlamışdır. Ədəbiyyatşünas Timuçin Əfəndiyev də bu

fikirdədir ki, şairin bu şeirləri Turanın keçmişini və bugününü təsvir edir: “*A.Şaiqin “Marş”, “Vətənin yanıq səsi”, “Yeni ay doğarkən”, “Arazdan Turana” və s. şeirlərində turançılıq ideyası tərənnüm olunur. “Arazdan Turana” poemasında isə Turanın keçmişi və bugünü əks olunur*”. [38, s. 449]

Abdulla Şaiqin Turan mövzulu şeirlərindən belə məlum olur ki, şairin Turanın keçmişi ilə bağlı məlumatları çox olmuşdur. Türklərin çətin anlarında şairin yeganə çıxış yolu kimi şairin bu ideyanı ortaya atması tarixi gerçəkliyin yeni dövrdə təntənəsi kimi səslənirdi. Onun üçün Turan xəyali bir məkan deyil, keçmişdə türklərin qurduğu böyük bir imperiyadır. Lakin onu da demək lazımdır ki, bu mövzu A.Şaiq yaradıcılığında uzun sürmür. Onun bu mövzuda az, yalnız barmaqla sayılacaq qədər şeirləri vardır ki, bu da Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsinə düşür. Sonra isə şairin bu mövzudan uzaqlaşır. Bu proses digər romantik şairlərin də yaradıcılığında baş verir.

Məhəmməd Hadi poeziyasında türkçülük və turançılıq ideyasına Cümhuriyyət dönəmində gəlib şeirlərində bu ideyanı tərənnüm etsə də, buna qədər müəyyən bir yol keçmişdi. Onun keçdiyi bu yol, demək olar, türkçülük və turançılıq düşüncəsinə fokuslanmışdı. Təkcə “Füyuzat” dərgisində fəaliyyətə başlaması və “Füyuzat” ədəbi məktəbinin nümayəndəsi olması onun hələ yaradıcılığının əvvəlindən türkçü olması qənaətini artırmış olur. Bunu onun məqalələri, ədəbi dil məsələsinə münasibəti və şeirlərində təsvir edilən vətən, millət, xalq ideyasının tərənnümü də göstərir. Təsadüfi deyil ki, şairin yaradıcılığındakı bu keyfiyyət uzun müddət sovet ideologiyasının onu mürtəce romantiklər siyahısına salmağa bir səbəb olmuş, yalnız 50-ci illərdən sonra onu mütərəqqi romantiklər kontekstində təhlil etmək və haqqında yazmaq mümkün olmuşdur. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində Ə.Hüseynzadənin əvvəlcə “Həyat” qəzetində, sonra isə “Füyuzat” dərgisində həm istifadə etdiyi ədəbi dil, həm də ümumtürk ədəbi dilinin formalaşması barədə polemik yazıları bu problemi önə çəkmişdi. Onun məqsədi türk xalqlarını birləşdirəcək ümumtürk ədəbi dilinin yaranmasına nail olmaqdan ibarət idi. Əslində, Türkiyənin “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətinin proqramına daxil olan türk xalqlarının mədəni birliyi ideyasını həyata keçirmək üçün ümumtürk ədəbi dili ilk

mərhələlərdən biri hesab olunurdu. Ə.Hüseynzadə özünün, eləcə də, qəzet və dərgiyə topladığı dostlarının dilində bu ideyanı mümkün olduğu qədər həyata keçirirdi. Böyük romantik məqalələrində də tez-tez bu problem ətrafında mübahisə açaraq onu nəzəri və praktik cəhətdən dəstəkləyirdi. Onun ümumtürk ədəbi dili ideyasını ilk müdafiə edənlərdən biri Məhəmməd Hadi nəinki şeir dilində, həm də məqalələrində ümumtürk ədəbi dili mövqeyini müdafiə edirdi. Ə.Hüseynzadə “Həyat”ın başlatdığı bu hərəkatın yayılaraq “İrşad”, “Ülfət”, “Bürhani tərəqqi”, “Dəbistan” kimi mətbuat orqanlarına təsir etdiyini bildirir və onları “Həyat”ın balaları” adlandırır. Ümumtürk ədəbi dilinin tərəfdarları barədə isə M.Hadinin də adını çəkərək yazırdı: *“...Bu qəzetləri çıxaranların, yaxud çıxaranlara yardım edənlərin əksəri “Həyat”ın sabiq mühərrirləridirlər. Əhməd bəylər, Əbdürrəşidlər, Həsən Səbrilər, Əbdüssəlimzadə Şirvanilərin cümləsi “Həyat” sütunlarında qələm oynadanlardır”*. [81, s. 205] Ə.Hüseynzadənin burada adını çəkdiyi “Əbdüssəlimzadə Şirvani”, yəni Məhəmməd Hadinin şeirlərinin dili ümumtürk kontekstində yazılırdı. M.Hadi mətbuatda gedən müzakirələrdə də bu ideyanı əsas müdafiə edənlərdən idi. Ə.Hüseynzadə, İ.Qaspiralı, H.S.Ayvazov kimi M.Hadi də nəinki ümumtürk ədəbi dilini müdafiə edir, hətta bu dilin Osmanlı şivəsini qəbul etməyi lazım bilirdi. M.Hadi “Bəyani təsəvvüf fi xüsusül lisan” adlı məqaləsində açıq şəkildə yazırdı: *“Başqalarını bilməm, zənnimə qalırsa, özgə şivə arayanlar aqibət yorulub peşman olacaqlar. Mübahisəsiz, münaqişəsiz osmanlı dilini qəbul edəlim, cayi-tərəddüd deyil bu yer”*. [62, s. 2]

Məhəmməd Hadinin bədii yaradıcılığında türkçülük istiqaməti getdikcə artır; türk şairlərindən Tofik Fikrət, Namiq Kamal, Əbdülhaq Hamid kimi şairlərin yaradıcılığından təsirlənərək mövzu və problematikasında dəyişiklik edir. Əgər yaradıcılığının əvvəlində daha çox məktəb, təhsil problemlərindən yazırdısa, türk şairlərinin təsiri ilə bəşəri problemlərə müraciət edir. Onun poeziyasında, demək olar, yeni dövrün problemləri poetik şəkildə əks etdirilirdi. Akademik İsa Həbibbəylinin yazdığı kimi: *“Məhəmməd Hadinin lirikası üçün romantik-publisist üslub səciyyəvidir... Hadinin əksər şeirlərində publisistika üçün səciyyəvi olan söz və ifadələr konkretlik, gündəlik hadisələrlə səsleşmə, yığcamlıq, poetik*

sərrastlıq və publisist sərtlik və aktualıq müşahidə olunmaqdadır". [71, s. 402] Birinci Dünya savaşı zamanı Türkiyəyə getməsi və burada qəzetlərdə işləməsi və sonra müharibədə iştirak etməsi şairin üzünü türk dünyasına çevirməsinə səbəb olur. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ilə onun yaradıcılığında türkçülük və turançılıq ideyası tərənnüm olunmağa başlayır. Bu dövrü ayrıca Cümhuriyyət dövrü kimi də dəyərləndirilə bilər. Ədəbiyyatşünas Y.Qarayev isə bu dövrü "...dünya kədəri"ndən sonra Hadi şeirində üçüncü intibah, üçüncü milli-azadlıq romantikası dövrü", [88, s. 6] - deyə səciyyələndirir. Buna qədər şairin yaradıcılığında vətən, millət ideyasının romantik təsvirlərinə yetərinə rast gəlinirdi. "Hissiyati-mədəranə", "Əməl", "Bir əməlim", "yazıq millət" vəs . onlarla şeirlərində şair millətin bugününü yazır və gələcəyini düşünürdü. "Bir əməlim" şeirində şairin lirik qəhrəmanı vətəni, milləti düşünür, onun iqbalının açılmasını istəyir. Lirik qəhrəmanın ən müqəddəs əməli və amalı xalqını, millətini şad və bəxtiyar görməkdir:

*Ey vətən! Ey pəriyi-viddanım!
Kəsmə bizdən nigahi-şəfqətini,
Eylə ilqa dilə məhəbbətini,
Səni sevmək deyilmi imanım?*

*Dili məhzun edən bir halətdir,
Qıldım izhar işlə həsrətini, İstərəm bəxtiyar millətini
Qəlbə bəslənən bu biyyətədir. [61, s. 55]*

M.Hadinin lirik qəhrəmanı böyük idealları düşündüyü kimi, həm də bu ideallar uğrunda çarpışır. Zülmü yox etmək, xalqı azadlığa çıxarmaq üçün yollar arayır. Millətin taleyi fərdlərin taleyindən həmişə ucada durur və lirik qəhrəmanın da ən böyük arzusu vətən, millət taleyini uacada tutmaqdır. Romantizmşünas alim Vəli Osmanlı şairin lirik qəhrəmanlarının bu idealını nəzərdə tutaraq "*Vətən və millət mövzularında Hadinin xüsusi romantik qəhrəman tipləri müəyyəndir. Onlardan*

hər biri özünün romantik təbiətində hansısa yüksək bir idealı gəzdirir", [107, s.94] - nəticəsinə gəlir.

Bu aydın məsələdir ki, Cümhuriyyətin qurulması ilə M.Hadi yaradıcılığında yeni bir mərhələ başlayır; bu mərhələdə şair indiyədək poetik və publisistik yaradıcılığında tərənnüm etdiyi vətən, millət ideyasının həyata keçirilməsini və açıq mətnlə türkçülüüyü, vətənçiliyi, əsgərləri, vətənin müdafiəsini tərənnüm edir. "Türkün nəğməsi", "Zəfəri-nəhaiyəyə doğru", "Məmayi-kainat", "Həyati-hazirəmizin ilhamları", "Qürbət ellərdə yadı-vətən", "Vaxtın səsi və həyatın sözü", "Şühədayi- hürriyyətimizin ərvahına ithaf", "Məfkureyi-aliyyəməiz" (Azərbaycan dövləti - növzadına), "Əsgərlərimizə-könüllülərimizə" və s. şeirlərində yenidən qazanılmış milli müstəqillik özünün bədii ifadəsini tapır. Lakin ən əsası türk xalqının, millətinin gələcəyinə böyük inam hissi ifadə olunur. Bu mərhələdə xalqı öz adı ilə türk deyə çağırır və onun azadlıq, milli müstəqillik mücadiləsini türk irqinin bir parçası olaraq görürdü. Turanın türk xalqlarının mənəvi birliyindən ibarət olmasını və türkçülüynün bu birlik və yol uğrunda tökdüyü qanların bihadə getməyəcəyini əminliyini ifadə edirdi. Müstəqilliyin hələ ilk günlərində 1918-ci ilin 15 sentyabrında yazdığı "Türkün nəğməsi" şeirində Azərbaycan türklərinin müstəqillik uğrunda tökdüyü qanı təqdir edir və bu tökülən qanların heç də boş olmadığını bəyan edirdi:

*Türkün tökülən qanları bihadə gedərmidi?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmidi?
Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədəər olmaz,
Məfkurə yolunda tökülən qan hədəər olmaz,
Qiymətli olan xuni-şəhidan hədəər olmaz,
Dul qalmış olan noheye-nisvan hədəər olmaz,
Bax sən sonuna, himməti-türkan hədəər olmaz,
Bədbəxt olan əfgani-yetiman hədəər olmaz. [69, s. 2]*

M.Hadi türk irqinin bu günü və sabahının əmin əllərdə olduğuna və bu

gələcəyin azadlıq və müstəqillikdən keçdiyinə inanırdı. Türk irqinin tutduğu bu yoldan geri dönməməsi üçün döyüşüb zəfərlər qazanması və müstəqilliyini qoruması onun başlıca vəzifələrindəndir. Ədəbiyyatşünas Alxan Bayramoğlu türk millətinin bu aydın məqsədini, istiqlaliyyət məfkurəsini formalaşdırması haqqında belə bir qənaətə gəlir: *“Hadi daxildən gələn qürur və cəsarətlə bəyan edir ki, lap dünya alt-üst olub, məhvərindən çıxsada, türkün özü “səmti-əməldən”, öz amalı uğrunda irəliləməkdən çevrilməyəcək, geri dönməyəcək. Şairin sinəsini qürurla qabardan, tarixən türklərin dizinin heç bir döyüşdə, o cümlədən, istiqlala savaşında da titrəməməsidir”*. [26, s. 34] Şair “Türkün nəğməsi” şeirində təkcə Azərbaycanın istiqlal savaşını nəzərdə tutmur, bütün türk arealını nəzərdə tuturdu. Belə ki, I Dünya savaşı zamanı türklərin böyük bir ərazidən çəkilməsi, eləcə də ayrı-ayrı türk xalqlarının milli müstəqillik mücadiləsi şairi bütün türk irqini düşünməyə vadar edirdi. Türk xalqlarının hamısı bir-birinə tarixən olduğu kimi, bu gün də bağlıdır. Bu bağlılıq dil, mədəniyyət, etnik cəhətdən bu xalqların mənəvi birliyi-Turanın yaranmasını şərtləndirir. Bu mənəvi birliyi şair poetik cəhətdən belə qiymətləndirirdi:

*Qan ilə qazandıq zəfəri, verməyiz əldən,
Xof eyləmədik atəşi-dəhhaşə-düvəldən.
Bir zərrə belə qorxmayırız dəsti-əcəldən,
İstərsə cahan çevrili, varsın da təməldən,
Türkün üzü çevrilməyəcək səmti-əməldən.
Türklər geriyə dönməyəcək müslih əməldən.
Yüksək yaşamaq istər ikən cümlə miləldən . [69, s. 2]*

M.Hadi “Zəfəri-nəhayiyə doğru...” şeirində də türkün zəfərini tərənnüm edir. *“Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə, // Əsgər olmaq bir şərəfdir hər möminə Quran ilə”*, - deyərək xalqı inandığı Qurana tapındırır və bu yolla vətən, millət, xalq yolunda ölməyin şərəfli olduğunu deyir. Çünki türk millətləri apardığı mücadilə ilə daim özünün “namusunu” qorumuşdur. Bu tarixən belə olduğundan, onlar

qorxmurlar, çünki onların şanlı tarixi var. Milyonlarla türk özünün tarixini, şərəfini və namusunu qorumaq üçün can ilə qurban olmağa hazırdır:

*İştə bax! Türkün hilali nuri-bəxş şərkdir,
Şerqi-tənvir eyleriz əlbət məhtaban ilə.
Millətim uğrunda çıxsa belə qəbrim qarşıma,
Qəbrimə qarşı qaçardım: çöhreyi-xəndan ilə. [68, s. 2]*

Türk hilalı, ulduzlar şairin bir çox şeirlərinin əsas təsvir obyektlərindən biri olur və daim onu tərənnüm edirdi. “Mehtab-şəttə” şeirində yenidən türklüyü və türk millətini düşünür, azad bir həyata məzhər olan bu millətin zillətdən qurtulacağına ümidini ifadə edirdi. Göydəki aya baxıb durarkən istər-istəməz şairin dodağına aşağıdakı kəlmələr gəlir: “*Türk aləmi yıxılmaz, bənzər dedim bu dağə*”. Şair demək sitəyir ki, milyon illər öncə bu dağ necə var idisə, eləcə də qaldığı kimi, türk milləti də daim var olacaqdır.

M.Hadinin “Azərbaycan dövləti-nəvzadına” həsr etdiyi “Məfkureyi-aliyyəmiz” şeirində yenə də üzünü türk dünyasının şanlı tarixinə tutaraq: “*Qaldır səmayi-şövkətə nəcmü-hilalınızı, / Göstər bu ərzin əhlinə cayli-cəlalınızı*”, - deyə türk millətinin üzündə “xəndeyi-ümid” parlayacağına inamını ifadə edir. O, Azərbaycan dövlətinə “Ey türk dövləti”, - deyə xitab etsə də, onu türk aləmindən və dünyasından ayırmır, bu aləmi intibaha, inkişafa və müstəqilliyə səs-ləyir:

*Aç kainatı-rüfətə şöhbəli-irtiqə,
Saç kainatı-millətə ənvəri-etilə.
Türk aləmində parləsın ənvəri-intibah,
Gülsün həyatımızda da izhari-intibah.
Olsun bu yurdumuz çəmənərayi-mərifət,
Əhli-vətən də bulmalı iqbalü-məsədət. [67, s. 2]*

Məhəmməd Hadi 1919-cu ilin aprelində eyni adla, yəni “Əsgərlərimizə-

könüllülərimizə” adlı iki şeir yazır. Birinci şeir “Azərbaycan” qəzetinin 22 aprel, ikinci şeir isə 23 aprel saylarında dərc edilib. Lakin 23 aprel sayında dərc edilən şeir bir gün əvvəlki şeirin davamı deyil. M.Hadi bu şeiri eyni adla dərc etdirsə də, ikinci şeirə türk şairi Namiq Kamalın “*Arş iləri, bizimdir falah, // Arş yigitlər, vətən imdadınə!*”, - sətirlərini epigrafla gətirmişdir. Şairin dalbadal iki şeiri əsgərlərə həsr etməsinin mənası böyük idi. Vətən darda idi; Vətən yenidən müstəqil olmuşdu. Lakin Vətənin müstəqilliyinə böyük təhdidlər var idi; bu təhdidləri aradan götürmək üçün hamı onun imdadına çatmalı, onu qorumağa çalışmalı idi. Bu dövrdə marş xarakterli şeirlər çox yazılırdı. M.Hadinin də bu şeirlərində marş üslubu özünü göstərirdi. Şair xalqın, millətin bütün nümayəndələrini istiqlalı qorumağa çağırırdı. Təbii ki, yurdu istiqlalını, müstəqilliyini ilk qoruyanlar içərisində əsgərlər öndə gəlirdi. Şair üzünü onlara tutaraq, Vətənin darda olması, başı üstünü təhlükənin almasını onları qorxutmamasını istəyirdi. O, əsgərlərə-könüllülərə inanır və millət namusunun onlardan çox şücaət gözlədiyini, dövləti-növzadi-milli qalibiyyət gözlədiyini poetik şəkildə ifadə edirdi:

Bəkləyir sizdən zəfər: atımız, istiqlalımız,

Şanlı qeyrət, şanlı himmət, şanlı cürət gözləyir.

Bir baxın nisvani-iffətpərvəri millimizə,

Didəyi ümmid ilə sizdən həmiyyət gözləyir.

Payimali-düşmən olsunmu çəmənزاری vətən!

Yurdumuz sizdən bu gün çox ali hikmət gözləyir. [68, s. 2]

Şair inanır ki, müstəqil olmuş vətəni onun qeyrətpərvər, vətənpərvər yurddaşları mətanətlə qoruyacaq və bu torpaqlara düşmən ayağının dəyməsinə izin verməyəcəklər. Şairin bir gün sonra yazdığı eyni adlı şeiri həcm etibarilə daha böyükdür. Görünür, şair vətənin bu dar günündə əsgər və könüllülərə yenidən üz tutmağı lazım bilmiş və onları vətənin müdafiəsinə çağırmışdır. “*Qorxutmamalı bizləri yollardakı əngəl, // Məfkurəyə doğru: yürü, qoş, durma çapıq gəl!*”, - deyər üz tutan şair millət yolunda onun bu mücadiləsini xalqın unutmayacağını bildirir. Şair

onu əmin edir ki, onların vətəni düşməndən qoruması “yurduna naməhrəm əlinin” toxunmasına imkan verməyəcək. Şair müracitini cəm şəklində edir, özünü də o cərgəyə qataraq “*Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!// Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl!*” [68, s. 2], -deyə özünü də o cərgəyə qatır. Vətən yolunda ölmək, həm də məfkurə yolunda ölmək demək idi. Əgər yurdunu azad və hürr görmək sitəyirsənsə, gərək onu düşmənlərdən, yadellilərdən qoruyasan. Şairin bu şeiri bütünlüklə türkçülük məfkurəsini ehtiva edir və təhdid qarşısında qalan türk yurdunun xilasını üçün birliyi, bərabərliyi və hamının ayağa qalxmasını istəyir. Onun liriuk qəhrəmanı bəzən müdafiəyə çağırır, bəzən özünü də əsgər-könüllü olaraq görür, bəzən isə “*Bil ki, vətənin sevgili candır, / Vermə bunu əğyar əlinə, rəhm et, amandır*”, -deyə onları hüriyyəti qorumağa səsəyir. Çünki millət yurdunu düşmən zəbt eyləsə yaşamaz. Ona görə də:

*Gəldikcə xəzən fəsli sönər rövnaqi-gülşən,
İstərsən əgər yurdumuz olsun da: işıq, şən,
Göstərməliyiz düşməyə bir cürəti-rövşən,
Qurban vətən olmalı: bir can ilə bir tən,
Ən ülvə səadət: vətən olsun tənə mədfən.* [68, s. 2]

M.Hadinin bu şeirlərinin ahəngi döyüş, cəngi, marş ritmi üzərində qurulub. Bu dövr şeirlərində konkret olaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti və onun istiqlalı ilə bağlı təsvirlərlə yanaşı, türkçülük ideali və məfkurəsinə də yer verilir. Şair bir çox şeirlərində özünü türk dünyasına tutur, onun şanlı tarixi keçmişini xatırlayır və onunla öyünür. Lakin bu mərhələ çox davam etmir, həm zaman baxımından, həm də şeirlərin sayı baxımından bu mərhələ çox qısa olur. Çünki şairin talesiz ömrü faciəli şəkildə başa çatır və uzun müddət onun qəbrinin harada olması belə bilinmir.

M.Hadinin yaradıcılığının əvvəlində şeir və məqalələrinin dilində boy göstərən türkçülük məfkurəsi getdikcə daha da dərinləşir, yeni məzmun qazanır. I Dünya savaşı zamanı türk dünyasının başına gələn faciələr şairin də diqqətini buna yönəldir və onun şeirlərində türk millətinin şanlı keçmişi təsvir edilir. Cümhuriyyət dövründə

yazdığı şeirlərində isə yenidən türk birliyinə çağırışlar edir. Şair bu dövrdə yazdığı bir çox şeirlərində türk millətinin qazandığı istiqlal qorumağı və vətəni düşməndən qorumağa çağırır. Bu şeirlərdə şairin ən çox vurğuladığı məsələ türkçülük məfkurəsinin formalaşmasıdır. Şeirlərində də bunun poetik dərkini verməyə çalışmışdır. Doğrudur, *“M.Hadinin şeirlərində Turan ideyası və turançılıq açıq şəkildə vurğulanmasa da, türkçülük məfkurəsinin poetik dərkində Turan obrazının da mənəvi xəritəsi və məfkurəsi cızılmış olur”*. [6, s. 64]

Bu dövrün şeirlərində vətən və millət, türklük və türkçülük, turançılıq, bayraq və ordu kimi mövzular qırmızı xətlə keçir. Bu baxımdan Əhməd Cavadın yaradıcılığı olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki cümhuriyyət və onun atributları demək olar ki, ən yaxşı şəkildə məhz onun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Görkəmli alim Yaşar Qarayev *“Cümhuriyyət dövrü və onun poeziyada yaddaşı: Əhməd Cavad”* adlı məqaləsində bu fikri obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdir: *“İntibah” deyəndə - ilk xatırlanan Nizami olur. “Məhəbbət” deyəndə birinci Füzulinin adı çəkilir. “Cümhuriyyət” deyəndə isə yada hamıdan əvvəl Əhməd Cavad düşür.*

Üçrəngli bayraq emblemi var tariximizdə. Üçrəngli poeziya bədii yaddaşa hamıdan əvvəl Əhməd Cavadın qələmi ilə həkk olunmuşdur”. [89, s. 4] Tədqiqatçı Əli Saləddin Əhməd Cavadın ötən əsrin 20-30-cu illərində tənqid edilməsinin səbəbini üçrəngli bayrağı və cümhuriyyət dəyərlərini tərənnüm etməsində görürdü. Onun fikrincə şairin bolşevik tənqidinə məruz qalmasının səbəbi məhz bunlar idi. [119, s. 156] Ə.Cavad I Dünya müharibəsi zamanı Türkiyədə baş verən proseslərdə yaxından iştirak etmiş, Balkanlarda türklərin qaçqın düşməsindən olduqca üzülmüş, daha sonra Qarsda erməni-rus qoşunları tərəfindən qaçqın salınan türklərə öz yardım əlini uzatmışdı. Bununla yetinməyən sənətkar Cəmiyyətin yolu ilə dəfələrlə Türkiyəyə getmiş və qaçqın uşaqlarının Azərbaycana götürülməsinə yardımçı olmuşdur. Bu dövrdə yaşadıkları və gördüklərindən bərk təsirlənən Ə.Cavad bir neçə şeirində türklüyü və Türk bayrağını tərənnüm etmiş, çoxub daşan duyğularını yazdığı sətirlərlə tarixin daş yaddaşına həkk etmişdir. *“Çırpınızdın Qara dəniz”* şeirində türk bayrağını ən uca zirvədə görən şair *“Ah!..” deyərdim, heç ölməzdim, // Düşə bilsəm ayağına”*, - deyərək türk bayrağına sonsuz məhəbbətini bilirirdi. O,

dost elindən ayrı düşmüş Türk bayrağına salamını çatdırırdı:

*“Həmidyyə”, o Türk qanı! Heç birinin bitməz şanı!
“Kazbek” olsun ilk qurbanı! Heyran Türkün bayrağına!*

*Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər!
Olsun bütün bizim ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına! [29, s. 140]*

Onun şeirlərində daim vətən sevgisini, Cümhuriyyət və onun simvolları tərənnüm edilmişdir. Bu Ə.Cavadın sovet dövründə tez-tez tənqidlərə məruz qalmasına, həbs edilməsinə, ən nəhayət Cümhuriyyət şairi olduğu və onu tərənnüm etdiyi üçün repressiyaya uğramasına səbəb olmuşdur. Şairin çox da uzun olmayan bir dövrə sığdırdığı vətən, bayraq, ordu ilə bağlı şeirləri marş abu havası ilə dolu idi. O bunlarla yanaşı, türklük, türkçülük və turançılığı da əsərlərinin başlıca ideyasına çevirirdi. Onun yazdığı “Azərbaycan bayrağına”, “Bismillah”, “Röyasını görmüşdüm”, “Milli bayrağımıza”, “Ey əsgər”, “İstanbul”, “Qalx”, “Gəlmə”, “Ey əsgər”, “Türk ordusuna”, “Şəhidlərə” və b. şeirlərində məhz bu motivlər tərənnüm və təsvir edilirdi. “Azərbaycan bayrağına” şeirində belə bir müəllif qeydi vardır: *“İngilislərin Bakıya gəlişindən sonra birinci dəfə Bakıya getdiyim vaxt-10 aprel 1919-da parlament binası üzərində dalğalanan milli bayrağa söylənilmişdir”*. [29, s. 127]

Şair burada Azərbaycan bayrağını, Cümhuriyyət ideallarını Turan ideyasını tərənnüm edərək, şanlı tarix ilə öyünür. Şairin tarixə müraciətən Quzğun dəniz, qoca Elxan, Elxan övladı, Qayi xan və b. obrazlara müraciəti müstəqilliyini yenidən qazanmış xalqın böyük bir tarixi keçmişinin olduğunu göstərir. Azərbaycan bayrağının dalğalanmasından məmnun olan şair bu bayrağın dalğalanmasını böyük bir qənimət hesab edir:

*Türküstan yelləri öpüb alını,
Söylüyor dərini sana, bayrağım!
Üç rəngin əksini Quzgun dənizdən
Ərməğan yollasın yara, bayrağım!*

*Gedərkən Turana, çıxdın qarşıma,
Kölgən dövlət quşu, qondu başıma!
İzn ver gözümdə coşan yaşıma
Dinlətsin dərdimi aha, bayrağım! [29, s. 127]*

Ə.Cavad dörd bəndlik bu şeirində həm türklüyü, həm dini, həm də müasirliyi təbliğ edir, üçrəngli bayrağın rəmzlərini poetik şəkildə ifadə edirdi, “*Qayi xan soyundan aldığı rəngi*”, - yəni türklüyü bu gün yaşadan bayrağın həm də “*Elxanın övladı, dinin dirəyi*”, - deyə islamın da burada əks olunduğunu bildirir. Şairin lirik qəhrəmanının qəlbi rıqqətlə doludur; “köksündə tufanlar” onun dalğalandığı və kplgəsinin düşdüyü “mübarək yeri” öpmək istəyi, onun qoynuna sığınmaq istəyi onu heç zaman tərk etmir.

Ə.Cavad “Röyasını görmüşdüm” şeirində də uzun illərdi həsrətini çəkdiyi azadlığın, istiqlalın röyasını təsvir edir. Cümhuriyyət sevincini yaşayan şairin lirik qəhrəmanının təsvirindən belə məlum olur ki. “bu sevincli zamanların” yuxusunu görmüş, rüyada “nazlı yarın saçlarını hörmüşdü”. Lirik qəhrəman bu günü gözü götürməyənləri, narahat olanları da qınayır, bu günə “inanmayan imansızları” da inandırmağa çalışırdı. Millətinin sərmayəsinin tükənməz olduğuna inanan qəhrəman onun keçmişinin şanlı və fəxr ediləsi olduğunu bildirir və Turan obrazını yenidən canlandırır. O da aydın olur ki, xalqın istiqlal gününə inananlar çox olmasa da, lirik qəhrəman daim buna inanmış, bir an belə ümidini itirməmişdir:

*Bir zamançün bizim Günəş,
Qara tülə sarıldı.*

*Hər kəs ondan ümitsizkən
Bənim könlüm darıldı.*

*Unudaraq “kor” sevdayı,
Yaşıl söyüd dallarında
Bənim gözüüm ilk aradı
Onu “Turan” yollarında. [29, s. 131]*

Ə.Cavad “İstanbul” şeirində də “solğun üzlü”, “mavi gözlü”, “dalğın”, “ipək bayğın” İstanbulu vəsf edir və onun düşdüyü bu çətin durumu təsvir edir. Şair Turan elinin bu gözəl şəhərinin durumundan məyusluğunu ifadə edərək “*Yarəb, bilməzmidin qəlbimi sən də, // Ki, qırdın sazımın canlı telini?!*”,-deyə buna etirazını bildirirdi. Ancaq şair heç də ümitsiz deyil, inanır ki, Turan eli yenidən öz əvvəlki ehtişamına qayıdacaqdır:

*Doğuyorkən yeni bir ümid bəndə,
Neyçün məyus etdin Turan elini?!
Ah, ey solğun yüzlü, dalğın İstanbul!
Mavi gözləri ipək bayğın İstanbul?! [29, s. 134]*

Ə.Cavad “Türk ordusuna” şeirində bu şanlı ordunun şücaətlərini vəsf edir, onun “Allahu-Əkbər” dağına çıxdığı günü yada salır və onun gəlişindən böyük qürur hissi keçirir. Şair şanlı Türk ordusunun Turandan rusu qovmasını böyük tarixi hadisə kimi qiymətləndirir və onu “*Ey şanlı ölkənin şanlı ordusu*”, - deyə tərif edərək Qafaqaza gəldiyi günü unutmamasını məsləhət görür. Şair bu ordunun məqsədini də doğru müəyyənləşdirir:

*Gəlirkən qovmağa Turandan rusu,
Ayağını Qara dəniz öpdümü?!
İlk atarkən əsgəri bircə addımı,*

*Kars qalası salam topu atdımı?!
Sən yaparkən orda zəfər şənliyi,
Məğlub düşmən qaşlarını çatdımı? [29, s. 143]*

“Dərdim” şeirində də şair yenidən Turan mövzusunə müraciət edir, dərđini bölüşür. Lirik qəhrəmanın dərđi ağırdır; “nə qərıbdı qərıbdı kibi”, “nə dərđ bilən elim yoxdu”. Lirik qəhrəmanın eli viran olmuş, bayquşlar ulayır. Vətənin bu halı qəhrəmanı pərişan edir. Görünür ki, qəhrəman Vətən dedikdə Turan ellərini nəzərdə tutur:

*Əski Turan masalları,
Kor aşığın sinəsində.
Tənəzzül et, dinlə barı
Bax, nə coşqunluq səsində!
Bir kişnərsə erkək atlar,
Ağzının yürəgi partlar!
“Turan”ın şanlı torpağı,
Nərdədir taxtı, divanı?
“Yaşa”nın cırıq yaprağı,
Yol göstərir, gedən hanı? [29, s. 144]*

Cümhuriyyət dövründə poeziyanın istiqaməti istıqlalçılıq, Vətənçilik, türkçülük, turançılığın təsvirinə yönəlmişdir. XX əsrin əvvəllərindən ədəbi və ictimai fikirdə baş verən milli kimlik axtarışları məhz bu mərhələdə özünün yeni mərhələsinə daxil olur. Özəlliklə, poeziyadakı milli düşüncə bütün diqqətini istıqlal, türkçülük və turançılığa yönəlmişdir. M.Hadi, Ə.Cavad, A.Şaiq, Ə.Müznib, Davud, Zülfüqar bəy, C.Cabbarlı, Əliyusif, S.Mümtaz və başqalarının yaradıcılığında Azərbaycan bayrağı, türkçülük və turançılıq rıqqətlə tərənnüm olunur. Əlbəttə bu proses çox davam edə bilmədi, Cümhuriyyətin süqutu yeni bir tarixi şərait yaranması ilə nəticələndi və bu tarixi şəraitdə milli düşüncə, türkçülük ədəbiyyatın əsas mövzusu olmaqdan çıxdı, kənarda qaldı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu ideyaların, düşüncənin yolunu

tutanlar 1937-ci il repressiyasının qurbanına çevrildilər. Onların həbsinin səbəbi kimi pantürkizm, panislamizm, panturanizm kimi amillər göstərildi və milli düşüncə daşıyıcısı olmaları onların məhvi ilə nəticələndi.

3.2. Turançılıq milli ruh və istiqlalçılıq ideyasının tərənnümü kimi

I Dünya savaşı zamanı dünyada baş verən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyata da təsirsiz qalmadı. Əsrin əvvəllərindən ictimai fikirdə özünə getdikcə yer edən türkçülük bir qədər də şəkillənməyə başlayır. Buna səbəb Türkiyənin sınırlarından kənarında yaşayan türklərin hücumlara məruz qalması və öz yaşayış yerini tərk edərək vətənə qaçqın kimi dönmələri olmuşdu. Dünyanın müxtəlif yerlərindən türklərin vəziyyətinin ağır olması onun keçmiş şöhrətini geri qaytarmağı zəruri etdi. Trablisqərbdə, Balkanlarda gedən müharibələr türklərin bu əraziləri tərk etmələri ilə nəticələndi. Rusiya daxilində yaşayan türklərin böyük bir qisminin müstəqilliyini, bir hissəsinin isə milli muxtariyyətini qazanması turançılıq fikrinin geniş yayılmasına səbəb oldu. Z.Göyalpın hələ 1911-ci ildə yazdığı “Turan” şeirində “*Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türkistan, // Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir: Turan*”, - fikri ictimai-siyasi düşüncəyə də təsir etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması dövründə bu düşüncə istiqlal, müstəqillik istiqamətində fokuslanmışdır. Ədəbiyyat da öz problematikasında bu mövzulara geniş yer verirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin öz bayrağında türkçülüğü birinci sətərə qoyması, ölkənin yeni yaranmış müstəqilliyinə düşmən təhdidləri poeziyanın bu mövzulara yer verməsini şərtləndirdi. Baş verən hadisələr poeziyada öz əksini dərhal tapırdı; Azərbaycan əsgərinin vətəni qoruması, Qafqaz İslam ordusunun Bakını xilas etməsi, istiqlal, müstəqillik poeziyanın əsas mövzularından idi. Bu dövrdə əsas mövzulardan biri də turançılığın tərənnümü idi. Azərbaycan ədəbiyyatının heç bir mərhələsində turançılıq bu şəkildə poeziyanın mövzusuna çevrilməmişdi. Romantiklərdən M.Hadi, A.Şaiq, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, Umgülsüm, Ə.Müznib, Əliyusif, S.Mümtaz, Davud, İ.Şakir və başqalarının şeirlərində türkçülük, turançılıq ideyası tərənnüm

olunurdu. Əslində, türkçülüklə turançılıq eyni məqsədə xidmət edir. Türkçülüyn uzaq məfkurəsi turançılıq çox zaman poetik dərkdə eyniləşir. Ziya Göyalpın yazdığı kimi: *“Türkçülərin uzaq ülgüsü-məfkurəsi Turan adı altında birləşən oğuzları, tatarları, qırğızları, özbəkləri, yakutları dildə, ədəbiyyatda və kultürdə-harsda birləşdirməkdir”* [57, s. 38]

Cəfər Cabbarlı Cümhuriyyət dönəmində həm dramaturgiyasında, həm də poeziyasında mövzularını dəyişir; üzünü türk dünyasına tutur. “Trablis müharibəsi”, “Ədirnə fəthi” pyeslərində ilk dəfə türk dünyasında baş verən proseslər təsvir edilir. “Trablis müharibəsi” pyesində Nuru Paşanın bədii obrazını yaradır. “İsmailiyyə” binasında göstərilən tamaşada Nuru Paşanın özü də iştirak etmişdir. Cabbarlışünas alim Asif Rüstəmlinin tədqiqatlarında bu görüş barədə deyilir: *“Ənvər Paşanın ziyafətində monoloq söyləyən görkəmli səhnə ustası Abbas Mirzə Şərifzadə idi. Alqış sədələri altında Fətəli xan “Ədirnə fəthi” əsərinin müəllifi, Bakı Sənaye məktəbinin müəllimi, gənc dramaturq Cəfər Cabbarlınu Nuru Paşaya təqdim etdi. Əsər isə Azərbaycan səhnəsində bir il öncə-1917-ci il dekabrın 15-də uğurla nümayiş etdirildi”* [116, s.33]

Tədqiqatçının sənədlərə əsasən yazdığına görə, Nuru Paşa öz obrazına tamaşa etdikdən sonra ayağa duraraq bu bəstəboy, qarayanız “dağlı balasını”-Cəfər Cabbarlınu bağrına basmışdı. Bu zaman Bakı fəthi Nuru Paşanın 29, “Ədirnə fəthi” müəllifinin isə 19 yaşı var idi. Bu görüş bizə çox şey deyir. Hər şeydən əvvəl, məhz bu görüşdən sonra C.Cabbarlı yaradıcılığında türklük, tutabçılıq mövzusu geniş yer tutur. Yenə A.Rüstəmlinin yazdığına görə, *bu əsərlərin ilk tamaşalarından sonra verilən ziyafətdə C.Cabbarlı çıxış edərək türk xalqlarının qədimliyindən və böyük bir tarixə mənsub olmasından söhbət açmışdır. Onun bu nitqi Nuru Paşanın da diqqətini cəlb etmiş və xoş münasibət yaranmışdır. Hətta o, C.Cabbarlınu evində ziyarət etmiş və ona yazı stolu bağışlamışdır* [116, s.33] Bütün bunlar yeni atmosferdə C.Cabbarlının türkçü və turançı bir yol izlədiyini göstərir. Bu yolu onun poeziyasında daha aydın görmək olar. Şairin bu illərdə yazdığı “Sevdiyim” (Azərbaycan bayrağına), “Azərbaycan bayrağına”, “Sevimli ölkəm”, “Salam”, “Dün o gözlərdə”, “Yaşamaq” və s. şeirlərində türkçülük, turançılıq düşüncəsini tərənnüm

edir. Bu tərənnüm həm şairin Vətənə sevgisindən, həm də yaradıcılığının ilk mərhələsində malik olduğu romantik əhvali-ruhiyyədən irəli gəlirdi. Romantizmşünas alim Vəli Osmanlı şairin yaradıcılığındakı bu romantik başlanğıc haqqında yazır: “...*Cabbarlının şeir yaradıcılığı, əsasən, onun sənətindəki romantik istiqamətin başlanğıcı kimi əlamətdardır. Biz hələ onun ilkin təsəvvürlərində nəşə bir kövrəkliyin izlərini görürük. Müəyyən olur ki, həssas təbiətli bu yeniyetmənin düşüncə tərzindəki bədiiliyə də kövrək sədalar qoşulub. Bəzən ara-sıra, ya ardıcılıqla kövrəklik özünü bürüzə verir*” [108, s. 417]

Cümhuriyyətin yaranması, xalqın milli müstəqilliyi gənc dramaturq və şairi daha da ruhlandırır. Dramaturgiyada olduğu kimi, poeziyasına yeni mövzu və problematika daxil olur. Cəmi bir neçə il əvvəl satirik şeirlər yazan C.Cabbarlı bu dəfə tərənnüm şeirləri yazmağa başlayır. Şeirlərinin mövzu və ideyası, obrazları da dəyişir və yeniləşir. Azərbaycan bayrağına həsr etdiyi “Sevdiyim” şeirində yeni obrazlar və rəmzlərdən istifadə edilir; yeni yaranmış Cümhuriyyəti Turan elləri hesab edən şairin bədi təsvir və ifadə vasitələri dəyişir, onu “yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdiyim” adlandırır. Bu təsvirlər poeziyada ilk dəfə idi ki, yer tuturdu:

*Altun köksün hilal, yıldız işıqları yanınca
Zirvəsində Şahdağınun gün doğuşu diniyor.
Rəhm allahı gözəlliklər tanrısı tək pək incə,
Bir siyaqla könüllərə hey salamlar söylüyor.
O yerlərdə qardaşları, dostları var, pək sevir,
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdiyim* [28, s. 62]

Şairin lirik qəhrəmanı çox xoşbəxt idi; onun “bahar yelləri” bütün Turan ellərini oxşayır, “Altaylardan Altundağdan” doğma hisslər gözləyir. Deməli ki, şair Azərbaycan bayrağını kiçik bir məkanda görmür, daha geniş bir əraziyə şamil edir. Bu, Turan elləridi, o Turan elləri ki, bütün türk xalqlarını mənəvi cəhətdən birləşdirir. İstəyir ki, bu yüksələn bayraqlar bütün türk ellərini, xalqlarını qucaqlasın, onlarla buluşsun, “can alıcı bir görkəmlə dağ başında durduqca” “bahar

yeli açıq və dağınıqtellərini” oxşasın:

*Birər-birər oxşayırsan bütün Turan ellərin.
Altaylardan, Altundağdan doğma hisslər bəkləyir
,Yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdiyim.
Rüumuz ilə dörd bir yandan işıq saçmaq istiyor,
Ara-sıra tərpaniyor, yüksək uçmaq istiyor,
Qollarilə türk ellərin bütün qucmaq istiyor,
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdiyim [28, s. 62]*

Cəfər Cabbarlının Cümhuriyyət bayrağına bununla da yetinməyib yeni bir “Azərbaycan bayrağına” adlı şeir yazması da göstərir ki, şair bayrağa böyük bir ucalıq kimi baxır və onu tərənnüm etməkdən doymur və “*Buraxınız, seyr edəlim, düşünəlim, oxşayalım, //Şu sevgili, üç boyalı, üç mənalı bayrağı*”,-deyə ona baxmaqdan həzz alır, onu düşünür, oxşayır. Çünki bu sadəcə bayraq deyil, tarixdən gələn böyük dövlətçilik ənənəsini yaşadan bir mənadır. Şairin təqdimatında o, müqəddəsdir, Odlar yurdundan bizə ərməğandır, onu yaşatmaq, ucalara qaldırmaq lazımdır. Bu bayraq ucaları çox sevir, həmişə yüksəklərdə dalğalanır. Azərbaycan bayrağının böyük mənalar ifadə etdiyini tərənnüm edən şair, bu böyük mənaları açır:

*Mələklərin qanadımı üzərinə kölgə salan?
Nə imiş bu? Aman allah! Od yurdunun yarpağı,
Kök yarpaqlar, al çiçəklər, yaşıl otlar topasımı?\
Xayır! Xayır! Çiçək solur, otlar yerdə tapdanır.
Fəqət bizim bayrağımız ucaları çox sevir.
Yıldızlardan, hilaldan da yüksəklərdə fırlanır.
Kölgəsində ay əyilib bu gözəli qucmada,
Qucaşaraq sevdiyilə yüksəklərə uçmada [28, s. 63]*

Şair Azərbaycan bayrağında yer almış rənglərin mənasını da “*Bu ay, yıldız*

boyaların qurultayı nə demək?”, - deyə sual edir və sonra da bu rənglərin mənasını poetik şəkildə ifadə edir. Şair bu boyaların mənasını türklüyün, Turançılığın tarixinə bağlayır və göy rəngi “*Moğoldan qalmış bir türk nişanı, Bir türk oğlu olmalı*”, - deyə mənalandırır. Şairə görə yaşıl boya “*islamlığın sarsılmayan inamı*”, al boya, yəni qırmızı rəng isə “*azadlığın, təcəddünün fərmanı*”, yəni “*mədəniyyət bulmalı*”. Rəmzlərlə dolu şeirdə türklüyün və Turançılığın əlamətləri poetik şəkildə ifadə edilir. Alxan Bayramoğlu bu rəmz və simvollar barədə belə bir doğru qənaətə gəlir: “*...bayraqdakı rənglər öz “qurulaty”larında türklüyümüzün əlaməti, islamın ürəklərə hakim kəsilməli olan sarsılmaz inamıdırsa, səkkiz guşəli ulduzla onu qucaqlayan hilal, ay od yurdunun azadlıq eşqinin və türk milli təfəkkürünün dünyəvi bilikləri mənimsəyən işıqlı zəkəsinin ifadəsidir. Bütün bunlar aşiqi həm də ona görə məftun edir ki, onlar bizim mənəviyyatımıza yad olmayıb , özündə türk milli şüurunun ürəklərdə bəslədiyi azadlığı və istiqlalıyyət idealının rəmzlərini birləşdirmişlər*” [26, s. 65-66] Şair burada təkcə Azərbaycan bayrağını tərənnüm etmir, həm də onun simvollarının- göy rəngin, yəni türklüyün rənginin tezliklə bütün Turan ellərində açılmasını istəyir. Şair üçün “Səkkiz uclu şu yıldız” da səkkiz hərfli “Od yurdu”dur. Bu “Od yurdu” “Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kibi” səhralara uçmuşdur. Buisə Odlar yurdunun azadlığı, müstəqilliyi deməkdir:

Şu hilalda türk bilgizi düzgün sevgi

nişanı Yurdumuzu qucmuşdur.

Allah, əməllərin edib şu bayrağa intiqal

Birər-birər toğru olmuş, bir od almış: istiqlal.

Yürəgimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin

O gün olsun bir gög bayraq Turan üstə açulsın [28, s. 63]

C.Cabbarlının bu dövrdə ədəbi turançılığa meyil etməsi həm ictimai-siyasi hadisələrin inkişafından, həm də romantizmə meyilindən irəli gəlirdi. Ə.Hüseynzadənin əsrin əvvəllərində, bir qədər sonra isə Z.Göyalpın yaradıcılığında mühüm yer tutan siyasi turançılıq cəmiyyəti yeni hadisələrə hazırlamış və

Cümhuriyyətin qurulması ilə nəticələnmişdi. Xüsusilə, 1910-cu ildən sonra Türk ocaqlarının yaranması və Z.Göyalpın “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” silsilə məqalələrinin dərc edilməsi cəmiyyəti bu istiqamətdə hadisələrə hazırladı. Z.Göyalp yalnız siyasi turançılıqla məşğul olmur, həm də ədəbi Turançılığı təşviq edirdi. Məhz onun “Turan” şeirindən sonra Türkiyə və Azərbaycan poeziyasında ədəbi turançılıq boy göstərir. A.Kəngərli Azərbaycan turançılarından, ədəbiyyatda Turançılığı başlatmış ideoloqlarına Ziya Göyalp turançılığının təsiri olduğu qənaətinə gəlir və onun turançılığının yalnız ünlü bir şeirlə də məhdudlaşmadığını bildirirdi: “...o, *Turançılığı sistemli şəkildə, qətiyyətlə, ardıcıl olaraq, dönə-dönə öz əsərlərində təbliğ və tərənnüm edir, bu mövzuda saysız əsərlər yazırdı. Buna görə də, I Cahan hərbi dövründə nə qədər qərribə görünsə də, Azərbaycan romantikləri Turançılığı məhz Göyalpdan öyrənmiş oldular*” [84, s. 297]

Turançılıq ideyasının C.Cabbarlı yaradıcılığında bədii əksini tapması təsadüfi deyildi; gənc şair hələ hekayə və ilk pyeslərində hadisələrə romantikcəsinə yanaşırdı. Cümhuriyyət dönməsinə qədər əsasən satirik şeirlər yazsa da, bu dövrdə tərənnüm yolunu tutmuş və xalqın istiqlal və milli mücadiləsini tərənnüm etmişdir. “Sevimli ölkəm”, “Salam”, “Dün o gözlərdə”, “Yaşamaq” şeirlərində, eləcə də “Qız qalası” poemasında xalqın tarixi və bugününü bir-birinə qovuşdurur. “Sevimli ölkəm” şeirində ölkəsinin bugününü tərənnüm edir və tarixinə baş vurur. Bu şeir də yeni yaranmış cümhuriyyəti tərənnüm edən ilk şeirlərdəndir. Vətənin “göy otlaqlardan ipək paltar geyinən” tarlaları, düzlərini, təbiətini, “maral gözlü qızları”nı tərənnüm edən şair onun tarixinə də baş vurur, digər romantiklər kimi “quzğun dəniz”ini, “yanardağları”nı tərənnüm edir:

*“Quzğun dəniz” oynar ayaqlarında,
İşıq saçan nefti torpaqlarında,
Tarixlərin altın yarpaqlarında
Dadlı-dadlı sözləri var ölkəmin.
“Yanardağ”larında yalov qoşarmış,*

*Onu tapınmaya ellər qoşarmış,
Bir çağ varmış, ölkəm azad yaşarmış,
Bu yollarda izləri var ölkəmin [28, s. 67]*

C.Cabbarlının ölkəsinin azad yaşadığı dövrü məhz türkçülüyn ən yaxşı dövrünü, Turançılığın bərqərar olduğu dövrü xatırlatması təsadüfi deyil. Turançılıq türklər üçün yalnız bir ideya olmayıb, həm də tarixi bir reallıq olmuşdur. “Məhəmmədzadə Mirzəbala qardaşıma töhfə” yazaraq ona həsr etdiyi “Salam” şeirində şair keçmişə gedərək Turan ellərinə salam söyləyir. Şair burada “Turan eli” dedikdə bütün türk dünyasını nəzərdə tutur və Azərbaycanı da onun bir parçası hesab edirdi. Bir ucu Xəzər dənizi, bir tərəfi Baykal gölü, bir tərəfi Altundağdan, Yanardağdan keçən həsrət yelləri şairin salamını çatdırır, xalqın sahib olduğu istiqlalın müjdəsini verirdi. Lirik qəhrəmanın fikrincə “Əməl quşu Şərqə doğru uçaraq” Gündoğuşda murad suyu içir. Sabah yeli isə Altundağdan keçərək Turan ellərinə salam söyləyir. Şair şeirdə Turan elinin coğrafiyasını cızır:

*Baykalda görsəniz ördək izləri,
Unutmayın tapşırduğım sözləri.
And verirəm, durnalarım, sizləri
Turan ellərinə salam söyləyin [28, s. 64]*

Şair “Od yurdunun yavrularının” dili ilə bütün türk dünyasına salam göndərir və yenidən qazanılmış istiqlalın müjdəsini verir. O, bu yurdu “göylər eli” adlandırır və Turan dillərinin bundan sonra da bu ellərdə səslənəcəyini “*İntizar gözlərdən Xəzər doğuldu, //Həsrət yürəyimiz Yanardağ oldu, //Dillərimiz Turan diyə yarıldı //Turan ellərinə salam söyləyin*”,-deyə poetik şəkildə ifadə edirdi:

*Yıldızlı bəz, göy tac üstü aypara,
Bir al yaylıq verim, yetirin yara,*

Durnalar, durnalar bizdən dübara

Turan ellərinə salam söyləyin [28, s. 64]

C.Cabbarlının bu dövrdə yazdığı şeirlərin iki əsas xüsusiyyətini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir; birincisi, şair yaradıcılığında lirik şeirə müraciət edir, buna qədər onun romantik hekayələri çap olunmuşdusa, əsasən, satirik şeirlər müəllifi kimi tanınırdı; ikincisi, istiqlalını qazanmış xalqı və onun Cümhuriyyətini tərənnüm edir; üçüncüsü, xalqın keçmişinə qayıdaraq turançılıq ideyasını təsvir edir; dördüncüsü, şeirlərində poetik simvolları geniş istifadə edir. Bu simvolların hamısı, demək olar, türkçülüyn, turançılığın, vətənçiliyin simvolları, rəmzləri kimi mənalanır. Cümhuriyyət dönəmində yazdığı pyeslərində də türkçülük və turançılığı tərənnüm etmişdir. Şairin bu dövrdə Cümhuriyyətin qurulmasında yaxından iştirak etməsi, Milli məclisin ilk stenoqrafçılardan biri olması da onun bu işə cani-dildən qoşulduğunu göstərir.

Əsərlərində turançılığı tərənnüm edən şairlərdən biri də Umğülsüm Sadıqzadə (1900-1944) idi. Gənc olmasına baxmayaraq onun şeirlərində milli ruh, türkçülük, turançılıq, vətənpərvərlik motivləri ön yerləri tuturdu. Ola bilsin ki, yaradıcılığının ilk mərhələsinin məhz Cümhuriyyət dövrünə düşməsi şairin belə bir ruhda “tərbiyə alması”na səbəb olmuşdur. U.Sadıqzadə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. O, kiçik yaşlarından şeir və hekayələr yazmağa başlamışdır. Şairin əsərləri “İqbal”, “Dirilik”, “Qurtuluş”, “Açıq söz”, “Yeni iqbal”, “Məktəb”, “Azərbaycan” və b. qəzet və jurnallarda dərc olunurdu. Cümhuriyyətin lideri M.Ə.Rəsulzadənin əmisi qızı olması və 1917-ci ildə yazıçı və tənqidçi Seyid Hüseyinlə ailə həyatı qurması da onun yaradıcılığına öz təsirini göstərməyə bilməzdi təbii ki. Digər şairlər kimi onun da milli ruhlu şeirləri əsasən Cümhuriyyət dönəminə düşür. Belə ki, aprel işğalından sonra şairin şeirləri mətbuat orqanlarına yol tapa bilmir. Bu nəşrlər bir müddət sonra, 1928-ci ildə, İstanbulda Azərbaycan mühacirlərinin tərtib etdiyi “İstiqlal uğrunda” məcmuəsində bərpa olunmağa başlayır. Jurnalda milli ruhlu və istiqlal şeirləri yenidən işıq üzü görməyə başlayır. Bu məcmuədə Ü.Sadıqzadədən başqa Əhməd Cavad və Əmin Abid Gültəkinin də

şeyrləri çap olunurdu. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə Ə.A.Gültəkinin kimliyi bəlli olmadığından şairin şeyrləri elə də diqqəti cəlb etmirdi. Umgülsümün də şeyrlərinin burada çap olunması elə bir rezonans doğurmadı. Ola bilsin ki, xanım şairimizin Sovet dövründə zamanın nəbzinə uyğun şeyrlər yazmaması onu qismən unutturmuşdu. Bu zaman ədəbi tənqidin diqqəti daha çox Ə.Cavada yönəlmişdir. Sənətkar digər həmkarlarına nəzərən daha çox tənqid edilirdi. Buna baxmayaraq Umgülsüm zamanın repressiya adlanan pəncəsindən özünü qurtara bilmir. Təqiqlər başlayınca onun illər öncə yazdığı əsərlər yaddaşları təzələyir. Lakin onu daha çox S.Hüseynə görə “cəzalandırır”lar. 1937-ci ilin 15 iyununda sevimli həyat yoldaşı Seyid Hüseyn həbs edilir. Daha sonra isə onun da həbsinə qərar verildi. 11 noyabr 1937-ci il tarixində həbs edilən şair 1938-ci ilin 20 mayınadək Bayıl həbsxanasında cəza çəkmiş və SSRİ XDİK yanında xüsusi müşavirənin 1939-cu il 9 aprel tarixli qərarına əsasən vətən xaininin həyat yoldaşı kimi səkkiz il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. [91, s. 141] Umgülsüm Temlaq islah əmək düşərgəsində cəza çəkir. 1944-cü il aprelin 15-də azad olunur. Lakin buna baxmayaraq Bakıda, uşaqlarının yanında yaşamağa icazə verilmir və o, Şamaxıya göndərilir. Bundan sonra o çox yaşamır və elə həmin ilin sentyabrında həyata gözlərini əbədi yumur. Umgülsümün poetik yaradıcılığı o qədər də geniş deyil. Şairin yaratmağa fərsəti çox olmur. Bunun səbəbləri əslində yuxarıda bəhs olunan tarixi-siyasi şəraitlə bağlı idi. Milli ruhlu şeyrlərini Azərbaycanın işğalından sonra dərc etdirmək mümkün olmadığından o şeyrlər sandıqda qalmışdır. Bundan başqa yazıb yaratdığı şeyir və poemalarının bir qismi də itmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq onun Cümhuriyyət dövründə yazdığı şeyrləri türkçülük və turançılıq istiqamətində yeni bir səhifə açmışdır. Umgülsümün əsas tədqiqatçılarından biri Aydın Hüseynzadə də onun yaradıcılığını üç yerə bölür və 1916-1920-ci ili ən məhsuldar dövrü kimi götürür. O yazır: *“Umgülsümün yaradıcılığının ikinci dövrü kimi 1920-1937, üçüncü dövrü kimi isə 1937-1944-cü illər müəyyənləşdirilir”*. [75, s. 149] Şairin dərc edilən əsərlərindən də görünür ki, sovet dövründə onun şeyrləri çox azdır, 1937-1944-cü illərdə isə 11 “Bayıl şeyrləri” və gündəlik, ərizələrdən ibarətdir. Bütün hallarda Umgülsümün yaradıcılığının ən parlaq dövrü Cümhuriyyət

dövrü olmuşdur. Bu dövr həm də poeziyada yeni start götürən milli ruhun poetik ifadəsini əks etdirir. Şairin bu illərdə yazdığı “Turan düdüyü”, “Səs verəlim”, “Ey türk oğlu”, “Çəkil, dəf ola”, “Əsgər anasına”, “Yolunu bəklərdim”, “Builki mayılda”, “Yurdumun qəhrəmanlarına” və b. şeirlərində lirik qəhrəman milli düşüncəni, türkçülük və turançılıq ideyasının daşıyıcısı kimi verilir. Əlbəttə gənc şairin bu mövzulara bu qədər önəm verməsi aldığı təlim-tərbiyədən və düşdüyü mühitdən də irəli gəlirdi. Bu mövzu əslində romantik cərəyanın nümayəndələrinin yaradıcılığında tərənnüm edilən əsas mövzular idi və Umgülsümün də yaradıcılığının əsas xüsusiyyətinə çevrilmişdi. Bu cəhətdən şairin “Nargin əsirlərinin dilindən” qeydi və “Turan düdüyü” şeiri özünün vətənpərvərliyi və turançılıq ideyasının tərənnümü ilə fərqlənir. Məlumdur olduğu kimi, I Dünya müharibəsi zamanı rus əsgərləri tərəfindən əsir alınıb Azərbaycana, Nargin adasına sürgün olunan əsirlərin taleyi cəmiyyəti o zaman çox da narahat etmişdi. Burada əsir qalanlara qarşı qeyri-insani davranışlar sərgilənir, onlar ac və susuz buraxılır, xəstələnənlərə belə çox pis münasibət bəslənilir, onlara acınmırdı. Əsirlərin bu vəziyyəti şairi dərinlən düşündürürdü. Bundandır ki, “Turan düdüyü” şeirində bu narahatlıqlar, dərdlər açıqlanır. Əslində, şeirin adının “Turan düdüyü” olması da budan irəli gəlirdi. “İskəndərin buynuzu var” həqiqətinin əfsanədə olduğu kimi çatdırılması burada düdük vasitəsilə bu vəziyyətin çatdırılmasını nəzərdə tutur. Şair ilk bənddə göstərir ki, “acı fəryadları dinlədikdən” sonra dərdli-dərdli inləmiş və indi də dərini söyləyərək “Ərzimi dinləyən, soran nerədə?”, - deyə sual edir. Türk xalqlarının düşdüyü bu durum şairin ürəyini dağlayır, cahan gülsə də, onun qəlbi gülmür, “duyulmaz dərdimə dərman nerədə?”, - deyə dərman axtarır. Gənc şair əlacı türklüyün tarixində görür və bu zaman onun keçmiş şöhrətini xatırlayır:

*Dağıtdılar yuvasını bülbülün,
Xəzan vurdu yarpağını hər güliin,
Susdurdular nəğməsini bir elin
Canana can verən o can nerədə?
Məskənimiz həp fəlakət bucağı,*

*Bəstərimiz fırtınalar qucağı,
Sönmüşmüdür əcəb Türkün ocağı
Anadolu nerdə, Turan nerədə?* [111, s. 55]

Umgülsüm türklərin Nargin adasında çox pis şəraitdə əsir saxlanmalarını türk dünyasının düşdüyü vəziyyətlə əlaqələndirir və bundan çıxış yolları arayır. Anaların ağlar qalması şairi narahat edir. Bu səbəbdəndir ki, cavanları, igidləri axtarır gözü, türklüyün gəmisini sahilə çıxarda bilmək istəyir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şeirin məzmunu ilə bağlı müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Ədəbiyyatşünas T.Salamoğlu bu şeirin məzmununu Azərbaycanın istiqlalı ilə bağlayaraq yazır: *“Umgülsüm Bakı kommunası dövründə Azərbaycanın mahiyyətə müstəmləkə rejimi altında inləməsini, hədsiz fəlakətlərə düçar olmasını, Azərbaycan xalqının həqiqi mənada genosidə məruz qalmasını, sinfi mübarizənin əsl mahiyyətini üzə çıxarır, “məskənimiz həp fəlakət bucağı”, “bəstərimiz fırtınalar qucağı”,- deyərək fəryad qoparır”*. [118, s. 89]

A.Bayramoğlu isə tədqiqatçının bu təhlili ilə razılaşmayaraq yazır: *“Yuxarıdakı təhlildən aydın olduğu kimi, “Turan düdüyü” şeirinin Bakı kommunası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qəzetdə şeirin “Nargin əsirlərinin dilindən” qeydi ilə çapa verilməsi də bunu təsdiq edir”*. [25, s. 17] Biz A.Bayramoğlunun mövqeyi və təhlili ilə razılaşırıq. Fikrimizcə, şeirdə milli istiqlaldan söhbət getmir. Şair türklüyün I Dünya müharibəsində düşdüyü vəziyyətə, konkret olaraq, Nargin adasındakı əsirlərin şəraitinə narazılığını bildirir, dünyada haqq-ədalət axtarır və “Anadolu nerdə, Turan nerədə?”, - deyərək türklüyün keçmişdəki şöhrətinin təkrar bərqərar olunmasını istəyir. Əgər milli istiqlalda, müstəmləkə rejimindən danışılısaydı “Anadolu nerdə?” sualını verməz, onları köməyə çağırmazdı. Digər tərəfdən də, şeir 1917-ci ildə yazılmışdı. Və bu dövr üçün Azərbaycan istiqlalı hələ yad bir mövzu idi. Belə ki, Azərbaycan ictimai-siyasi düşüncəsində müstəqillik, istiqlal düşüncəsi hələ formalaşmamışdı. Ona görə də, gənc şairin burada istiqlalı tərənnüm etməsi fikrinin həqiqəti əks etdirməməsi düşüncəsindəyik.

Umgülsümün “Səs verəlim” şeiri isə “Türk qızlarına” qeydi ilə çap

olunmuşdur. “Açıq söz” qəzetinin 18 may 1918-ci il sayında dərc edilən şeirdə millətin bir fərdi, övaldı kimi türk qızlarının üzərinə düşən vəzifəni anladır, “türklüyün bayrağını yüksəltmək”, “qafqaslıq” naminə hamını səs verməyə çağırır. Bu çağırışda türklüyün tarixinə gedir, şanlı türk atərixinə müraciət edir:

Türklük deyil, biz türklüyün özüyük,

Millətimiz bizim ilə canlanır.

Qazanalım, Fateh xanın qızıyıq,

Türklük adı fütuhətlə sanlanır.

Səslənməli, varlığımız bilinsin,

Türk oğlunu yadlar öksüz sanmasın.

Güc verəlim qüvvətimiz görünsün,

Qız, qadınlqı həyansız kibi qlamasın. [111, s. 57]

Umgülsümün “Ey türk oğlu”, “Çəkil, dəf ola”, “Əsgər anasına”, “Yolunu bəklərdim”, “Builki mayısdə” və s. şeirlərində də türklük, turançılıq, onların şanlı keçmişini təəənnüm olunur. Onun fikrincə, türk oğlu yadlara heç zaman boyun əyməməli, hər bir türk oğlu öz vətəninə qəhrəmanıdır və onu göz bəbəyi kimi qorunmalıdır. “Ey türk oğlu” şeirində türk oğluna müraciət edərək onu Turanın qəhrəman oğlu hesab edir, yüz illərdi “ayaqlanmasına” “hıçqırmasına” daha dözə bilmir, “biləyinin düşməne qılinc tutmasını” istəyir. İstəyir ki, Türk oğlu “öz ürfanıylə, biləyi və gücü” ilə vətəninə, yurduna qala olsun, Qafqasiyanın ən böyük, uca dağlarına onun adı yazılsın, onun adı ilə tanınsın.

“Səni vəhşi tanıyan o mədəni canavar,

Məğlub olsun, xar olsun, intiqamlara alınsın,

Türk bayrağı o zaman göyü üzündə parıldar”, [111, s. 59] - sözlərindən belə məlum olur ki, şair bütün türklüyü düşünür və Qərbin (mədəni canavar) türklüyün

üzərinə hücumlarını pisləyir. Şairin ən ümdə vəzifəsi türkçülüüyü, turançılığı yaşatmaq və bütün türkləri bu amal uğrunda bir yerə toplamaq, gücünü göstərməkdir:

*Ey türk oğlu, sən üy qəhrəman oğlu
Turanın, Şanlı, yükəsk babanın öyüdüni unutma,
Sən də yürü o yolu.
Yürü, əvət özünü heç bir şeydən qorxutma;
Yürü, əvət bir daha təməddünün, ürfanın
Ülvi duyğular versin Türkün həsas qəlbina
Hörmət, izzət aldırın böyük Turan elinə.*

*Səmalardan seçilməz Türkün mavi bayrağı,
Yenə əski şan ilə Türk yurduna dikilsin.
İştə Turan, iştə yurd, iştə türklük ocağı,
Yabançıya düşəməz düşüyorsa sən özün. [111, s. 58]*

Umgülsüm özünü Turan övladı hesab edir, onun poeziyasının xəritəsi çox genişdir; lirik qəhrəmanı daim türklük duyğusu ilə nəfəs alır və yaşayır. “Əsgər anasına” şeirində analara, valideynlərə üz tutaraq övladlarını müqəddəs vətən borcunu yerinə yetirmək ruhunda böyütməyə çağırır, onların hər bə, döyüşə getməsinə mane olmamağa səsleyir. Çünki onlar “Vətənin bəkiləri”dir və hər biri “cəsür bir qəhrəman olacaq”. Onların hər biri yurdunu qurtarmaq üçün qəlblərində saf və sağlam türk duyğusu yaşadır. “Çəkil, dəf ola” şeirində isə şair Türk yurduna göz dikənlərə qarşı etiraz səsini ucaldır. “Ey buzlu şimaldan qopan ruzigar!” sözlərindən məlum olur ki, şairin bu etirazı Azərbaycan xalqının istiqlalına göz dikən imperiyadır. Şair bu “murdar çphrə”ni, “əbus sima”nı vətəninə görmək sitəmir, onu sevmədiyini, nifrət etdiyini poetik şəkildə ifadə edir. Lirik qəhrəmanın fikri ciddidir, kini, nifrəti ilə düşməni vətəninədən dəf etməyə gücü çatar, “nəfəsi ilə onu boğar”. Çünki onun keçmişi var, “Turan balası”dır:

*Turan balasıyam, türkün özündən,
Soyuq su içdim mən tünkar gözündən...
Yeni nur aldım o günəş yüzündən
Şərəfli bir dilək yaşadır məni.*

*Annəciyim, bənim şu yaşıl dağlar,
Bənsiz nəşə bulmazçiçəkli bağlar,
Bənsiz bülbül inlər, çiçəklər ağlar,
Buraxmam yurduma alçaq düməni. [111, s. 60]*

Umgülsüm Türk ordusuna ithafən yazdığı “Yolunu bəklərdim” şeirinin yazılması ilə bağlı qeydində yazır: “*Bu şeir bir il qabaq (1918-ci il) qanlı mart hadisəyi əliməsindən Azərbaycan türk islamlarının yaxasını düşmən əlindən almaq və ölümdən qurtarmaq üçün qardaş, arkadaş deyə-deyə dərə, təpə, dağ,daş aşaraq yardıma gələn şanlı Türkiyə ordusuna ithafla yazılmışdır*”. [111, s. 62] Şair xanimanı yıxılan Türk elini düşmən əlindən qurtaran qəhrəma türk əsgərlərinə öygülər yağdırır, “üzü qara düşməne” bəddualar edir, gözlədiyi igid qardaşlarının onları qurtardığına sevincini ifadə edir. “Builki mayısa”, “Yurdumun qəhrəmanlarına”, “Bir qız üçün”, “Bayrağım enərkən”, “Bən”, “Hicran” və s. şeirlərində də türk dünyasının fəryadını çatdırır və onun istiqlal uğrunda verdiyi mücadiləni tərənnüm edirdi. “Bən” şeirinə M.Ə.Rəsulzadənin “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” sözlərini epiqraf gətirən Umgülsüm yurdunu yetim qoyan kommunistlərə etiraz səsini ucaldır, onları ittiham edir. Özünü istiqlalın ilk qurbanlarından biri hesab edən şair xalqın milli bayrağının yenilməz olduğunu və böyük tarixi keçmişə malik olduğunu qürurla bildirirdi:

*Səndə “oraq” varsa, bənim “ay”ım var
“Oğuz” dan aldığım altun yayım var.
Milliyyət deyilən bir sarayım var,
Yaşıl dünyam, göy pasibanı mənəm.*

*...Yenəməz xəlqimin milli bayrağı,
Gavurda qlamaz türkün torpağı,
Saçına dəyəməz rusun darağı
Azəri qızının cananı bənəm...[111, s. 69]*

Cümhuriyyət dövründə poeziyada turançılıq və onun komponentləri (vətənpərvərlik, ordu marşları, türkçülük və s.) gənclərin yaradıcılığında daha çox nəzərə çarpır. Türk şairləri M.Ə.Yurdakul, N.Kamal, T.Fikrət, Z.Göyalp və başqalarının yaradıcılığında milli ruhda yazılan hərbi marşlarda da öz əksini tapır. Bu dövrdə hərbi marş xarakterli şeirlərin də çap olunması milli ruhdan, türkçülük və turançılıq ruhunun ifadəsindən irəli gəlirdi. Abbas Ağa Qayıbovun (Nazir) “Miralay Cəmil Cahid bəyin mədhində”, Salman Mümtazın “Öyün, millət”, Ə.Müznibin “Yuğ qığılıcı”, “Yangın”, Davudun “Məqsədimiz”, “Əsgər şərqi”, “Bir əsgərin xitabı”, “Azərbaycan ordusuna”, “Atalara”, “Millətimə”, İbrahim Şakirin “Türk ordusuna”, Mətləb oğlu Abutalıbovun “Türkün dərdi”, Ə.Bağırının “Yüz ildi”, Əliyusifin “Azərbaycanlıya”, “Bayraq”, “Getmə”, “Bir türk yolçusu deyir ki”, “Qarabağ xainlərinə”, Cəlal Sahirin “Qafqas türkü”, Məhəmməd Ümid Gəncəlinin “Azərbaycan”, Vətən şərqi”, “Dərdli şair”in “Yürəklərdə” və s. onlarla şeirlərdə türklük, turançılıq, vətənçilik, yurdu, vətəni qorumaq amalı təsvir edilirdi. Cümhuriyyətin Avropaya təhsil üçün göndərdiyi tələbələrdən biri, sonralar Azərbaycana qayıtdıqda Solovki adalarına sürgün edilən Əliyusif şeirlərində Vətəninə vəsf etməklə qalmır, həm də onun şanlı Turan keçmişini, türklüyünü tərənnüm edirdi. “Qarabağ xainlərinə” şeirində Qarabağın göylərə ucalan həşəmətli dağlarını, qayalarını vəsf edir və buranı böyük bir mədəniyyət ocağı olaraq göstərir və onu “Azəri tacının ən şəşədar (parlaq-Ü.A.) alması” olaraq təqdim edir. Lakin xainlərin buna gözü düşmüşdür. Bundan qeyzə gələn lirik qəhrəman vətənin müdafiəsinə qalxaraq:

“Çəkil, ey çöhreyi-əlməsi dutan sənc, çəkil,

Çəkil, ey əllərini, xəncərini qanıyla yuyan”, [52, s. 2] - deyə bütün varlığı ilə Vətənin müdafiəsinə qalxır.

“Bir türk yolçusu deyir ki” şeirində isə Azərbaycanı türk yurdu olaraq göstərir və “öksüz Şərq”də onun böyük bir tarixi keçmişə malik olduğunu, qaranlıq gecələrin artıq arxada qaldığını deyir. Şair əmindir ki, bir gün gələcək Qaf dağında yaşayanəfsanəvi Ənqa quşu kimi parlayacaq:

*Dedilər, Azərbaycan türklərinin əlində
Əski atəş yenni başdan alovlanmış, coşmuşdur.
Vəhşi Qafqaz dağlarının o bükülmüş telində
Bir türk oğlu taleyinin arxasınca qoşmuşdur.*

*Əvət, əvət, bu gün şərqə Kəbə oaln bu ölkə
Yenə bir gün atəş ilə, alov ilə yanacaq,
Bütün Turan, oğuz nəsli, hətta bütün Şərq bəlkə
Yenə onu təqdis ilə ziyarətə sanacaq. [52, s. 2]*

Davudun şeirlərində xalqın istiqlal mücadiləsi tərənnüm olunur və bu istiqlalın həyata keçməsinə təmin etmək üçün yeni nəsillərin formalaşması yönündə vətənpərvərlik motivləri təsvir olunur. Bu şeirləri şərti olaraq “əsgər şeirləri”, yaxud “hərbi marşlar” da adlandırmaq olar. “Bir əsgərin xitabı” şeirində əsgərin adından anasına müraciət edilir və onun ağlamaması istənilir. O xoşbəxtədir ki, əlində silah yurduna növbə çəkir, “namusuna, millətinə” gözətçilik edir.

*“Doğmadınmı sən bizləribu gün üçün annəciyim,
Axıtdığın göz yaşları bilməm neçin, annəciyim?”*

- deyə ona sual edən lirik qəhrəman “bir əsgər kimi öz yurduna yardım etmək”dən məğrurluq duyaraq “Siz salam qalın, annə, bən gedirəm orduma”,-deyə anasını arxayın edir. Şairin əsərin dilindən anasına müraciəti olduqca uğurlu tapıntıdır; çünki, bir var bunu anaya bir başqası desin (bu cür şeirlər də yazılırdı!), bir də var, oğul anaya yurd, vətən, onlar üçün ölümə belə getməyə hazır olduğunu

söyləsin. Davudun “Atalara” şeiri də, demək olar, eyni mövzuda yazılıb. Əgər bu şeirdə analara xitab olunursa, “Atalara” şeirində onlara müraciət olunur, artıq müstəqil olan Azərbaycanı qorumaq üçün əsgərlərin lazım olduğunu qətiyyətlə bildirirdi. Şair gəncləri əsgərlikdən qaçıran atalara, ziyalılar, oxumuşlara, qocalara, işçilərə üzünü tutaraq vətənin onları gözlədiyini qürurla bildirərək,

*“Gənc oğlunu qadın kəbi gizlətmə,
Türk adını təhqir etmə, kirlətmə,
Olmalıyız sınırlarda növbətçi,
Girəməsin yurdumuza yabanı”, - deyə xalqı da buna çağırırdı.*

Davud “Məqsədimiz” şeirində türk millətinin böyük bir tarixi keçmişə malik olduğunu təsvir edir. Lakin bu tarix birxətli olmamışdır; bəzən başqalarına qul olmuş, bəzən isə düşmənləri əzərək onları özlərinə qul etmişlər. Nə zaman ki, ruhdan düşürük, o zaman başqaları da bizi əzmək istəyir. Lakin bütün hallarda türklər hürr yaşamağı sevər, haqqını müdafiə edərlər:

*Amma yenə hürrüz biz,
Arayırız Türküstanə gedən iz,
Qaldırmışıq üç boyalı bir sancaq,
Yüksələcək bu yerlərdə bu ancaq.*

*Haqqımıza, yurdumuza toxunan
Bir millətə həp oluruz biz düşmən.
Haqqımızı müdafiə edəriz,
Yurdumuzu hər şeydən çox sevəriz. [37, s. 2]*

Cümhuriyyət dövründə milli ruhlu şairlərin yaradıcılığında turançılığın, bayrağın, əsgərin, ordunun ən yaxşı poetik təsvirinin şahidi oluruq. Lakin bu ideyanı tərənnümü aprel işğalından sonra senzuralı mətbuat şəraitində baş vermir. Yalnız

mühacirət mətbuatında cümhuriyyət ideyaları poetik şəkildə yaşadılır. Gültəkinin 20- ci illərdə yazdığı şeirlərdə turançılıq, türkçülük ideyaları tərənnüm olunurdu. Ə.Abidin tədqiqatçısı B.Əhmədov bu fikirdədir ki, Gültəkinin bu şeirləri siyasi mühacirətə bir yön, istiqamət vermişdir. [46, s. 54] Gültəkin “Annəmə” şeirində yazırdı:

*Azəri oğlunun böyük ümidle,
Gömdüyü üçrəngli bayrağını öp.
Belki de ölürüm qürbetde anne
Ruhumsa kalmasın hasrette anne. [59, s. 36]*

Mühacirətdə yazılan bu cür şeirlər Cümhuriyyət dövrü poeziyasının məntiqi davamı kimi görünür. Bu cür şeirlərdə xalqın istiqlal düşüncəsi üçrəngli bayrağın, vətənin taleyini ifadə edirdi və gələcəyə böyük ümidlər verirdi.

NƏTİCƏ

Vətənçilik, Türkçülük və Turançılıq tarixi, elmi-nəzəri və ədəbi istiqamətdə böyük bir yol keçib gəlmişdir. Burada bu yolun tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu, mərhələlərini izləmək, onun xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq məqsədini izlədik. Araşdırmalardan aydın oldu ki, turançılıq vətənçilik və Türkçülük kimi türk toplumunun, türk xalqlarının və dövlətlərinin bir-birinə yaxınlığını, birliyini və nəticədə bütövlüyünü saxlayan istiqamətlərdən biridir. Turançılıq bir ideoloji baza deyil, türk xalqlarının keçib gəldiyi yolun gələcəyə uzanan ümumi məcmusudur və tarixi təcrübənin müasir proseslərdə yenidən doğuşudur. Uzun müddət turançılıq ideyası araşdırmalardan kənar qaldığından onun ictimai fikirdə və bədii düşüncədəki yolu tədqiq edilməmiş, türk toplumlarını gələcəyə hazırlaması konteksti öyrənilməmişdir. Tarixən türk xalqlarının coğrafi ərazilərdə tutduqları mövqe bu gün fərqli olsa da, onları birləşdirən mənəvi xəritə yenidən Turan və turançılıq ideyasının gündəmə gəlməsini zəruri edir. Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatında Turan ideyası və turançılığın ictimai, ədəbi sferada təzahürü məsələləri yeni elmi qənaətlərə gəlməyə əsas verir. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında Turan və turançılıq, eləcə də bir-birindən çox zaman ayrılmayan türkçülük düşüncəsinin poeziyadakı inkişaf yolunun araşdırılması zamanı gəldiyimiz elmi nəticələri aşağıdakı kimi ümimiləşdirmək olar:

-Türkçülük və turançılıq ideyası bir ideologiya kimi ictimai və ədəbi-bədii fikirdə XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxmışdır. Lakin bu o demək deyil ki, bu ideyaların başlanğıcı bu tarixə aiddir. Türk imperatorluqlarının varlığı və tarixi inkişaf yolu onun keçmişinin daha qədim olduğunu göstərir.

- XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində isə türk toplumları tarixi reallıqlara qayıtmaq, türklərin düşdüyü indiki ictimai, siyasi, hərbi vəziyyətdən çıxmaq üçün apardıqları arayışlar nəticəsində keçmişə dönmək, yenidən türk topluluqlarını bu ideyalar ətrafında toplamaq məqsədi daşıyırdı.

- “...bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də gələcəkdə bir gerçək olan böyük vətəni” (Ziya Göyöl) Turan və turançılığın elmi-nəzəri prinsipləri bu dövrdə işlənib hazırlanmasına baxmayaraq, ən qədim mənbələrdə Turan adı işlənmiş və min ildən çox

bir yol gəlmişdir.

-Tur və Turan adı ilə bağlı dünya alimlərinin ziddiyyətli fikirlərinə rəğmən, bu ad altında türk topluluqları nəzərdə tutulmuşdur. Ən qədim mənbələrdə, eləcə də, “Avesta”, “Şumer” kimi qaynaqlarda turlardan və Turanın türk topluluqları olmalarından bəhs edilir.

-Türkiyə və Azərbaycan fikir adamlarının XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində siyasi, ictimai, ədəbi yönərdə müraciət etdikləri Turan və turançılıq ideyasının tarixi və nəzəri mənbələri kifayət qədərdir və bu mənbələr dissertasiyanın I və II paragraflarında araşdırılmışdır.

-Turan və turançılıq ideyası türkçülüyn uzaq məqsədlərindən biridir və bu ideya ətrafında türk topluluqlarının tarix, mədəniyyət və siyasi baxımdan bir-birinə yaxınlaşmasını hədəfləyir. Bu xalqların ortaq dəyərləri Turan ideyasının bir xəyal olmadığını və gələcəkdə reallığa çevrilməsinə xidmət edir.

-Turan adı və ideali haqqında ilk dəfə ədəbi ictimai fikirdə Əli bəy Hüseynzadə və Ziya Göyalp yazmışdır. Ə.Hüseynzadənin “Sizlərsiniz ey qövmi macar bizlərə ixvan...” misrası ilə başlayan qitəsində Turan adı çəkilir və idealından söhbət açılır. Lakin bu şeir həmin dövrdə çap olunmamışdır.

-Turan adı və turançılıq ideali haqqında ilk dəfə ictimai, siyasi və ədəbi mövqedən fundamental şəkildə Ziya Göyalp yazmış və sistemli şəkildə ifadə olunmuşdur.

-“Qızıl alma” Türk xalqlarının ortaq hədəfi olaraq Turan ideyasının uzaq hədəflərindən biri hesab olunur. Türkiyə ədəbiyyatında “Qızıl alma” ideali ədəbiyyatın əsas mövzularından biri kimi geniş əks etdirilir.

-Türkiyə ədəbiyyatında “Qızıl alma” ideali haqqında Övliya Çələbi, Ömer Seyfettin, Ziya Göyalp, Nihal Atsız, Aka Gündüz, Kamal Yahya və başqa fikir adamları yazmışdır.

-“Qızıl alma” idealını elmi, nəzəri və bədii cəhətdən işləyən görkəmli fikir adamı Ziya Göyalp olmuşdur. “Qızıl alma” Osmanlı dövlətinin çöküşü zamanı bütün türklərin bir yerə toplanıb gələcəyə hədəflənməsini nəzərdə tutmuşdur. Z.Göyalpın “Qızıl alma” poemasında türklərin arzularının məkanı kimi Bakı, Kazan və İstanbul göstərilir. Poemanın əsas obrazı ay xanım Bakıda yaşayır. Z.Göyalpın “Türkçülüyn əsasları”

kitabında da “Qızıl alma”nın nəzəri aspektlərindən söhbət açılır.

-Turançılığın son hədəfi hesab olunan “Qızıl alma” Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında zəif şəkildə əks olunur. Araşdırmalardan gəldiyimiz nəticə bundan ibarətdir ki, poeziyamızda Turan və turançılıq idealından geniş bəhs olunsa da, yalnız Abdulla Şaiqin yaradıcılığında “Qızıl alma” ideali poetik şəkildə təsvir olunur.

-Turan və turançılıq ideali “Füyuzat” dərgisi tərəfində sistemli şəkildə ortaya atılır və bu dərgidə çıxış edən şairlərin yaradıcılığında sıx-sıx rast gəlinir. Ə.Hüseynzadə, A.Şaiq, Ə.Cənnəti, H.Cavid, Ə.Müznib, Ə.Kamal və başqalarının yaradıcılığında poetik şəkildə ifadə olunur.

-Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, sovet dövründə romantiklərin iki yerə bölünməsi və “mürtəce romantiklər” adı altında əsərləri dərc edilməyən, dərsləklərə salınmayan və haqqında araşdırmalar aparılmayan şairlərə münasibətin əsas səbəbi onların yaradıcılığında türkçülük və turançılıq faktorunu tərənnüm etmələri olmuşdur.

-Türkçülük və turançılıq düşüncəsi Hüseyn Cavidin əvvəlcə poeziyasında daha sonra isə dram əsərlərində (“Şeyx Sənan”, “Afət”, “Topal Teymur”, “Peyğəmbər”, “Xəyyam”, “Səyavuş”, “İblis” və s.) əks etdirilir. Şair qızının adını Turan, oğlunun adını Ərtoğrul qoymaqla Turan adını, türkçülük düşüncəsini yaşatmaq nümunəsi göstərir.

-Azərbaycan poeziyasında tərənnüm olunan türkçülük və turançılıq ideali xalqın, türk topluluqlarının milli özünüdərkində böyük rol oynayır və bu xalqların birləşməsinə xidmət edir.

-Turançılıq ideali Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasında və Cümhuriyyət fikrinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Azərbaycan poeziyasında Turan və turançılıq idealından ən çox Cümhuriyyət dövrü poeziyasında bəhs edilir. Bu dövrdə A.Şaiq, M.Hadi, H.Cavid, Ə.Müznib kimi romantiklərlə yanaşı, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Davud, Ə.Abid, Əli Yusif, Umgülsüm kimi gənc şairlər də yaxından iştirak edirdi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayeva, Ü. Əmin Abid (Gültəkin) və turançılıq // – Bakı: Pedaqoji universitetinin xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. – 2020. c.68, №2, – s.19-24
2. Abdullayeva, Ü. Turan və turançılıq ideyasının tarixi aspektləri // – Naxçıvan: Axtarışlar. AMEA Naxçıvan bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Naxçıvan MR, – 2021. №3 (41), cild 15, – s.14-21
3. Abdullayeva, Ü. Turançılığın nəzəri və ictimai-siyasi aspektləri // – Bakı: Filologiya məsələləri. AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan, – 2021. №8, – s.332-342
4. Abdullayeva, Ü. Qızıl alma Turan idealının və turançılığın simvolu kimi // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin “Xəbərlər”i, Humanitar elmlər seriyası. – 2021. №4, – s.16-23
5. Abdullayeva, Ü. Abdulla Şaiqin romantik yaradıcılığında Turançılıq // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2021. №3 (117), – s.152-156
6. Abdullayeva, Ü. Cümhuriyyət dövrü poeziyasında turançılıq // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, – 2022. №1, – s.61-67.
7. Abdullayeva, Ü. “Füyuzat”çıların yaradıcılığında Turançılıq ideyasının ictimai və poetik təzahürləri. // – Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2022. №1, – s.66-72
8. Akçura, Y. Türkçülüyn tarixi / Y.Akçura. – Bakı: Qanun, – 2010. – 272 s.
9. Ağaoğlu, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Ağaoğlu. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, – 392 s.
10. Ağayev, Ə. Aləmi-islamə bir nəzər // İrşad. – 1907, 17 noyabr
11. Ağayev, Ə. Avropa və aləmi-islam // Kaspi. – 1903, 25 sentyabr
12. Ağayev, Ə. Tərəqqipərvərlər, yaxud gənc türklər // Kaspi. – 1903, 21 noyabr
13. Ağayev, Ə. Yeni türklər, panizlamizm və osmanlı materializmi// İrşad. – 1907, №105-106

14. Ağayev, Ə. Millət və millətçilik // Tərəqqi. – 1909, 22 yanvar, №16
15. Ağayev, İ. Əlabbas Müznib: həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr / İ.Ağayev. – Bakı: Elm, - 2003. -376 s.
16. Ağayev, M. Türk dünyasının iftixarı [elektron resurs] / - Bakı, 2017, 12 fevral. URL: <https://modern.az/edebiyat/124896/tuumlrknbspduumlnyasinin-iftixari/>
17. Avesta / Tərc. edəni İ.Şəms. - Bakı: Azərnəşr. -1995. – 160 s.
18. Azər, T. Cavidnamə / T.Azər. – Bakı: Elm və təhsil, - 2010. - 576 s.
19. Azər, T. Əli bəy Hüseynzadə / T.Azər. – Bakı: Letterpress, - 2014. - 544 s.
20. XXI əsrin Turan ideali: Atatürkün fikir babası // Ədəbiyyat qəzeti. - 2021, 3mart, - s. 6.
21. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: Nağıllar/ tərtib edəni N.Seyidov. – Bakı: Yazıçı, -1985. -506 s.
22. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi [3 cilddə] / Üm. red. S.Vurğun, M.İbrahimov. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, - Bakı: Azərbaycan SSRİ EA. – c.2. – 1960. – 905 s.
23. Azərbaycanda türkçülük və azərbaycançılıq problemləri // red.: S. Hacı; ön söz Ə. Kərimov Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfinin "Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılıq problemləri" mövzusunda keçirdiyi elmi-nəzəri konfransının materialları. – Bakı: - 25-26 aprel, - 1997, – 160 s.
24. Bayramlı, O. Milli mədəniyyətimizin böyük abidəsi // - Bakı: Füyuzat. - 2006. - s. V-XXIII
25. Bayramoğlu, A. Umgülsüm Sadıqzadə // Umgülsüm. Əsərləri. - Bakı: Literpress, - 2010. - s. 3-36.
26. Bayramoğlu, A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat / A.Bayramoğlu. - Bakı: Elm, - 2004. - 276 s.
27. Bartold, V.V. Müsəlman dünyası tarixində xəzəryanı bölgələrin yeri / V.V.Bartold. – Bakı: Elm, - 1999. – 159 s.
28. Cabbarlı, C. Əsərləri: [4 cilddə] / C.Cabbarlı . – Bakı: Şərq-Qərb, - c.1. – 2005. - 328 s.

29. Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Cavad. – Bakı: Şərq-Qərb, –2005, –296 s.
30. Cavid, H. Əsərləri: [5 cilddə] / H.Cavid. – Bakı: Lider, – c.1. – 2005. – 256 s.
31. Cavid, H. Əsərləri: [5 cilddə] / H.Cavid. – Bakı: Lider, – c.3. – 2007. – 298 s.
32. Cəfərov, M.C. Romantizm / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Elm, - 1960, - s.763-795
33. Cəfərov, N. “Şahnamə”də türklər...Və türklərdə “Şahnamə” // Ədəbiyyat qəzeti. – 2021, 6 aprel. – s. 12
34. Cənnəti, Ə. Fəxriyyə // – Füyuzat. – 1907. №24, – s. 6.
35. Cənnəti, Ə. Vətən təranəsi / Ə.Cənnəti. – Bakı: Nurlan. – 2006, – 120 s.
36. Çobanzadə, B. Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü [nasionalizmdən internasionalizmə] / B.Çobanzadə. – Bakı: ADETİ nəşriyyatı. –1930. –65 s.
37. Davud. Məqsədimiz // Azərbaycan. – 1920, 2 mart. – s. 2.
38. Əfəndiyev, T. Milli özünüdərk ədəbi kontekstdə / T.Əfəndiyev. – Bakı: Azərənəşr, – 2021. – 472 s.
39. Əfəndiyev, T. “Mürtəce” Azərbaycan romantikləri // 525-ci qəzet. – 2019, 28 iyun. – s. 10-11.
40. Əfəndiyev, T. Romantizm: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri / T.Əfəndiyev. – Bakı: – 2020,– 480 s.
41. Əfqani, C. Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti // Qurbanov Ş.Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: – 1997, – s. 186-198.
42. Əhməd, K. Avropalılarla anlaşalım?...// – Füyuzat, – 1907. №24, – s. 7-9.
43. Əhmədli, B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri / B.Əhmədli. – Bakı: Elm və təhsil. – 2017. –376 s.
44. Əhmədli, B. Türkçülüyn üçlü formulu / B.Əhmədli. –Bakı: Elm və təhsil. – 2019. – 288 s.
45. Əhmədli, R. Azərbaycan Demokratik dövlətçilik məfkurəsi. Türkçülük, müasirlik, islamçılıq / R.Əhmədli. – Bakı: Elm. –2007. – 280 s.
46. Əhmədov, B. Bir istiqlal yolçusu (Əmin Abid: həyatı, mühiti, yaradıcılığı) / B.Əhmədov. – Bakı: Elm. – 2003. – 204 s.
47. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, istiqamətlər,

- problemlər / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 552 s.
48. Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı [3 cildə] / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – c.2. – 2011. – 480 s.
 49. Ələkbərli, F. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış / F.Ələkbərli. – Bakı: Elm və təhsil. – II hissə, – 2014. – 500 s.
 50. Ələkbərli, F. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və turançılıq / F.Ələkbərli. – Bakı: Xan. – 2017. – 512 s.
 51. Əlibəyzadə, E. “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir / E.Əlibəyzadə. – Bakı: Yurd, – 2005. – 140 s.
 52. Əliyusif. Bir türk yolçusu deyir ki... // İstiqlal. – 1918, 28 may, – s. 2.
 53. Əzizəli, B. Muhsin Kadiqoğlunun “Kızıl alma” kitabında Qızıl alma // Ədəbiyyat qəzeti, – 2018, 28 aprel, – s. 4-5.
 54. İbrahim, T. Əsərləri / T.İbrahim. – Bakı: Elm və təhsil. – 2012. – 633 s.
 55. Gəncəvi, Nizami. Xosrov və Şirin / Nizami Gəncəvi. – Bakı: Lider, – 2004.
 56. Gəncəvi, Nizami. İskəndərnamə / Nizami Gəncəvi. – Bakı: Lider, – 2004.
 57. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları / Z.Göyalp. – Bakı: Maarif. – 1991. –175 s.
 58. Göyalp, Z. Qızıl alma (Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırın Ülviyyə Kərəmqızı) // Kərəmqızı Ü. Qızıl alma. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – s. 126-144.
 59. Gültəkin, Ə.A. Buzlu cəhənnəm /Ə.A.Gültəkin. – Bakı: Günəş, – 1999. – 96 s.
 60. Xanlar, H. Giriş əvəzi // Avesta. – Bakı: Apostrof, – 2017. – s. 3-11.
 61. Hadi, M. Seçilmiş əsərləri / M.Hadi. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. –464 s.
 62. Hadi, M. Bəyani təsəvvüf fi xüsusül lisan // Həyat. – 1906, 20 yanvar, –s. 2.
 63. Hadi, M. Təbriki-eydi-əzha // Füyuzat. – 1906, №7, – s. 6-7.
 64. Hadi, M. Əsgərlərimizə-könüllülərimizə// Azərbaycan. – 1919, 22 aprel, –s. 2.
 65. Hadi, M. Nidaül-vətən // Füyuzat. – 1906, №5, - 12.
 66. Hadi, M. Fəzaili-insaniyyə// – Füyuzat, – 1906. №10, – s. 6
 67. Hadi, M. Məfkureyi-aliyyəməiz// Azərbaycan. – 1919, 3 aprel. – s. 2.
 68. Hadi, M. Zəfəri-nəhayiyə doğru // Azərbaycan. – 1918, 6 noyabr. – s. 2.
 69. Hadi, M. Türkün nəğməsi// Azərbaycan. – 1918, 15 sentyabr. – s. 2.
 70. Həbibbəyli, İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil. –

2017. – 1068 s.

71. Həbibbəyli, İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Nurlan. – 2007. – 684 s.
72. Həşimli, H. Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası / H.Həşimli. –Bakı: Mütərcim. – 2009. – 200 s.
73. Hüseynov, Ş. Əhmədbəy Ağaoğlunun dünyagörüşü / Ş.Hüseynov. – Bakı: Azər nəşr, – 1997. – 126 s.
74. Hüseynova, Ü. Əhmədbəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri/ Ü.Hüseynova. – Bakı: Nurlan, – 2006
75. Hüseynzadə, A. İstiqlal şairi Umgülsüm / A.Hüseynzadə. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2005, – 168 s.
76. Hüseynzadə, Ə. İntiqad edirik, intiqad edirik // – Füyuzat. – 1907. №23, – s. 2-6
77. Hüseynzadə, Ə. Mithət Paşa // – Füyuzat. – 1906. №1, – s. 11-12
78. Hüseynzadə, Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir // Həyat. – 1905. №4, –s. 4.
79. Hüseynzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə.Hüseynzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1, – 2008, – 476 s.
80. Hüseynzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə.Hüseynzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2, – 2008, – 480 s.
81. Hüseynzadə, Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir / Ə.Hüseynzadə. – Bakı: Mütərcim, – 1997.
82. Hüseynzadə, Ə. Türk dilinin vəzifəyi-mədəniyyəsi // – Füyuzat. – 1906. №9, –s. 12-14.
83. Firdovsi, Ə. Şahnamə / Ə.Firdovsi. –Bakı: Öndər. –2004. –432 s.
84. Kəngərli, A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük / A.Kəngərli. – Bakı: Elm. – 2002. – 332 s.
85. Kərəmqızı, Ü. Qızıl Alma / Ü.Kərəmqızı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 148 s.
86. Köprülü, M.F. Türk edebiyatı tarixi / M.F.Köprülü. – İstanbul: Ötüken

Yayımları. – 1986. – 548 s.

87. Qafarzadə, Ə. Fəxriyyə / – Füyuzat. – 1907. №24, – s. 6.
88. Qarayev, Y. Ön söz // Hadi M. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2005. – s. 4-16.
89. Qarayev, Y. Cümhuriyyət dövrü və onun poeziyada yaddaşı: Əhməd Cavad // Əhməd C. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – s. 4-10.
90. Qasımlı, A. Türklər (tarixi oçerklər) / A.Qasımlı. – Bakı: – 2012
91. Qasimov, C. Məhbus tərcümeyi-halı / C.Qasimov. – Bakı: Səda. – 2003. –198 s.
92. Qumilyov, L. Qədim türklər / L.Qumilyov. – Bakı: Gənclik, – 1993. – 536 s.
93. Qurbanov, Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası / Ş.Qurbanov. – Bakı: Azərneşr. – 1997. – 220 s.
94. Məmmədzadə, M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı / M.B.Məmmədzadə. – Bakı: – 1992, – 242 s.
95. Mirəhmədov, Ə. Əhməd bəy Ağayev // Fikrin karvanı. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – səh.80-95
96. Mirəhmədov, Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Ərgünəşnəş, – 2014, – 264 s.
97. Mirəhmədov, Ə. Məhəmməd Hadi / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1985.
98. Mustafa, E. Panslavizmin həsrəti // Ədalət, 2009, 6 oktyabr
99. Mustafa, E. Şeirimizdə Trablisqərb və Balkan savaşları / E.Mustafa. – Elm vətəhsil. – 2013. –152 s.
100. Mühitdin, B. İttihad və tərəqqidə 10 il / B.Mühitdin. – Bakı: Qanun, – 2015, – 342 s.
101. Müniri, A. Bahar ağlayışı / A.Müniri. – Bakı: Ekoprint. – 2016, – 146 s.
102. Müznib, Ə. Heykəli-istibdad qarşısında // Elm. – 1990, 1 dekabr
103. Müznib, Ə. Azərbaycan // Övraqi-nəfisə. – 1919, №5, – s. 7
104. Müznib, Ə. Yug qığılcımı // Azərbaycan. – 1919, 10 aprel
105. Naxçıvani, H.R. Hali-əsəfiştimalimi təsvirdə bir ahi-məzlumanə // – Füyuzat. – 1906, – s. 7-8.
106. Osmanlı, V. Abdulla Şaiqin romantizmi / V.Osmanlı. – Bakı:

- Azərbaycan Universiteti. – 2004. – 148 s.
107. Osmanlı, V. Azərbaycan romantizmi: [2 cildə] / V.Osmanlı. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2014. – 464 s.
108. Osmanlı, V. Azərbaycan romantizmi: [2 cildə] / V.Osmanlı. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2014. – 452 s.
109. Osmanlı, V. Azərbaycan romantikləri /V.Osmanlı. –Bakı: Yazıçı. -1985. -220 s.
110. Özdək, R. Türkün qızıl kitabı / R.Özdək. – Bakı: Alatoran. –2018. – 424 s.
111. Ümgülsüm. Əsərləri / Ümgülsüm. – Bakı: Literpress, – 2010, – 120 s.
112. Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan cümhuriyyəti / M.Ə.Rəsulzadə . – Bakı: – 2015
113. Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri (1909-1914): [2 cild] / M.Ə.Rəsulzadə. –Bakı: Şirvanəşr. Cild 2. – 2001. – 528 s.
114. Rəsulzadə, M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Gənclik. – 1991. – 112 s.
115. Rəsulzadə, M.Ə. Panturanizm. Qafqaz sorunu. / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Təknur, – 2012. – 68 s.
116. Rüstəmli, A. Bədii həqiqətlər ustası // Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri: [4 cildə] – Bakı: Şərq-Qərb, – I c., – 2005, – s. 5-43.
117. Sabir , M.Ə. Fəxriyyə // Molla Nəsrəddin. – 1907, 27 avqust
118. Salamoğlu , T. Fəciəli talelər / T.Salamoğlu. - Bakı: Elm, -1998
119. Saləddin, Ə. Əhməd Cavad / Ə.Saləddin. –Bakı: Gənclik. – 1992. – 324 s.
120. Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri / A.Səhhət. – Bakı: Lider, – 2005, – 456 s.
121. Sona, X., Mustafa M. Ön söz // Ə.Cənnəti. Vətən təranəsi. – Bakı: Nurlan, - 2006, – s. 3-5.
122. Şaiq, A. Arazdan Turana / A.Şaiq. – Bakı: Sabah. – 2004. – 268 s.
123. Şəmsizadə, N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı: mərhələlər və konsepsiyalar / N.Şəmsizadə. – Bakı: Ozan. – 1997. – 290 s.
124. Şəmsizadə, N. Turan birliyi; idealdan həqiqətə // 525-ci qəzet. – 2022, 10 iyun. – s. 13.
125. Tahirli, A. Hadi poeziyası-istiqlalın ədəbi və əbədi məşəli // Ədəbiyyat. –2020, 1 iyun.

126. Turan, A. Cavidnamə /A.Turan. - Bakı: Elm və təhsil. – 2010. – 576 s.
127. Turan, A. Əli bəy Hüseynzadə / A.Turan. – Bakı: Literpress. – 2014. – 544 s.
128. Vəliyev (Körpülü), Ş. “Füyuzat” ədəbi məktəbi / Ş.Vəliyev. - Bakı: Elm, - 1999, - 442 s.
129. Yurdaqul, M.Ə. Anadoludan bir səs, yaxud cəngə gedərkən // Tərəqqi. -1909. №75. - s. 3.
131. Atsız, N. Yolların Sonu / N.Atsız. – İstanbul: İrfan Yayınevi, –1997. – 157 s.
132. Churchward, J. Batık Kıta Mu'nun Çocukları / J. Churchward. Ceviren E.Arısoy, – İzmir: Ege Meta Yayınları. – 2008. – 280 s.
133. Churchward, J. Mu'nun Kutsal Sembolleri / J. Churchward . – İzmir: Ege Meta Yayınları. – 2006. – 272 s.
134. Çalen, M.K. Osmanlıçılık ve islamçılık karşısında türkçülük / M.K.Çalen. – İstanbul: Ötüken. - 2017. - 236 s.
135. Çetin, İ. Kızıl elma / İ.Çetin. – Ankara: Berekan ofset Matbaa. –2011, – 218 s.
136. Gökalp, Z. Kızıl Elma / Z.Gökalp. – İstanbul: Toker Yayınları, – 2013, –192 s.
137. Gökalp, Z. Külliyyat / Z.Gökalp. Hazırlayanı F.Tansel, – Ankara: - I cilt. - 1977,
138. Gökalp, Z. Türk töresi / Z.Gökalp. - İstanbul: Yelken Yayıncılık, - 1977, - 128 s.
139. Gökyay, O.Ş. DİA // İslam Ansiklopedisi. – İstanbul: TDV Yayınları. - C. 25, - 2002, - s. 559-561.
140. Gökyay, O.Ş. Kızılelma Üzerine // - İstanbul: Tarih ve Toplum. – 1986. – Ocak, S. 25.
141. Gültepe, N. Kızılelma'nın İzinde / N.Gültepe. - İstanbul: Milenyum Yayınları, - 2007.
142. Gündüz, A. Zarafet Matbaası / A.Gündüz, M. Katil. – İstanbul: – 1914. – 91 s.
143. Harmançı, A. Yeni Türk Edebiyatında “Kızılelma” // – İstanbul: Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. – 2010. Vol. 5/3, – s. 1470-1491
144. Kadioğlu, M. Türk-İslam Cihan Hakimiyeti Ülgüsü Kızıl Elma / M.Kadioğlu. – İstanbul: Şenyıldız Matbaacılık. - 2019. - 234 s.
145. Kahramanlık Şiirleri Antolojisi. / –İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları. -1987. -

401 s.

146. Kaşgarlı, M. Divani Luğat-it Türk / M.Kaşgarlı. – Konya: Eğitim Kitab Evi, - 2012.
147. Kırzioğlu, F. Türk Milli Geleneyinde Kızıl Elma ve Yerleri // - İstanbul: Türk Tarihi Dergisi, - 1985. №2, - s. 42-59.
148. Mehmetzade, M. Milli Azerbaycan Hareketi / M.Mehmetzade. – Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, - 1991. - 240 s.
149. Oğuzhan, C. Türk Milliyetçiliği ve Ülgüçülük / O.Cengiz. – İstanbul: Bilgeoğuz. - 2018. -304 s.
150. Öke, M.K. Kızılelma. Sürgündeki Sevdam / M.K.Öke. – İstanbul: İrfan Yayımcılık. – 1993. – 335 s.
151. Rasonyi, L. Tarihte Turkluk / L.Rasonyi. - Ankara: Örgün. – 1971. – 560 s.
152. Seyfettin, Ö. Hikâyeler 2 - Bütün Eserleri / Ö.Seyfettin. Hazırlayan: Hülya Argunşah, - İstanbul: Dergâh Yayınları, - 1999. – 776 s.
153. Seyfettin, Ö. Türklük Ülküsü / Ö.Seyfettin. - İstanbul: Toker Yayınları, - 2005, - 180 s.
154. Yahya Kemal. Eski Şiirin Rüzgarıyla / Yahya Kemal, 5. bs., - İstanbul: Fetih Cemiyeti, - 1993. – 88 s.
155. Yeşim, R.Ş. Kızılelma / R.Ş.Yeşim. – Ankara: Elips Kitap, - 2004.
156. Yurdakul, M.E. Türkçe Şiirler / M.E.Yurdakul. – İstanbul: Çağrı Yayınları, - 2007, - 168 s.
157. Абдуллаева, У. “Золотое яблоко” в творчестве Зии Гёкальп как символ идеала “Туран” и Туранизма” // - Одеса: Науковий Висник Мыжнародного Гуманитарного Університету, серія: філологія. - 2021. № 50, том 2, - с. 4-7.